ΝΕΣΤΩΡ ΚΟΥΡΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

ΜΙΚΡΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΑ «ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ» ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

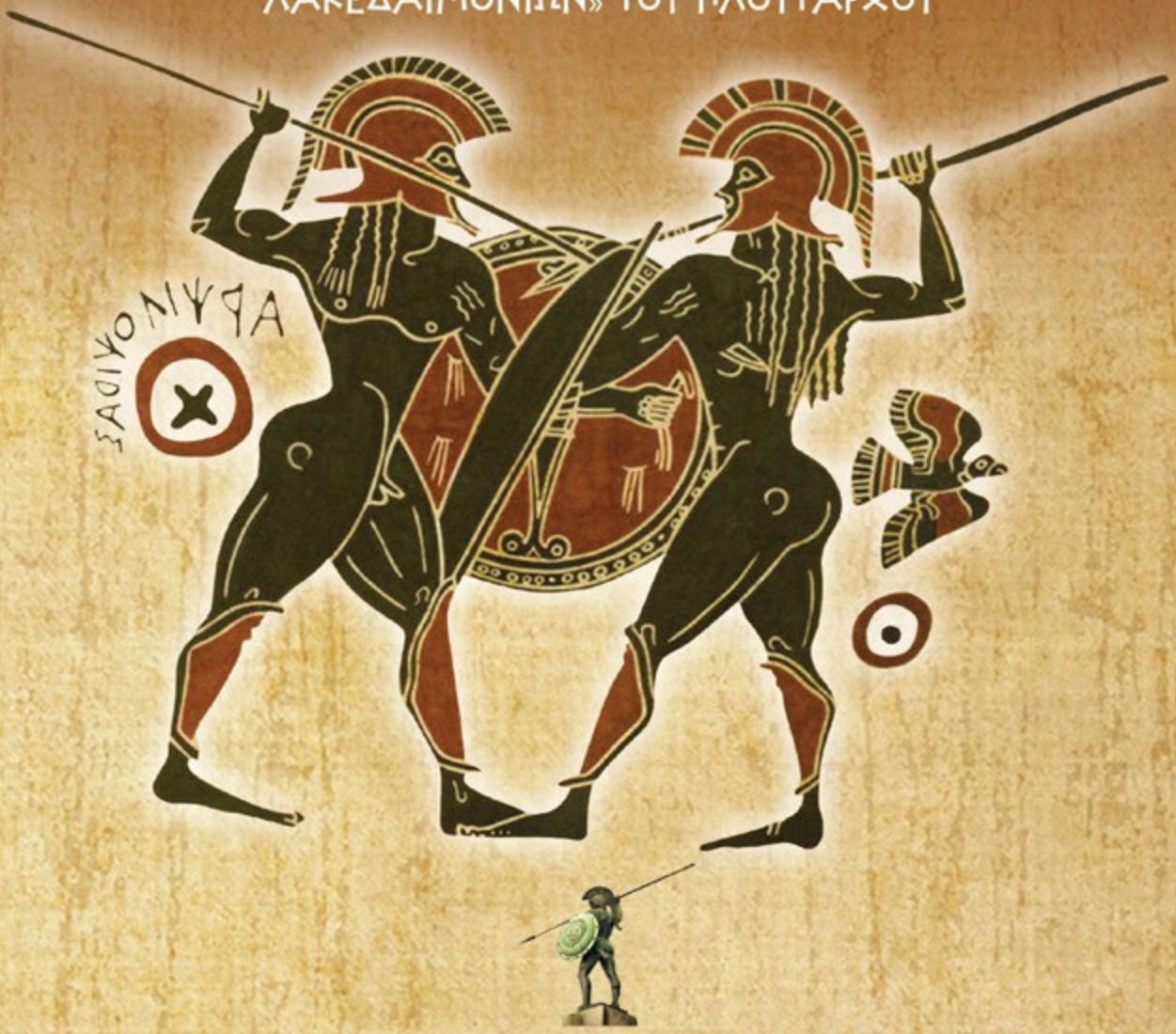

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΝΕΣΤΟΡΑ ΚΟΥΡΑΚΗ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

ΜΙΚΡΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ
ΑΠΟ ΤΑ «ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ» ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

Επιλογή, Εισαγωγή, Μετάφραση και Σχόλια
Νέστωρ Κουράκης
Πρόλογος
Γεώργιος Σταϊνχάουερ

Μια μέρα το παρελθόν
θα μας αιφνιδιάσει με τη δύναμη της επικαιρότητάς του.

Οδυσσέας Ελύτης,

Ἐν λευκῷ

Αθήνα
2018

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2018

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιαδήποτε μορφή (δηλ. με εκτύπωση ή φωτοανατύπωση, ηχογράφηση, ψηφιακή αποτύπωση [σκανάρισμα] ή αποθήκευση σε βάση δεδομένων, σε πρωτότυπο ή μετάφραση, διασκευή ή περίληψη ή παράθεση αποσπασμάτων, κ.λπ.), χωρίς τη γραπτή συναίνεση του συγγραφέα, σύμφωνα με τις ειδικότερες ρυθμίσεις της ισχύουσας νομοθεσίας.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ

Μια συλλογή με αποφθέγματα δεν αποτελεί ούτε ιστορική αφήγηση, ούτε φιλοσοφικό δοκίμιο, αλλά ούτε έχει κάτι το κοινό με τα γνωστά απανθίσματα ευφυολογημάτων μεγάλων σύγχρονων συγγραφέων και πολιτικών. Σαν μια παρακαταθήκη αρχαίας σοφίας, αναδίδει για μας ένα αρχαϊκό άρωμα, όπως οι γνώμες των Επτά Σοφών, οι Δέκα Εντολές ή μια συλλογή παροιμιών, ανάμεικτο ίσως εδώ με κάποια επιφύλαξη για το συντηρητικό πνεύμα, το απόλυτο και σκληρό καθεστώς και το σκυθρωπό ύφος της αρχαίας Σπάρτης, από όπου αυτή πηγάζει.

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας δείχνει πόσο άδικη θα ήταν μια τέτοια επιφύλαξη, αλλά και αντίθετα πόσο σωστή και επίκαιρη είναι η επιλογή του συγγραφέα για μια επιστροφή σ΄ αυτά τα κείμενα.

Στις μικρές αυτές, συχνά εντυπωσιακές ιστορίες -πολλές από τις οποίες διανθίζουν ήδη το έργο του Ηροδότου-, το λόγο έχουν όχι η ιστορία και οι θεσμοί, αλλά ο ιδιόμορφος τρόπος ζωής, σκέψης και έκφρασης, η αρχαία σοφία, η πρακτική αίσθηση και η ηθική, που συνθέτουν τον αιώνιο μύθο της Σπάρτης. Το διακρίνομε αυτό ήδη στο ύφος: στην άμεση, «κοφτή» και πνευματώδη απάντηση, την λακωνική «αττάκα» το δηκτικό χιούμορ ενός George Bernard Shaw, που μαστιγώνει την οκνηρία της θέλησης και τη νωθρότητα του πνεύματος, τη φλυαρία, την κενότητα των θεωριών, τις αντάρεσκες αξιώσεις και την αυθάδεια του πλούτου, της αριθμητικής δύναμης και της δήθεν γνώσης. Το ίδιο και στο περιεχόμενο: στο ήθος, όπου ακτινοβολεί η σωματική ρώμη και η πνευματική υγεία, η ευθύτητα και η γενναιότητα ενός λαού χοντροκομμένου ίσως, άθικτου όμως από τη φθορά τού τρόπου ζωής στη σύγχρονή του (όπως και στη σύγχρονή μας) πόλη.

Στην άρνηση του Λυκούργου να καταγράψει τους νόμους αναγνωρίζουμε την

προτεραιότητα που, απέναντι στην απαγόρευση και την καταστολή, πρέπει να δίδεται στην αγωγή ως προετοιμασία του τέλειου πολίτη και μαχητή της ελευθερίας, ως ανάπτυξη της συνείδησης του «ἄρχειν και ἄρχεσθαι», ως καλλιέργεια -μέσα από τα κοινά γεύματα- της αίσθησης της κοινότητος, και ως προώθηση -μέσα από τις συνεχείς δοκιμασίες της αυτοκυριαρχίας, της περιφρόνησης του πλούτου, του σωματικού πόνου και των σωματικών απολαύσεων- του πνεύματος της δικαιοσύνης (ακόμα και της αποδοχής της αδικίας), όλων δηλαδή αντών των αξιών που κάνουν τους νόμους άχρηστους, και από τις οποίες οι Σπαρτιάτες αντλούν μια δικαιολογημένη περηφάνεια.

Σ' αυτές τις εικόνες μιας εξιδανικευμένης Σπάρτης που γοήτευσαν κυνικούς και στωϊκούς στην αυγή της κρίσης του αρχαίου και έναν Rousseau σ' αυτήν του σύγχρονού μας κόσμου, περνά έτσι ένα πολλαπλά αισιόδοξο μήνυμα: Ένα μήνυμα για την σωτηρία της ταυτότητάς μας στη σύγχρονη παγκόσμια κοινότητα, όπως της Σπάρτης στο μεγάλο melting pot της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αλλά και ένα μήνυμα για μια ζωογόνο αλλαγή, την επιστροφή σε κάποιες βαθειά ανθρώπινες αξίες, την αναζήτηση του ουσιώδους στις κοινωνικές σχέσεις, που μια τάση για την αποδόμηση θεσμών, ιδεών ακόμα και εννοιών, συνδυασμένη με μια τυφλή πίστη στην τεχνολογία, τείνουν να υποβαθμίσουν καταστροφικά.

Αυτό ακριβώς το πνεύμα επιδιώκει να αναβιώσει το παρόν βιβλίο φέρνοντας κοντά στον σύγχρονο αναγνώστη την ξεχασμένη συλλογή των Λακωνικών Αποφθεγμάτων. Το πετυχαίνει αποκαθιστώντας την ιστορική και την θεματική ενότητα του κειμένου. Με την εμπεριστατωμένη εισαγωγή, την προσεκτική μετάφραση και τον επιστημονικό σχολιασμό των αποφθεγμάτων ο πανεπιστημιακός δάσκαλος αποκαθιστά τον ιστορικό ιστό που ενώνει πρόσωπα και γεγονότα, ενώ παράλληλα με τη συγκέντρωση και αναδιάταξη σε θεματικές ενότητες του διασπάρτου στο αρχικό κείμενο υλικού, δίνει νέα συνοχή στο βιβλίο, διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό την κατανόηση και την εμβάθυνση στο περιεχόμενό του. Δεν αρκεί όμως αυτό: διανθίζοντας το λόγο του με μια εξαιρετικά καλαίσθητη φωτογραφία και επιλεγμένες ποιητικές αναφορές στο τοπίο της σημερινής Σπάρτης, πετυχαίνει αυτό που πρέπει να είναι το τέλος κάθε βιβλίου: το συνδυασμό του τερπνού μετά του ωφελίμου.

Ας μου επιτραπεί, κλείνοντας αυτό το προλογικό σημείωμα, μια προσωπική αναφορά, που αφορά το έντονο ενδιαφέρον μου για την αρχαία Σπάρτη: Η διδακτορική μου διατριβή είχε ως θέμα τη ρωμαϊκή Σπάρτη, ο πρώτος διορισμός μου ως αρχαιολόγου έγινε στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Λακωνίας- Αρκαδίας, ενώ επί 9 έτη μού ανατέθηκε να έχω και τη διεύθυνση αυτής της Εφορείας. Στο πλαίσιο, δε, αυτής της θητείας, αλλά και αργότερα, είχα την ευκαιρία να μελετήσω δεκάδες δημοσιεύματα για την αρχαία Σπάρτη και να εκπονήσω αντίστοιχες μελέτες για το Μουσείο της Αρχαίας Σπάρτης, την τοπογραφία και τις αρχαιότητές της.

Με βάση, λοιπόν, αυτό το απόθεμα γνώσεων αλλά και τη συσσωρευμένη αρχαιολογική εμπειρία μου για την αρχαία Σπάρτη, θεωρώ ότι το παρόν βιβλίο είναι από τα πλέον ενημερωμένα, τεκμηριωμένα και έγκυρα έργα που μπορούν να φέρουν ένα σύγχρονο αναγνώστη σε επαφή με αυτό που ο συγγραφέας του ονομάζει «Το Πνεύμα της Αρχαίας Σπάρτης».

▲

Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας και της νεότερης Σπάρτης (από τη σχολιασμένη έκδοση: *Παυσανίου,* Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλία 2 και 3 [Κορινθιακά και Λακωνικά] με επιμ. *Νικ. Παπαχατζή,* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976, σ. 341).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Σε προηγούμενο βιβλίο μου για τον αρχαίο Ελληνικό πολιτισμό («Το Αίνιγμα της Αρχαίας Ελλάδας», εκδ. Φερενίκη, 2017), είχα την ευκαιρία να παρουσιάσω τα επιτεύγματα και τα ιδεώδη εκείνα των αρχαίων Ελλήνων, που ακόμη και σήμερα θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη μου, να έχουν μια διαχρονική προστιθέμενη αξία ώστε να μας δίνουν, ως Έλληνες, ένα μέτρο των δυνατοτήτων μας.

Ωστόσο, εκ των πραγμάτων η παρουσίαση αυτή αφορούσε πρωτίστως τον πολιτισμό των αρχαίων Αθηνών, που εντυπωσιάζουν και σήμερα με τα εξαίσια δημιουργήματα του «Χρυσού Αιώνα» τους. Αντίθετα, σπάνια επικεντρώνονται οι προβολείς του ενδιαφέροντός μας στην κουλτούρα και τα διδάγματα που είναι σε θέση να μας παρέχει ο μεγάλος αντίπαλος των Αθηνών εκείνη την εποχή, δηλ. η Σπάρτη. Άλλωστε, οι σχετικές πληροφορίες γι' αυτήν έχουν φθάσει έως εμάς μόνον από συγγραφείς που δεν ήταν Σπαρτιάτες και που στερούνταν, επομένως, της άμεσης εμπειρίας με αυτόν τον πολιτισμό.

Με αφορμή, λοιπόν, την πολύτιμη αλλά και άγνωστη στους πολλούς τριλογία του Πλούταρχου για τα Αποφθέγματα των Λακεδαιμονίων, ανέλαβα την προσπάθεια στο παρόν έργο να εμβαθύνω στην κοσμοθεωρία των αρχαίων Σπαρτιατών, στον τρόπο, δηλ., που σκέπτονταν, ονειρεύονταν και δρούσαν, αλλά και στον εύστοχο, «λακωνικό» τρόπο, με τον οποίο έδιναν τις καυστικές απαντήσεις τους σε όσους τους προκαλούσαν.

Η συλλογή αυτή των αποφθεγμάτων φιλοδοξεί να ξεφύγει από το πλαίσιο αναπτύξεων που θα ενδιέφεραν μόνο κάποιους ειδικούς στην Ιστορία ή τη Φιλολογία. Και, αντίθετα, να γίνει ένα ζωντανό κείμενο, με πρόσθετο φωτογραφικό

υλικό από επιτόπια επίσκεψή μου στη Σπάρτη, (φωτογραφίες μού παραχώρησε από το αρχείο του και ο κ. Αρτέμης Ψαρομηλίγκος, τον οποίο ευχαριστώ), λογοτεχνικά αποσπάσματα και πραγματολογικές παρατηρήσεις. Με απώτερο σκοπό, να αποτελέσει το έργο αυτό για τον τρόπο που σκέπτονταν και δρούσαν οι αρχαίοι Σπαρτιάτες, έναν πόλο έλξης για κάθε μορφωμένο αναγνώστη, καθώς και μια πηγή έμπνευσης για τη διαχείριση των σύγχρονων προκλήσεων στη ζωή μας ή και για την πραγμάτωση, από τον σύγχρονο άνθρωπο, κάποιων διαχρονικών ιδανικών.

Μπορεί δηλ. κάποιος να συμφωνεί ή να διαφωνεί με τα αποφθέγματα αυτά, τα οποία άλλωστε ορισμένες φορές έχουν έναν κάπως απόλυτο στη λογική τους χαρακτήρα, χωρίς ενδιάμεσες αποχρώσεις ανάμεσα στο άσπρο και μαύρο[1]*. Δεν μπορεί όμως, πιστεύω, να αρνηθεί κανείς ότι μέσα από αυτά αναδύεται μια «σπιρτάδα» αλλά και μια υπερήφανη διάθεση, αυτήν που σήμερα θα ονομάζαμε «λεβεντιά», και με την οποία οι αρχαίοι Σπαρτιάτες αντιμετώπιζαν τα όποια προβλήματά τους.*

Ν.Ε.Κ.

[1]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας απόλυτης προσέγγισης είναι το απόφθεγμα υπ' αρ. 174 αυτής της συλλογής, κατά το οποίο ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Ευδαμίδας, όταν έμαθε ότι ο ηλικιωμένος φιλόσοφος Ξενοκράτης συζητούσε στην Ακαδημία περί αρετής, ρώτησε ειρωνικά «Και πότε θα την εφαρμόσει, εάν ζητάει να τη βρει ακόμη;». Εδώ η παρατήρηση του Ευδαμίδα καταντά σοφιστεία και εκτός πραγματικότητας, αφού θέματα με τεράστιο βάθος έρευνας, όπως αυτό για την αρετή, δεν εξαντλούνται ούτε στη διάρκεια μιας ολόκληρης ζωής. Εξάλλου, κατά τα γηρατειά, ο άνθρωπος, λόγω της μειωμένης σωματικής του ακμής και της επικείμενης αποχώρησής του από τη ζωή, τείνει περισσότερο στον διαλογισμό και τις πνευματικές του (επ)αναζητήσεις, παρά σε δράσεις που απαιτούν καταπόνηση δυνάμεων. Όπως εύστοχα παρατήρησε για το περιστατικό αυτό με τον Ευδαμίδα ο Γάλλος στοχαστής *Montaigne* στο κλασικό του έργο «Δοκίμια» (βιβλ. 2, κεφ. 28), που πρωτοεκδόθηκε το 1580, «αν χρειάζεται να μελετήσουμε, ας ασχοληθούμε με μελέτη ταιριαστή με την κατάστασή μας ώστε να μπορούμε ν' απαντήσουμε όπως εκείνος [ο Σενέκας], όταν ρωτήθηκε τι σκοπό είχαν αυτές οι μελέτες στα βαθιά του γεράματα: "Να φύγω καλύτερος και πιο ικανοποιημένος", απάντησε…» (μτφρ. Φίλ. Δρακονταειδή στην εκδ. του «Βιβλιοπωλείου της Εστίας», τ. 2, Αθήνα 2005, σ. 460).

▲

Ο χιονισμένος και επιβλητικός Ταΰγετος, όπως φαίνεται την άνοιξη από τον αρχαιολογικό χώρο στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του αρχαιολόγου Γεωργίου Σταϊνχάουερ.....3
Πρόλογος του συγγραφέα.....7

Εισαγωγή ……13

Προϊδέαση ……13
Η σημασία των αποφθεγμάτων αυτών για τον σύγχρονο αναγνώστη…13
Πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτή η συλλογή αποφθεγμάτων..…14
Πώς έγινε η επιλογή των εδώ αποφθεγμάτων.....16
Πώς παρουσιάζονται εδώ τα αποφθέγματα των Σπαρτιατών.....17
Στόχοι και ιδανικά των αρχαίων Σπαρτιατών.....18
Πατρίδα, πνεύμα αυτοθυσίας και συνεχής άσκηση.....20
Σεβασμός στους νόμους και τους κυβερνώντες 21
Συνιστώσες του χαρακτήρα τους.....22
Η καλλιέργεια του πνεύματος ……29
Ρεαλισμός και τεχνάσματα.....30
Τήρηση των κοινωνικο-ηθικών κανόνων.....31
Οι ισορροπίες του πολιτεύματος.....31
Αποτίμηση των σπαρτιατικών ιδεωδών στη σύγχρονη εποχή.....33
Όροι και όρια εφαρμογής των σπαρτιατικών ιδεωδών σήμερα.....35
Σχετικά με τα ιδεώδη και τις αξίες των αρχαίων Σπαρτιατών.....37
Οι «πληρωμένες» απαντήσεις που δημιούργησαν ιστορία.....38

Οι Μικρές Ιστορίες από τα Αποφθέγματα των Λακεδαιμονίων.....57
Υπέρτατο αγαθό η ελευθερία.....57
Περιφρόνηση του θανάτου για δόξα και πατρίδα.....59
Ανάλογη περιφρόνηση του θανάτου από Σπαρτιάτισσες μητέρες.....62
Η αγάπη για την πατρίδα περιλαμβάνει και την Ελλάδα.....65

Χωρίς φόβο μπροστά στους κινδύνους.....67
Περιττά και τα τείχη για τις πόλεις των ανδρείων.....70
Αυτοπειθαρχία, Αυτοκυριαρχία και Ασκηση.....72
Πραγμάτωση της Δικαιοσύνης, έστω και με ανοχή της αδικίας.....75
Σεβασμός στους νόμους και του κυβερνώντες.....77
Ο τρόπος διακυβέρνησης για ελευθερία και δικαιοσύνη.....79
Σεβασμός στους γονείς και τους ηλικιωμένους.....81
Περιορισμός των αναγκών και των επιθυμιών.....83
Ισότητα ακόμη και στη χρήση αγαθών.....84
Αρνηση της πολυτέλειας και της επιδίωξης κέρδους.....85
Διαβίωση χωρίς εγωισμούς και έπαρση.....87
...Αλλά και με αυτοπεποίθηση, χωρίς εξάρτηση από την τύχη.....89
Ασκηση στη στρατιωτική τέχνη, ο αποκλειστικός στόχος.....91
Σκωπτική στάση απέναντι σε ρητορείες, φλυαρίες και μιμήσεις.....97
Σημασία έχει και το ποιος λέγει κάτι.....100
Το αντίδοτο στη φλυαρία: Οι αποστομωτικές απαντήσεις.....101
Πώς απαντούσαν σε όσους τους κακολογούσαν.....107
Τα καυστικά «λακωνικά» σχόλια για τους Αθηναίους.....108
Ευφυείς τρόποι για ενθάρρυνση των στρατιωτών.....109
Προσφυή πολεμικά τεχνάσματα με στόχο τη νίκη.....110
Ρεαλιστική προσέγγιση των πραγμάτων, με έμφαση στην ισχύ.....112
Προτιμότερη όμως από την ισχύ, η νίκη λόγω ευστροφίας.....114
Ευελιξία στη διατήρηση μιας γνώμης.....115
Τρόπος διαχείρισης των κρίσεων.....116
Κανόνας, η ήπια συμπεριφορά έναντι των ηττημένων.....117
Λιγοστοί οι νόμοι, αλλά απαραίτητη η εφαρμογή τους.....118

Αναφορές σε αρχαίους συγγραφείς.....122

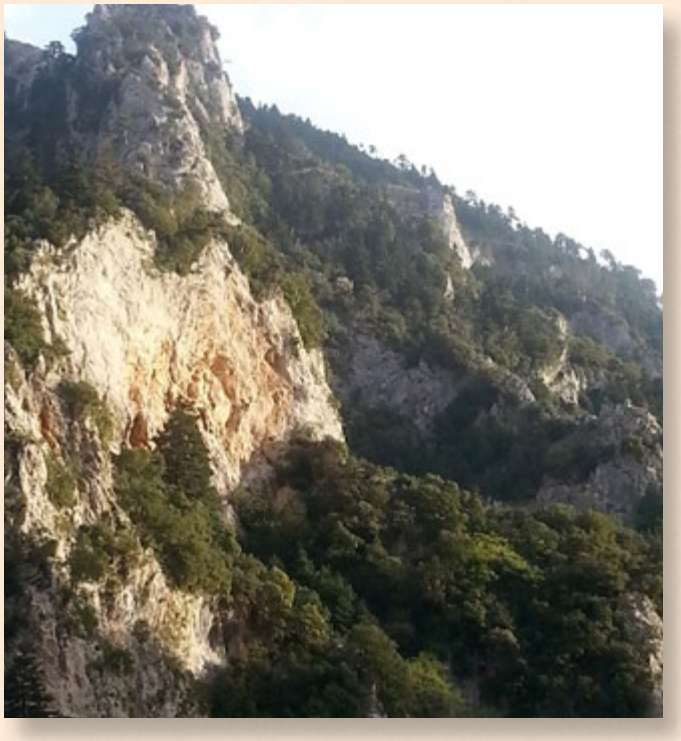

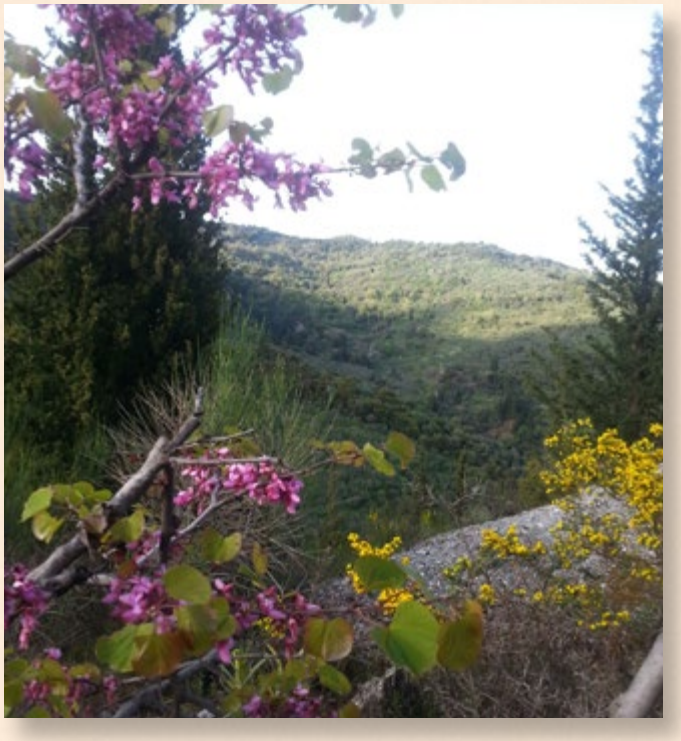

Ο Ταΰγετος δεσπόζει πάνω από την κοιλάδα της Σπάρτης με τον μεγαλόπρεπο όγκο του και την επιβλητική παρουσία του. Για πολλούς θεωρείται ένα από τα ωραιότερα βουνά. Ο *Άλκης Θρύλος* (όπως ήταν το ψευδώνυμο της λογοτέχνιδος Ελένης Ουράνη), στο βιβλίο της «Εκδρομές και Ταξίδια», Αθήνα: εκδ. Δίφρος, 1963, σ. 156, που επισκέφθηκε το βουνό, έγραψε: «Το σκίρτημα που νιώθω πάντα κάθε φορά που θ' αντικρύσω τον Ταΰγετο με συνεπήρε μεθυστικότερο, μεταρσιωτικότερο από ποτέ άλλοτε. Ωρα πολλή τον ατένισα προσπαθώντας να λύσω το αίνιγμά του, να δώσω απάντηση στο ερώτημα: "Για ποιο λόγο, χάρη ποιων χαρακτηριστικών είναι το ωραιότερο βουνό της Ελλάδας, και ίσως όλου του κόσμου;". Είχα για να γεμίσω τα μάτια μου με το όραμά του κάθε άνεση…».

Αλλοι πάλι, διεισδύουν περισσότερο στις ομορφιές του βουνού, διακρίνοντας πίσω από την άγρια όψη του, με τους απότομους, σκληρούς βράχους, τη «γλυκειά» του πλευρά, με τα λουλουδισμένα πράσινα τοπία του, ιδίως την εποχή της άνοιξης. Το διπλό αυτό πρόσωπο του Ταΰγετου, μαζί με γενικότερους φιλοσοφικούς στοχασμούς, αναδιπλώνει έτσι ο γάλλος συγγραφέας και πολιτικός Μωρίς Μπαρρές σε κάποιες ταξιδιωτικές εντυπώσεις του για την Ελλάδα το 1906, όταν γράφει: «Ο Ταΰγετος, δυνατός, ήρεμος, γερός, κλασικός (έστω και αν κουβαλάει μέσα στα δάση του όλες τις λύρες του ρομαντισμού), μας προτείνει τις κορυφές από όπου κρίνουμε ότι η ζωή είναι φευγαλέα. Τούτη η αιώνια πεδιάδα [κάτω από τον Ταΰγετο] εκφράζει καταστάσεις πιο υψηλές από την ανθρωπότητα. Μπορώ να πω με μια λέξη, την ωραιότερη σε όλη τη Δύση, τι αισθάνθηκα πάνω από όλα σ' αυτό το φημισμένο τοπίο: μεγαλοφροσύνη» (*Παν. Μουλλάς / Βάσω Μέντζου*, Σελίδες για την Ελλάδα του 20ού αιώνα. Κείμενα Γάλλων Ταξιδιωτών, Αθήνα: εκδ. Ολκός, 1995, σ. 25).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Προϊδέαση

Σ' ένα μάλλον άγνωστο για τους πολλούς έργο του, ο ιστορικός και φιλόσοφος Πλούταρχος (περ. 46-120 μ.Χ.) από τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας, γνωστός για τις γλαφυρές του περιγραφές και τον διδακτικό/ παιδαγωγικό χαρακτήρα των έργων του, επιχείρησε να παρουσιάσει μια συλλογή μικρών ιστοριών με παροιμιώδη αποφθέγματα για τη νοοτροπία και τον τρόπο συμπεριφοράς των αρχαίων Σπαρτιατών. Η συλλογή αυτή απαρτίζεται από τρία μέρη, με τους εξής επιμέρους τίτλους: «Ἀποφθέγματα Λακωνικά» (το πλέον εκτεταμένο), «Τά Παλαιά τῶν Λακεδαιμονίων Ἐπιτηδεύματα»[1] και «Λακαινῶν Ἀποφθέγματα»). Τα μέρη αυτά, που στις σύγχρονες εκδόσεις εμφανίζονται συνήθως από κοινού, εντάχθηκαν από μεταγενέστερους λογίους -ιδίως, από τον Μάξιμο Πλανούδη περί το 1295-, μαζί με όλες τις άλλες δοκιμιακές μελέτες του Πλούταρχου (εκτός από τους «Βίους Παράλληλους»), στο πολύτομο έργο του Πλούταρχου «Ηθικά» (Moralia), με αρίθμηση 208 B - 242 D. Ωστόσο, η συλλογή αυτών των Αποφθεγμάτων, παρά το εξαιρετικό της ενδιαφέρον, είναι σε αυτή την καθιερωμένη της μορφή κάπως δύσχρηστη, διότι τα αποσπάσματα παρατίθενται χωρίς νοηματική συνέχεια ή χρονολογική σειρά, απλώς και μόνο με βάση την αλφαβητική σειρά (και αυτήν όχι πάντοτε επακριβώς) των ονομάτων εκείνων των προσώπων (βασιλέων, στρατηγών, ναυάρχων κ.ο.κ., αλλά και ανωνύμων), στα οποία τα αποσπάσματα αυτά αποδίδονται. Επίσης, υπάρχουν στη συλλογή αυτή πολλά αποφθέγματα με παρεμφερές περιεχόμενο, που δημιουργούν την εντύπωση της επανάληψης.

Η σημασία των αποφθεγμάτων αυτών για τον σύγχρονο αναγνώστη

1. Διαβάζοντας, πάντως, τη συλλογή αυτή, που για συντομία ας την ονομάσουμε εδώ «Αποφθέγματα Λακεδαιμονίων», μπορούμε να γνωρίσουμε από κοντά τον συναρπαστικό κόσμο της αρχαίας Σπάρτης. Ταυτόχρονα όμως, τα ενλόγω Αποφθέγματα μας δίνουν και μια γεύση για τη βραχυλογία, την ετοιμολογία,

---

*Οι υποσημειώσεις παρατίθενται στις σελίδες 39 επ.

αλλά και την πυκνότητα νοήματος μέσα σε ελάχιστες λέξεις[2], με την οποία οι αρχαίοι Σπαρτιάτες απαντούσαν στις προκλήσεις και τα πειράγματα των άλλων. Μάλιστα ο *Πλάτων*, στον διάλογό του «Πρωταγόρας» (342 Ε, 6 επ.), συνδέει την πλήρη ουσίας βραχυλογία των Σπαρτιατών με την υψηλή διάνοια των Επτά Σοφών της αρχαιότητας[3] και επισημαίνει ειδικότερα ότι και ο πιο ασήμαντος Λακεδαιμόνιος συνήθως ρίχνει σε κάποιο σημείο της συζήτησης, «σαν κάποιος δεινός ακοντιστής, μια φράση αξιόλογη, σύντομη και χωρίς περιστροφές», έτσι ώστε τελικά ο συζητητής του «να φαίνεται όχι καλύτερος από ένα παιδί». Γι' αυτό και, καταλήγει ο Πλάτων, κάποιοι από τους σύγχρονους και τους παλαιότερους έχουν κατανοήσει ότι το να μιμείται κανείς τους Λάκωνες δεν συνίσταται τόσο στο να του αρέσει η γυμναστική, όσο πολύ περισσότερο στο να αγαπά τη σοφία («ὅτι τό λακωνίζειν πολύ μᾶλλόν ἐστιν φιλοσοφεῖν ἢ φιλογυμναστεῖν»).
Με παρόμοιο τρόπο και ο Αριστοτέλης στη «Ρητορική» του (21, 1394 b) μνημονεύει τα λακωνικά αποφθέγματα ως ένα ιδιαίτερο είδος γνωμικών και μάλιστα τα εντάσσει στην κατηγορία εκείνων που είναι ασαφή και χρειάζεται συνήθως να συνοδεύονται με κάποια επεξήγηση.

Πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτή η συλλογή αποφθεγμάτων

2. Η παρουσίαση των μικρών ιστοριών και αποφθεγμάτων από τα «Αποφθέγματα Λακεδαιμονίων» του Πλουτάρχου σε αυτόν τον τόμο είναι επιλεκτική και εστιάζει κατά βάση σε κείμενα, που μπορούν και σήμερα ακόμη να φανούν χρήσιμα, λόγω του σοφού αλλά και ευφυούς μηνύματος το οποίο εκπέμπουν. Επιπλέον, η συλλογή αυτή μας δίνει, ελπίζω, μιαν ενδιαφέρουσα ευκαιρία να γνωρίσουμε από πρώτο χέρι τον τρόπο σκέψης και το ιστορικό πλαίσιο δράσης των αρχαίων Σπαρτιατών[4], αυτών των τόσο γνωστών αλλά και τόσο άγνωστων σ' εμάς αρχαίων Ελλήνων. Και, ακόμη, να αντιληφθούμε γιατί αυτή η σχετικά μικρή «πόλη-κράτος» των Σπαρτιατών (κατ' ουσίαν ένα άθροισμα οικισμών) κατάφερε να γίνει επί αιώνες η ισχυρότερη στρατιωτική και, συνακόλουθα, πολιτική δύναμη σε όλη την τότε Ελλάδα, ποια ήταν, δηλ., τα συστατικά στοιχεία της «κουλτούρας» και της νοοτροπίας των πολιτών της που οδήγησαν τη Σπάρτη σε αυτή την πανελλαδικά δεσπόζουσα θέση.

3. Άλλωστε, οι αντιλήψεις των Σπαρτιατών «για μιαν αντρίκεια και ασυμβίβα-

στη στάση ζωής»[5], όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται τελικά στο λεγόμενο «φρόνημα της Σπάρτης» (έτσι το αποκαλεί ο Κωνσταντίνος Καβάφης στο ποίημά του «Ἐν Σπάρτῃ»), είναι γνωστό ότι βρήκαν θετική απήχηση ήδη κατά την αρχαιότητα σε αρκετούς συγγραφείς, με περισσότερο γνωστό τον Ξενοφώντα (π.χ. στη Λακεδαιμονίων Πολιτεία του – βλ. ιδίως στην αρχή του έργου), έναν, δηλ., από τους πλέον διακεκριμένους μαθητές του Σωκράτη, που ασφαλώς θα ένοιωσε ιδιαίτερα απογοητευμένος για την Αθηναϊκή Δημοκρατία όταν οι τότε Αθηναίοι οδήγησαν, με νεφελώδεις κατηγορίες, στο κώνειο και στον θάνατο τον κορυφαίο διδάσκαλό του. Ωστόσο δεν μπορεί να λεχθεί το ίδιο και για τον άλλο σπουδαίο μαθητή του Σωκράτη, τον Πλάτωνα, ο οποίος στην «Πολιτεία» του (Η΄ 544 C) αρχικά μεν παραδέχεται, ότι το λακωνικό πολίτευμα (όπως και το συναφές κρητικό[6]) «ἐπαινοῦνται ὑπό τῶν πολλῶν», ίσως και ως αντίδραση στις ακρότητες, στις οποίες είχε οδηγηθεί εκείνη την εποχή η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Όμως, στη συνέχεια της «Πολιτείας» (545 C επ.), ο Πλάτων ερευνά διεξοδικότερα το πολίτευμα των Σπαρτιατών (καθώς και το αντίστοιχο των Κρητών) και αναδεικνύει τα εγγενή του προβλήματα, όπως ιδίως το πάθος των Σπαρτιατών για διάκριση (548 C)[7].

4. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν παρατίθενται σε νεοελληνική μετάφραση που επεξεργάσθηκα με σεβασμό στο αρχαίο κείμενο, αλλά και με βασικό σκοπό να αποδοθεί το κείμενο αυτό όπως, ίσως, θα το έγραφε σήμερα ο Πλούταρχος[8]. Στο πλαίσιο αυτής της απόδοσης και όπου αυτό ήταν εφικτό χωρίς να προδίδεται το νόημα του συγγραφέα, επαναχρησιμοποιήθηκαν όσες λέξεις στο αρχαίο κείμενο συνεχίζουν να έχουν στη νεοελληνική γλώσσα ίδιο ή παρόμοιο νόημα ή, έστω, παρεμφερή γλωσσικό τύπο, ενώ για τις πιο απαιτητικές από τις λέξεις αυτές τίθεται σε παρένθεση και η έννοια που έχουν στην καθομιλουμένη (π.χ. ψέγω ή μέμφομαι, και σε παρένθεση: κατακρίνω). Τούτο, πιστεύω ότι αφενός συντελεί στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου, ιδίως των νεότερων αναγνωστών, μέσω του ανεξάντλητου θησαυρού των λέξεων της γλώσσας μας, ενώ ταυτόχρονα παρέχει μιαν ανάγλυφη εικόνα για τη συνέχεια αυτής της γλώσσας από την αρχαιότητα έως σήμερα[9]. Επίσης, σε αρκετές χαρακτηριστικές περιπτώσεις με επιγραμματικό και παροιμιώδη χαρακτήρα παρατίθεται και το αντίστοιχο αρχαίο κείμενο (και μάλιστα με την ενίοτε «σπαρτιατική» προφορά που διασώζει ο Πλούταρχος και όπου, π.χ. το αττικό «η» προφερόταν ως «α», άρα «δᾶμος» αντί για «δῆμος» και «σελάνα» αντί για «σελήνη»), ώστε οι αναγνώστες αφενός να

έχουν άμεση επαφή με το πώς και πόσο «λακωνικά» διατύπωναν οι Σπαρτιάτες τη σκέψη τους, και αφετέρου να μπορούν να ανανεώσουν τις γνώσεις τους των αρχαίων ελληνικών, μέσα από μια μετάφραση του αρχαίου κειμένου κατ᾽ αντιπαραβολή προς το πρωτότυπο.

Πώς έγινε η επιλογή των εδώ αποφθεγμάτων

5. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν προέκυψαν έπειτα από επιλογή, έχουν δηλ., όπως σημειώθηκε ήδη, επιλεκτικό χαρακτήρα και αποτελούν έτσι ένα σχετικά μικρό μόνο μέρος (περίπου 175) του έργου «Αποφθέγματα Λακεδαιμονίων» που προαναφέραμε και που περιλαμβάνει συνολικά περί τα 500 αποφθέγματα. Ανάλογα αποφθέγματα υπάρχουν, προφανώς, και σε άλλα έργα του Πλούταρχου (π.χ. στον Βίο του Λυκούργου, συγκεντρωμένα μαζί στις παρ. 19 και 20, γενικότερα, δε, στα βιογραφούμενα από αυτόν ιστορικά πρόσωπα, αλλά και στο συναφές έργο του «Βασιλέων Αποφθέγματα και Στρατηγών»)[10]. Επίσης, τέτοια αποφθέγματα εντοπίζονται, πολλές φορές κατά λέξη, στους συγγραφείς από τα έργα των οποίων ο Πλούταρχος άντλησε το υλικό του - π.χ. τον Ξενοφώντα, τον οποίο μάλιστα ο Πλούταρχος αποκαλεί «σοφό»[11], τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη, τον Πολύβιο, τον Πλάτωνα[12], τον Αριστοτέλη[13], και βεβαίως πολλούς άλλους ιστορικούς συγγραφείς των οποίων δεν διασώθηκαν πλήρη έργα, όπως τον ιστορικό Θεόπομπο[14]. Άλλωστε, πολλά από τα αποφθέγματα αυτά είχαν ήδη αποκτήσει κατά την εποχή του Πλούταρχου παροιμιώδη χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να μνημονεύονται και σε μεταγενέστερες (μετά τον Πλούταρχο) ερανιστικές συλλογές από συγγραφείς, όπως ιδίως ο Πολύαινος (2ος αι. μ.Χ.), ο Αιλιανός (περ. 175-235 μ.Χ.), ο Διογένης Λαέρτιος (180-240), ο Αθήναιος (αρχές 3ου αι. μ.Χ.) και ο Ιωάννης Στοβαίος (5ος αι. μ.Χ.).

6. Εξάλλου, βασικό κριτήριο με το οποίο επελέγησαν τα αποσπάσματα στην παρούσα συλλογή υπήρξε, όπως υπονοήθηκε ήδη, η διαχρονικότητα και η ευρηματικότητά τους, δηλ. το πόσο πολύ αυτά έχουν ακόμη και σήμερα κάποια αξία για τους σύγχρονους Έλληνες ή/και πόσο πολύ συναρπάζουν με την ευστροφία και το χιούμορ, αλλά και την πυκνότητα της διατύπωσής τους. Επιπλέον, συναριθμήθηκαν στη συλλογή αυτή και αποσπάσματα τα οποία έστω και αν δεν εμπεριέχουν κάποιο απόφθεγμα, δίνουν όμως μιαν εικόνα για την

περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Σπάρτης εκείνη την εποχή. Αντίθετα, δεν συμπεριλήφθηκαν αποσπάσματα (και αυτά ήταν αρκετά), τα οποία αναφέρονται απλώς σε περιστατικά χωρίς διαχρονική σημασία ή σε ιστορικά συμβάντα με πολύ ειδικό περιεχόμενο.

Πώς παρουσιάζονται εδώ τα αποφθέγματα των Σπαρτιατών

7. Ορισμένα αποσπάσματα από τα «Αποφθέγματα Λακεδαιμονίων» (περί τα 45, συνολικά), τα οποία εμφανίζουν νοηματικό περιεχόμενο παρεμφερές με τα αποφθέγματα που ακολουθούν, σημειώνονται στην παρούσα συλλογή απλώς με την αρίθμησή τους, ο δε αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει το ακριβές και αυτούσιο περιεχόμενό τους σε μία από τις τέσσερεις εκδόσεις με κείμενο και μετάφραση που έχουν κυκλοφορήσει έως τώρα στην Ελλάδα για το έργο αυτό του Πλούταρχου[15].

8. Εξάλλου, για διευκόλυνση της χρηστικότητάς τους, τα αποσπάσματα που ακολουθούν έχουν ταξινομηθεί κατά θεματικές ενότητες[16] και συνδυάζονται (μέσα σε αγκύλες: […]) με επεξηγηματικά σχόλια, έτσι ώστε να γίνεται περισσότερο αντιληπτό στον αναγνώστη τόσο το νόημα μιας «λακωνικής» σε πυκνότητα φράσης[17], όσο και το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, μέσα από το οποίο εκπορεύθηκαν τα συγκεκριμένα αποφθέγματα[18]. Επίσης, σημειώνονται και οι συγγραφείς της αρχαιότητας, των οποίων κάποιες σκέψεις σχετίζονται με το εκάστοτε απόφθεγμα. Όλες αυτές οι πληροφορίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν, άλλωστε, το έναυσμα ώστε να ανατρέξει ο αναγνώστης και σε άλλες πηγές, διευρύνοντας έτσι τις γνώσεις του.

9. Σημειώνεται ότι κάθε απόσπασμα συνοδεύεται από τον λατινικό αριθμό με τον οποίο εμφανίζεται στο συνολικό έργο «Ηθικά» του Πλούταρχου (π.χ. 241 C), ενώ ταυτόχρονα παρατίθεται και ο αριθμός του κάθε αποσπάσματος, ο οποίος το συνδέει με συγκεκριμένο πρόσωπο ή ομάδα προσώπων (π.χ. απόφθ. 7 στα «Αποφθέγματα Αγνώστων Λακαινών»)[19], έτσι ώστε ο αναγνώστης να μπορεί εύκολα να παραπέμψει το συγκεκριμένο απόσπασμα ή και να βρει την αντίστοιχη παραπομπή σε άλλες συλλογές.

Στόχοι και Ιδανικά των αρχαίων Σπαρτιατών

10. Σε τι συνίστατο όμως το επονομαζόμενο από τον Καβάφη «φρόνημα της Σπάρτης», στο οποίο έγινε αναφορά ανωτέρω;
Στον πυρήνα του, τουλάχιστον κατά την περίοδο που η Σπάρτη κυριάρχησε ως πολιτική δύναμη της Ελλάδας, υπήρχε αυτό που ο Ιωάννης Συκουτρής στη σημαντική μελέτη του με τίτλο «Φιλοσοφία της Ζωής» (1937)[20] ονόμασε «ηρωική» αντίληψη της ζωής[21]. Επρόκειτο, δηλ., για έναν τρόπο ζωής, όπου «αρνείται κανείς το παρόν και μάχεται εν ονόματι του μέλλοντος», με συγκρούσεις προς τους άλλους και τον εαυτό μας, με οικειοθελή ανάληψη των κινδύνων και περιφρόνηση του θανάτου, χωρίς συμβιβασμούς, πνεύμα υποταγής ή φόβο μπροστά στους κινδύνους (βλ. κατωτ., αποφθ. **6-19, 24-36**), αλλά και χωρίς προσκόλληση σε απολαύσεις ή άλλες πρόσκαιρες επιδιώξεις.

Κάτω από αυτό το πρίσμα της ηρωικής αντίληψης, η έμφαση των αρχαίων Σπαρτιατών δόθηκε ειδικότερα σε δέκα άξονες:

• στην ***αξία της πατρίδας*** και μάλιστα σε αντιδιαστολή με ιδέες οι οποίες υποσκελίζουν τα επιμέρους κράτη-πατρίδες, όπως είναι στις ημέρες μας η παγκοσμιοποίηση,

• στην ***πραγμάτωση των ιδεωδών της ελευθερίας*** (κατωτ., απόφθ. ***1-5***) και ***της δικαιοσύνης*** (κατωτ., αποφθ.***48-49***),

• στον ***σεβασμό των νόμων, των κανόνων διαβίωσης γενικότερα***, και των επικεφαλής του κράτους («αρχόντων») που ήταν αρμόδιοι για την εφαρμογή των νόμων,

• στην ***έμφαση*** που απέδιδαν για ***δράση και για εφαρμογή των όσων αποφάσιζαν***, (βλ. κατωτ., αποφθ. ***173-175***), χωρίς δηλ. να παραμένουν στα ωραία λόγια, στα ρητορικά σχήματα και τις φλυαρίες (βλ. κατωτ., αποφθ. ***102-111***).

• στη ***στοχοπροσήλωση για τη δύναμη, την ανυπότακτη ανδρειοσύνη, τη νίκη και την διά βίου αριστεία***, με τελική επιδίωξη και τελικό κριτήριο την

πραγμάτωση του κοινού συμφέροντος, χωρίς εγωισμούς και επάρσεις, αλλά και με αυτοπεποίθηση στην αξία των δυνάμεων του καθενός (βλ. κατωτ., αποφθ. ***84-95***),

• στη ***σημασία της ομαδικής, συντονισμένης και πειθαρχημένης προσπάθειας***, όπου πρυτανεύει η αυτοκυριαρχία (βλ. κατωτ. αποφθ. ***41-47***) και όπου το «εμείς» προτάσσεται του «εγώ»[22] (χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εδώ το πώς πολεμούσαν οι Σπαρτιάτες οπλίτες σε φάλαγγα).

• στην ***απόδοση προτεραιότητας σ' έναν τρόπο ζωής όπου κανείς να αρκείται στα απαραίτητα***, δηλ. να επικρατεί ολιγάρκεια, ώστε ο Σπαρτιάτης πολεμιστής, όταν μάχεται, να μη σκέπτεται τα αγαθά που θα μπορούσε να στερηθεί και ίσως, ακόμη, να βλέπει τον θάνατο και ως μιαν «ένδοξη» διέξοδο από τη μίζερη ζωή του – πρβλ. *Αιλιανό*, 13, 38,

• στη ***διασφάλιση***, για τους πολίτες της Σπάρτης, που ονομάζονταν γι' αυτόν τον λόγο «Όμοιοι», ***του να έχει κανείς τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις,*** με κοινή, δηλ., ανατροφή και εκπαίδευση σε στρατώνες (έως την ηλικία των 30 ετών), κοινά γεύματα, τα λεγόμενα συσσίτια ή φιδίτια[23] (έως την ηλικία των 60 ετών), κοινές εξορμήσεις για κυνήγι, καθώς και κοινό τρόπο ζωής. Ακόμη και σε θέματα ιδιοκτησίας, ο κάθε πολίτης εδικαιούτο να έχει έναν μόνο αναπαλλοτρίωτο κλήρο γης στην περιοχή της Σπάρτης[24], κάτι που επιτρέπει την άποψη ότι στην αρχαία Σπάρτη το ***ιδεώδες της ισότητας*** είχε αποκτήσει ένα ιδιαίτερα ουσιαστικό περιεχόμενο (κατωτ., αποφθ.***76-78***)[25],

• στην ***αναβαθμισμένη κοινωνική θέση της γυναίκας*** (βλ. κατωτ., απόφθ. ***19***), που γυμναζόταν εντατικά και απολάμβανε πολύ περισσότερες ελευθερίες από τις γυναίκες π.χ. των Αθηνών, οι οποίες ήταν περιορισμένες στο σπίτι (η προνομιακή αυτή θέση της γυναίκας στη Σπάρτη οφειλόταν, βέβαια, και στη συχνή απουσία των ανδρών από το σπίτι, λόγω της συνεχούς στρατιωτικής τους εκπαίδευσης και των πολέμων)[26], και

• στον ***ιδιαίτερο σεβασμό που απολάμβαναν οι γονείς και οι ηλικιωμένοι*** (βλ. κατωτ., αποφθ. ***66-70***).

Χαρακτηριστική γυναικεία μορφή θεότητας των αρχαϊκών χρόνων, που προέρχεται από λακωνικό ανάγλυφο του 6ου αι. π.Χ. και που δίνει μιαν εικόνα για τις Σπαρτιάτισσες εκείνης της εποχής. Θέμα του ανάγλυφου είναι η παράσταση ζεύγους χθόνιων θεοτήτων ή θεοποιημένων προγόνων, μαζί (σε μικρότερη κλίμακα) με ζεύγος ικετών (Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης). Λόγω του σημαντικού ρόλου τους για τη γέννηση και ανατροφή ρωμαλέων παιδιών, αλλά και για τη διαχείριση των οικιακών υποθέσεων, οι γυναίκες είχαν στη Σπάρτη ιδιαίτερα αναβαθμισμένη θέση, κύρος και ανεξαρτησία.

Πατρίδα, πνεύμα αντοθυσίας και συνεχής άσκηση

11. Ασφαλώς πρώτιστη αξία για τους Σπαρτιάτες ήταν η ιδέα της πατρίδας (και εκτός συνόρων, της Ελλάδας στο σύνολό της – βλ. κατωτ., αποφθ. ***20-23***), την οποία όλοι θα έπρεπε να υπηρετούν με αυταπάρνηση, περιφρονώντας τον θάνατο, ο οποίος, άλλωστε, εφόσον συνέβαινε κατά τη μάχη, θεωρείτο ότι οδηγούσε στην αθανασία. Επίσης, με την αφοσίωση στην υπηρεσία της πατρίδας, οι πολίτες αφιερώνονται στο κοινό καλό και αποφεύγουν εμφύλιες διαμάχες ή

στάσεις. Οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες, ίσως περισσότερο από κάθε άλλον Έλληνα[27], όφειλαν επομένως να αθλούνται συνεχώς, να διενεργούν στρατιωτικές ασκήσεις και να είναι ανά πάσα στιγμή ετοιμοπόλεμοι και άριστοι στρατιώτες για την υπεράσπιση της πατρίδας τους (βλ. κατωτ., αποφθ. ***41-47***). Άλλες ασχολίες δεν τους ενδιέφεραν και έτσι δεν αφιέρωναν χρόνο για εργασίες αγροτικές, ή και βιοτεχνικές/ εμπορικές, τις οποίες είχαν αναθέσει, αντίστοιχα, στους *είλωτες* και τους *περιοίκους* (βλ. κατωτ., αποφθ. ***96-101***).

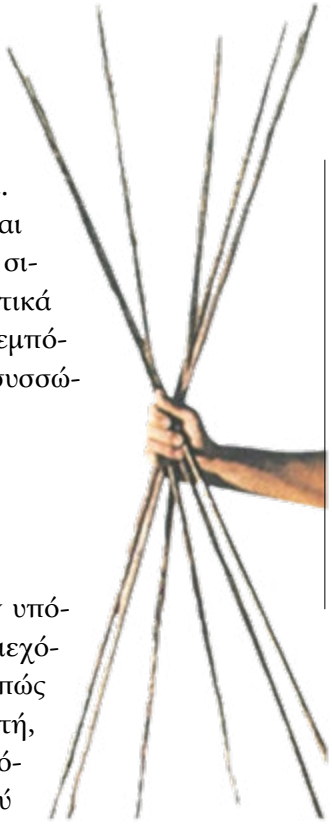

◄ Οι σιδερένιοι οβολοί της Αίγινας ήταν η μικρότερη αλλά και κυριότερη νομισματική μονάδα στη Σπάρτη. Το νόμισμα ήταν επομένως βαρύ, δύσχρηστο και σχετικά μικρής αξίας (π.χ., το κόστος για τα μηνιαία κοινά συσσίτια ανερχόταν σε δέκα οβολούς), έτσι ώστε οι εμπορικές συναλλαγές και γενικότερα η συσσώρευση πλούτου να δυσχεραίνονται σημαντικά.

12. Ακόμη, περιφρονούσαν τις επιδόσεις στη ρητορική και τη σοφιστική, και (έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.) έδειχναν αδιάφοροι για πλούτη, πολυτέλειες και αξιώματα (βλ. κατωτ., αποφθ. ***79-83***). Εξάλλου, το σιδερένιο νόμισμά τους ήταν έως τον 3ο αι. π.Χ. εξαιρετικά βαρύ και δύσχρηστο και αποτελούσε, έτσι, απόλυτο εμπόδιο για τις εμπορικές συναλλαγές και, εν γένει, για τη συσσώρευση πλούτου [πρβλ. *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 17].

Σεβασμός στους νόμους και τους κυβερνώντες

13. Οι νόμοι είχαν για τη Σπάρτη, όπως και για την υπόλοιπη Ελλάδα, ένα δημιουργικό, κοινωνικο-ηθικό περιεχόμενο, δίνοντας κατευθύνσεις στον πολίτη ως προς το πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ώστε να φθάσει στην αρετή, δηλ. στο να υπερέχει σε κάθε τομέα[28]. Επιπλέον, οι νόμοι αποτελούσαν την έκφραση της βούλησης του λαού και γι' αυτό ήταν από όλους σεβαστοί, πολύ περισσότερο αφού οι νόμοι της Σπάρτης, αναγόμενοι στον θρυλικό νομοθέτη Λυκούργο (ίσως να έζησε περί τα έτη 890-820 π.Χ.), θεωρούνταν ότι ήταν θεόσταλτοι (από τον Πύθιο Απόλλωνα: *Πλουτ.*, Λυκ., 6) και ότι γι' αυτό είχαν ιδιαίτερα αυξημένο κύρος, παραμένοντας επί αιώνες αμετάβλητοι[29], καθώς η αλλοίωσή τους θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραβίαση θείων εντολών και ιεροσυλία[30].

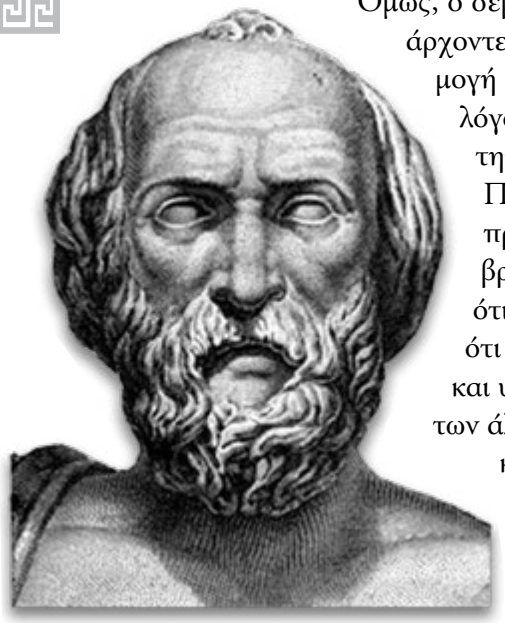

Λιθογραφική απεικόνιση της μορφής του Λυκούργου. Η νομοθεσία του θεωρήθηκε ως θεόσταλτη, ενώ και η υπόσταση του Λυκούργου καθ' εαυτήν κινήθηκε εξ αρχής μεταξύ θρύλου και πραγματικότητας Άλλωστε, το ίδιο το όνομά του, με το συμβολικό περιεχόμενο του ανθρώπου που το έργο του περιέχει «λύκη» (απαρχαιωμένη λέξη που σήμαινε φως), παραπέμπει σε κάποιον ιδιαίτερα φωτισμένο άνθρωπο, στα όρια της μυθοπλασίας ή και της θεότητας.

Όμως, ο σεβασμός στους νόμους, και –μέσω των νόμων- στους άρχοντες (ιδίως στους εφόρους, που επέβλεπαν την εφαρμογή των νόμων) ήταν αυτονόητος και για έναν ακόμη λόγο, δηλ. ως βασική προϋπόθεση για ελευθερία, ισότητα και υπερηφάνεια (βλ. κατωτ., αποφθ. ***53-56***). Πράγματι, χάρη σε αυτή την οικειοθελή συμμόρφωση προς τους νόμους, οι Σπαρτιάτες αισθάνονταν ότι δεν βρίσκονταν υπό την κυριαρχία αυθαίρετων δυναστών, ότι δηλ. δεν υπήρχε κανείς πάνω από τον νόμο, και ότι επομένως ήταν όντως ελεύθεροι, ίσοι μεταξύ τους και υπέρτεροι –λόγω αυτού του πλεονεκτήματος- έναντι των άλλων, των μη Σπαρτιατών. Εξάλλου, με την ευλαβική τήρηση των νόμων οι Σπαρτιάτες διασφάλιζαν και την πολιτική τους σταθερότητα, χωρίς δηλ. να υποφέρουν από βίαιες και αιματηρές μεταπολιτεύσεις και τυραννίδες, που αντίθετα ταλάνισαν πολλές άλλες ελληνικές πόλεις[31].

Συνιστώσες του χαρακτήρα τους

15. Συνιστώσες που προσδιόρισαν βαθμιαία τον χαρακτήρα των Σπαρτιατών υπήρξαν:

• η δωρική ολιγάρκεια στον τρόπο ζωής τους (εξ ου και η σύγχρονη έκφραση: «περνάμε σπαρτιάτικα»),

• η αυτοσυγκράτηση στις επιθυμίες,

• η έλλειψη έπαρσης,

• η αντοχή στις κακουχίες (ακόμη και στη δοκιμασία της δημόσιας μαστίγωσης, που γινόταν εθιμικά στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδας),

• η αυτοπεποίθηση στις προσωπικές δυνάμεις του καθενός (χωρίς εξάρτηση από την τύχη), και

• η υπερήφανη στάση («φιλότιμο») στην εκπλήρωση των καθηκόντων τους, όπως και στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής.

Εκγύμναση και διαμαστίγωση των εφήβων στη Σπάρτη

▼

Δύο απόψεις από το Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδας, στον βωμό της οποίας γινόταν η διαμαστίγωση των εφήβων, ως μέρος της εκγύμνασής τους. Ίσως κάτω από τη σύγχρονη οπτική γωνία, η δοκιμασία της δημόσιας μαστίγωσης, στην οποία υποβάλλονταν οι νεαροί Σπαρτιάτες, να φαίνεται αποτρόπαια και ηθικά απαράδεκτη. Ωστόσο, για τους σκοπούς σκληρής αγωγής των νέων, που είχε υιοθετήσει η σπαρτιατική πολιτεία επί αιώνες, η διαμαστίγωση αποτελούσε απλώς έναν ακόμη τρόπο, αφενός για να δοκιμασθεί και χαλυβδωθεί η αντοχή των νεαρών Σπαρτιατών και αυριανών οπλιτών στις κακουχίες του πολέμου και αφετέρου για να βραβευθούν όσοι από τους διαγωνιζόμενους επεδείκνυαν αξιοσημείωτη καρτερία ή πέθαιναν κατά την ώρα της δοκιμασίας (το έπαθλο ήταν ένα σιδερένιο δρεπάνι, το οποίο εναπετίθετο σε λίθινη στήλη μαζί με το όνομα του νέου, ως αφιέρωμα στη θεά). Σημειώνεται ότι η δοκιμασία της διαμαστίγωσης αφορούσε νεαρούς κάπως μεγαλύτερης ηλικίας (εφήβους), ενώ για τα παιδιά οι δοκιμασίες και οι συνακόλουθες νίκες στο Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδας περιορίζονταν σε αγωνίσματα ευελιξίας (κάτι σαν κυνηγητό), τραγουδιού και απαγγελίας.

Η διαμαστίγωση, όπως αναφέρθηκε, διεξαγόταν επάνω στον βωμό του Ιερού της Ορθίας Αρτέμιδας, κοντά στις όχθες του Ευρώτα (πρβλ. *Ξενοφ.*, Λακεδ. Πολ., 2, 9 και *Παυσανία*, Λακωνικά, 16, 9 επ.). Μάλιστα, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η δοκιμασία αυτή πήρε τέτοια έκταση, ώστε να κτισθεί μέσα στο Ιερό ένα μεγάλο αμφιθέατρο, προκειμένου να καλυφθεί έτσι η μεγάλη ζήτηση από επισκέπτες της Σπάρτης προς παρακολούθηση ενός τέτοιου «θεάματος». Μια περιγραφή των εντυπώσεων που αποκόμιζε κανείς παρακολουθώντας τότε τη διαμαστίγωση, μας δίνει ο *Λουκιανός* (2ος αι. μ.Χ.) σε ένα διασωθέντα διάλογό του («Ανάχαρσις ή περί γυμνασίων», 58): «Και πάνω απ' όλα [φίλε], μην περιγελάσεις [τους Λακεδαιμόνιους] όταν τους δεις να μαστιγώνονται πάνω στον βωμό και να τρέχει το αίμα [τους], οι δε πατέρες και οι μητέρες τους που παρευρίσκονται, όχι μόνο να μη θλίβονται για όσα συμβαίνουν, αλλά και να απειλούν [τους εφήβους, με τιμωρία] εάν δεν επιδείξουν αντοχή στα κτυπήματα [από το μαστίγιο], και να τους ικετεύουν να υποφέρουν τον πόνο όσο το δυνατόν περισσότερο και να υπομένουν καρτερικά τα δεινοπαθήματα»...

Μια λίθινη στήλη, αφιερωμένη σε κάποιον Ξενοκλή (1ος αι. π.Χ.). Βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης και απεικονίζει την πρόσοψη ενός ναού με δύο κίονες, που ίσως να αποτελεί μικρογραφία του ίδιου του Ιερού της Ορθίας Αρτέμιδας. Κεντρικό στοιχείο λατρείας της θεάς Ορθίας Αρτέμιδας ήταν ένα αγαλμάτιο υπό μορφή ξόανου, το οποίο ο περιηγητής *Παυσανίας* (Λακωνικά, 16, 7) θεωρεί ότι ταυτίζεται με το ξόανο της ίδιας θεάς που είχαν φέρει ο Ορέστης και η αδελφή του Ιφιγένεια, όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα από την Ταυρική χώρα, δηλ. τη σημερινή Κριμαία. Αρχικά το ξόανο έπρεπε να λατρεύεται με αιματηρές ανθρωποθυσίες, αλλά ο Λυκούργος εθέσπισε ρύθμιση, κατά τον *Παυσανία*, ώστε να αρκεί το αίμα που θα έρρεε από τη διαμαστίγωση των εφήβων.

16. Βέβαια, ο χαρακτήρας αυτός διαμορφώθηκε με βάση τους νόμους του προαναφερθέντος θρυλικού νομοθέτη τους Λυκούργου, που και αυτός φαίνεται ότι τους είχε φέρει από την Κρήτη (*Ηρόδ.*, 1, 65, 4). Ωστόσο, στην πραγματικότητα η νομοθεσία αυτή φαίνεται ότι υπήρξε το αποτέλεσμα, από τον 7ο αι. π.Χ. και εξής, μιας βαθμιαίας στρατικοποίησης της κοινωνίας των Σπαρτιατών[32]. Επίσης, κατά την ίδια περίοδο σημειώνεται και ένα πνεύμα απομονωτισμού των Σπαρτιατών, που εκδηλώνεται αφενός με την αποφυγή επιμειξίας τους με μη Σπαρτιάτες και την απαγόρευση στους Σπαρτιάτες να ξενιτεύονται, αφετέρου, δε, με τη λεγόμενη ξενηλασία, την τακτική τους, δηλ., να εκδιώκουν τους ξένους, όταν αυτοί θεωρούνταν, λόγω των ιδεών τους ή του τρόπου ζωής τους, επικίνδυνοι για τα ήθη και την ασφάλεια της πόλης (π.χ. σοφιστές, έμποροι, μάντεις, κ.λπ.).

17. Αιτία αυτής της ενδοστρεφούς εξέλιξης υπήρξε ο διαρκής κίνδυνος για επανάσταση που αντιμετώπιζαν οι Σπαρτιάτες από τους *πολύ περισσότερους σε σχέση με αυτούς, είλωτες.* Πράγματι, οι Σπαρτιάτες, προκειμένου να αποκαταστήσουν τους ακτήμονές τους, ναι μεν δημιούργησαν μιαν αποικία στη νότιο Ιταλία, τον Τάραντα (706 π.Χ.), κυρίως όμως στράφηκαν στα γειτονικά εύφορα εδάφη της Μεσσηνίας, τα οποία κατάφεραν να κατακτήσουν έπειτα από δύο ιδιαίτερα επώδυνους και μακροχρόνιους «Μεσσηνιακούς Πολέμους» (περ. 735-715 π.Χ. και 668-657 π.Χ.). Όμως στη συνέχεια, βρέθηκαν μπροστά σε αλλεπάλληλες εξεγέρσεις και επαναστάσεις των υποταγμένων κατοίκων της Μεσσηνίας, οι οποίοι συνεπεία της ήττας τους είχαν υποχρεωθεί να εργάζονται ως δουλοπάροικοι στα κτήματά των Σπαρτιατών. Τους είλωτες αυτούς, που ανήκαν όμως στο κράτος και όχι σε άτομα, οι Σπαρτιάτες τους θεωρούσαν, λοιπόν, επικίνδυνους και τους φόνευαν με κάθε ευκαιρία. Τούτο συνέβη, όπως αφηγείται ο *Θουκυδίδης* (4, 80, 1-4), ακόμη και με περίπου 2.000 είλωτες κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, οι οποίοι, ανταποκρινόμενοι σε σχετικό κάλεσμα των Σπαρτιατών, δήλωσαν ότι είχαν προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες για την υπεράσπιση της Σπάρτης[33] (υπήρξε δηλ. και εδώ ο φόβος, μήπως αυτοί οι είλωτες επαναστατήσουν…).

18. Η στρατικοποίηση και η συνακόλουθη στρατιωτική κυριαρχία της Σπάρτης σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο φαίνεται ότι συντελέσθηκε σε μια πρώτη φάση περί το 547 π.Χ., οπότε και νικήθηκε κατά κράτος η αντίπαλη πόλη του Άργους. Ωστόσο, αυτές οι εξελίξεις είχαν και το τίμημά τους. Δημιούργησαν, δηλ., στους πολίτες της Σπάρτης την ανάγκη για συνεχή επαγρύπνηση και αποκλειστική ενασχόλησή τους μόνο με τη στρατιωτική ζωή. Με επακόλουθο, να επέλθει πλήρης μαρασμός της πολιτιστικής τους ανάπτυξης, η οποία πάντως έως τότε δεν ήταν καθόλου αμελητέα. Πράγματι, οι Τέχνες και τα Γράμματα άκμαζαν, με κορυφαία κατά τον 7ο αι. π.Χ. την ποίηση και τον λυρικό χορό -ιδίως από τον Αλκμάνα, τον Τέρπανδρο, τον Θαλήτα και τον Τυρταίο (όλους με καταγωγή από άλλα μέρη του Ελληνισμού[34])-, αλλ' επίσης με εξαιρετικές επιδόσεις στη γλυπτική, την αρχιτεκτονική και την κεραμοποιία. Γενικότερα υπήρχε τότε έντονη η παρουσία μιας «ανοιχτής κοινωνίας» και ενός «συγκρητισμού» τέχνης και πολιτισμού, με έμφαση στο εμπόριο και στη διακρατική πολιτιστική επικοινωνία, χωρίς να παραγνωρίζονται και οι μικρές απολαύσεις της ζωής με χορό και τραγούδι, όπως άλλωστε συνέβαινε και στην υπόλοιπη Ελλάδα[35].

Τέχνη και γυναίκα στην αρχαϊκή Σπάρτη.

Δύο χαρακτηριστικά δείγματα σπαρτιατικής γλυπτικής του 6ου αι. π.Χ., που παρέχουν μια σαφή εικόνα για το υψηλό επίπεδο πολιτισμού της Σπάρτης πριν από τη στρατικοποίησή της, μπορεί κανείς να θαυμάσει στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης. Και τα δύο έχουν ως επίκεντρο τη γυναίκα.

Το ένα δείγμα λακωνικής πλαστικής προέρχεται από ανάγλυφη στήλη (μέσα 6ου αι. π.Χ.), όπου απεικονίζεται γυναίκα με άνθος.

►

Το δεύτερο δείγμα είναι ένα πυραμοειδές μνημείο, κάπως σκληρό και επιπεδικό, αλλά με στοιχεία ζωντάνιας και φρεσκάδας (πρβλ. το σημείωμα της *Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά* για τη λακωνική λιθογλυπτική, στο συλλογικό έργο: Αθήνα-Σπάρτη, Ωνάσειο Πολιτιστικό Κέντρο και Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα,

2006, σ. 89-94: 90). Σε αυτό, τον κύριο ρόλο φαίνεται να διαδραματίζει ένα πρότυπο γυναικείας ομορφιάς, η Σπαρτιάτισσα ωραία Ελένη, που απετέλεσε μετά τον θάνατό της: αντικείμενο θρησκευτικής λατρείας (π.χ. στο Μενελάειο, κοντά στη Σπάρτη), θέμα για ρητορικά γυμνάσματα υποθετικής υπεράσπισής της (από τον ρήτορα Γοργία), αλλά και πηγή έμπνευσης για ζωγράφους και γλύπτες. Ενδιαφέρουσα είναι, ως προς την τελευταία αυτή σκοπιά, η πιθανή απεικόνισή της στην πιο κάτω ολόγλυφη πυραμοειδή στήλη, όπου στη μία πλευρά (αριστερά) η Ελένη εμφανίζεται μαζί με τον Πάρη της Τροίας να κρατάει στο χέρι της γαμήλιο στεφάνι, και στην άλλη πλευρά (δεξιά) να είναι με τον άνδρα της Μενέλαο, ο οποίος –σύμφωνα με μια παράδοση- απείλησε να τη σκοτώσει με ξίφος, αμέσως μετά την άλωση της Τροίας, αλλά τελικά υπαναχώρησε, γοητευμένος από την ομορφιά της. Στις στενές πλευρές της ίδιας στήλης παρουσιάζονται ανορθούμενα φίδια, ίσως ζωομορφική παράσταση των Διοσκούρων, αδελφών της ωραίας Ελένης.

Μία ακόμη απεικόνιση της πρώτης συνάντησης Μενέλαου και Ελένης, μετά την πτώση της Τροίας: Ο Μενέλαος είναι έτοιμος να σκοτώσει την «άπιστη» Ελένη, αλλά κεραυνοβολημένος από την ομορφιά της, πετάει κάτω το ξίφος του. Τη σκηνή παρακολουθούν αριστερά η θεά Αφροδίτη και επάνω ο θεός Έρωτας. Από αττικό ερυθρόμορφο κρατήρα περί το 450-440 π.Χ., που βρέθηκε στην Egnazia της Ιταλίας και φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου.

Η Ρωμαϊκή Σπάρτη

Η αρχαία Σπάρτη ξανάζησε εποχές μεγαλείου (αν και όχι στρατιωτικής δόξας) κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε υπήρξε πόλος έλξης για επισκέπτες (σήμερα θα τους αποκαλούσαμε «τουρίστες»), αλλά και τόπος εγκατάστασης πολλών ευκατάστατων πολιτών, που έκτισαν εκεί τις επαύλεις τους. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η Σπάρτη διαθέτει μία από τις μεγαλύτερες ομάδες ρωμαϊκών ψηφιδωτών σε όλη την Ελλάδα, καθώς έχουν ήδη αποκαλυφθεί εκεί 130 διαφορετικά δάπεδα, που καλύπτουν χρονική περίοδο από τον 2ο αι. π.Χ. έως και τον 6ο αι. μ.Χ. (βλ. *Στέλλας Ραντοπούλου* και *Λήδας Μόσχου-Τσιώμη,* Σωστικές ανασκαφές στη Σπάρτη, στο ένθετο της εφημ. «Καθημερινή της Κυριακής»: «Επτά Ημέρες», με τίτλο «Οι ανασκαφές στην Πελοπόννησο», τχ. της 28.1.1996, σ. 32). Μεταξύ των ψηφιδωτών αυτών έχει διασωθεί και ένα με ιδιαίτερο συμβολισμό, η «Αρπαγή της Ευρώπης», που διατηρείται εκεί όπου εντοπίσθηκε, σε οικία του κεντρικού δρόμου της Σπάρτης.

▲

Δύο άλλα καλοδιατηρημένα ψηφιδωτά δαπέδου εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης και παρουσιάζονται ανωτέρω: Το ένα έχει παράσταση Νηρηίδας, καθισμένης στην ουρά ενός μυθολογικού τέρατος με στοιχεία κένταυρου και ουρά δελφινιού, του «ιχθυοκένταυρου» (περ. 250-200 μ.Χ.), ενώ το άλλο απεικονίζει αιλουροειδές που επιτίθεται σε ταύρο (2ος αι. μ.Χ.).

Ωστόσο, και η Σπάρτη από την πλευρά της έχει κάτι να επιδείξει ως δημιουργία πολιτισμού. Όπως εύστοχα παρατήρησε ο *Kitto*[38], «η τέχνη, η *ποίησις* είναι δημιουργία, και η Σπάρτη δημιούργησε όχι αντικείμενα με λέξεις ή σε πέτρες, αλλά άνδρες»[39]. Θα προσθέταμε ακόμη σε αυτή την παρατήρηση και το ότι, πέρα από γενναίους άνδρες και μαθήματα ηρωισμού, η Σπάρτη πρόσφερε στην ανθρωπότητα και πνευματικό κληροδότημα, δηλ., τα ψήγματα ηθικού και φιλοσοφικού χρυσού που περιλαμβάνονται στα αποφθέγματα των πολιτών της[40] και που αποτελούν, εν πολλοίς, το περιεχόμενο αυτής της συλλογής.

19. Ενώ, όμως, η αντίπαλη πόλη των Αθηνών προχώρησε δυναμικά στον τομέα του πολιτισμού και καταύγασε κατά τον 5ο αι. π.Χ. την ανθρωπότητα, η Σπάρτη παρέμεινε έκτοτε και έως το τέλος στα μετόπισθεν…[36] Και δυστυχώς επιβεβαίωσε αυτό που προφητικά είχε σημειώσει ο *Θουκυδίδης* (1, 10), ότι δηλ., κατά τη μετάφραση του Ελ. Βενιζέλου, όπ.π., σ. 19, «εάν η πόλις των Λακεδαιμονίων ήθελεν ερημωθή και δεν απέμεναν παρά οι ναοί και τα θεμέλια των άλλων οικοδομημάτων, οι μεταγενέστεροι μετά πάροδον πολλού χρόνου (…) δεν θα επίστευαν ότι η δύναμίς της υπήρξεν ανάλογος προς την φήμην της»[37]. (ως προς το τι απομένει από την αρχαική και κλασική Σπάρτη, βλ. κατωτ., σελ. 54)

Η καλλιέργεια του πνεύματος

20. Ενόψει των ανωτέρω, η εμμονή των Σπαρτιατών στην αθλητική άσκηση και τη στρατιωτική ζωή, σε βαθμό μάλιστα ώστε να μη χρειάζεται καν να κτίσουν τείχη γύρω από την πόλη τους, τουλάχιστον έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.[41] (βλ. κατωτ., αποφθ. ***37-40***), δεν σημαίνει ότι παραμελούσαν την καλλιέργεια του μυαλού τους, στην οποία, αντίθετα, απέδιδαν εξαιρετική σημασία. Τούτο προκύπτει και από τις προτεραιότητες που έδιναν στον τρόπο διεξαγωγής μιας μάχης. Θεωρούσαν, έτσι, ότι εάν κέρδιζε κανείς τις μάχες και τους πολέμους με στρατηγήματα και ευρηματικότητα παρά με τα όπλα, άρα χωρίς πολλές απώλειες σε έμψυχο υλικό, ήταν άξιος για πολύ μεγαλύτερες τιμές (βλ. κατωτ., αποφθ. ***156-158***). Επιπλέον, πίστευαν ότι δεν θα πρέπει να παρασύρονται από την ορμή της ανδρείας τους, αλλά να αποφασίζουν έπειτα από ακριβή στάθμιση των δεδομένων (βλ. κατωτ., αποφθ. ***56-64*** και ***111-113***), ώστε να βρίσκουν τι εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντά τους σε κάθε πρόκληση και ιδίως σε

περιπτώσεις διαχείρισης κρίσεων (βλ. κατωτ., αποφθ. ***163-165***). Είχαν μάλιστα την τάση να συμπεριφέρονται με ευμενή διάθεση στους ηττημένους αντιπάλους τους και να μην τους εξολοθρεύουν, πρώτον για να γνωρίζουν και οι ηττημένοι, σε πρακτικό επίπεδο, ότι θα ήταν ωφελιμότερο γι᾽ αυτούς να υποχωρήσουν παρά να παραμείνουν στις θέσεις τους πολεμώντας και δεύτερον διότι και οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες θα μπορούσαν έτσι, όπως ομολογούσαν με κυνικό τρόπο, να εξασκούνται στον πόλεμο με τους αντιπάλους τους και σε μεταγενέστερο χρόνο... (βλ. κατωτ., αποφθ. ***167-169***).

Ρεαλισμός και τεχνάσματα

21. Γενικότερα, η σκέψη των Σπαρτιατών εκυριαρχείτο από ένα έντονο στοιχείο ρεαλισμού και ευελιξίας. Τούτο, δε, τους οδηγούσε να μη θεωρούν επιλήψιμη την αλλαγή γνώμης (βλ. κατωτ., αποφθ. **160-163**) και να υιοθετούν (αλλά με προσαρμογή σε δικές τους λατρείες) ακόμη και θρησκευτικές παραδόσεις των πληθυσμών που είχαν υποτάξει. Ενέταξαν έτσι στον τρόπο ζωής τους, π.χ. τη λατρεία των αχαϊκών θεών (Αμυκλαίου) Απόλλωνα, (Χαλκιοίκου) Αθηνάς, (Ορθίας) Αρτέμιδας και (Ενυάλιου) Άρη, καθώς και των ηρώων της λακωνικής περιοχής, ιδίως των Διοσκούρων, του Μενέλαου και της συζύγου του (ωραίας) Ελένης, αδελφής των Διοσκούρων. Επιπλέον, η τάση αυτή για ρεαλισμό τούς έκανε να αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στον παράγοντα δύναμη (στρατιωτική, οικονομική, πολιτική, κ.λπ.), όπως και στο να γίνεται σεβαστός ο λόγος τους από τους άλλους (βλ. κατωτ., αποφθ. ***150-156***). Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η νίκη, η αποτελεσματική ενθάρρυνση των στρατιωτών (βλ. κατωτ., αποφθ. ***141-144***) και γενικότερα το επιτυχές αποτέλεσμα, που θα οδηγούσε εν τέλει στην υστεροφημία και τη δόξα, ήταν στόχοι που εθεωρείτο ότι μπορούσαν να επιτευχθούν έστω και με ενέργειες στρεψόδικες ή απατηλές (βλ. κατωτ., αποφθ. ***145-149***). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εδώ ο τρόπος με τον οποίο κατάφερε να νικήσει ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύσανδρος τους Αθηναίους στους Αιγός Ποταμούς τον Σεπτέμβριο του 405 π. Χ.: Επιτέθηκε όταν οι Αθηναίοι είχαν αποβιβασθεί για να προμηθευθούν τα απαραίτητα τρόφιμα και έτσι συνέλαβε αιφνιδιαστικά όλα τα αφύλακτα πλοία των Αθηναίων στην ξηρά, χωρίς να δώσει καν ναυμαχία, με συνέπεια να καταγάγει με το τέχνασμα αυτό το αποφασιστικό νικητήριο κτύπημα υπέρ της Σπάρτης στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. (*Ξενοφ.*, Ελλην., 2.1.20 επ. αλλά και *Διόδωρ. Σικελ.*, Ιστορ. Βιβλ., 13,

106 επ.) Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό εδώ το «λακωνικό» μήνυμα με το οποίο ο Λύσανδρος ανήγγειλε στην πόλη του αυτή την τεράστιας σημασίας νίκη, με μόνο τρεις λέξεις σε δωρική διάλεκτο: «ἑαλώκαντι ταί Ἀθᾶναι», δηλ. έπεσε, καταλήφθηκε η Αθήνα, και δη με χρησιμοποίηση του οριστικού άρθρου «ταί» (=αἱ), που συνήθως παραλείπεται στα κύρια ονόματα, και τούτο για να τονισθεί ακόμη περισσότερο ότι επρόκειτο για την Αθήνα, και όχι για οποιαδήποτε άλλη πόλη[42].

Ακόμη και η κλοπή αντιμετωπιζόταν υπό αυτό το πρίσμα ως θεμιτή, αρκεί να μη συλλαμβανόταν ο κλέφτης επ᾽ αυτοφώρω, καθώς σημασία δεν είχε η ίδια η πράξη της κλοπής, αλλά το να μπορεί κανείς, σε περίπτωση που θέλει να κλέψει, να επιδεικνύει πνευματική ευελιξία, να χρησιμοποιεί στρατηγήματα (πρβλ. *Ξενοφ.*, Λακεδ. Πολ., 2, 6-7) και να αντεπεξέρχεται, γενικότερα, σε δύσκολες καταστάσεις (βλ. κατωτ., απόφθ. ***31***).

Τήρηση των κοινωνικο-ηθικών κανόνων

22. Ωστόσο, οι παραπάνω αμφιλεγόμενες –με τα σημερινά δεδομένα- ενέργειες αφορούσαν απλώς την ανάγκη εξάσκησης του μυαλού για επιτυχία σε πολεμικές αντιπαραθέσεις και για επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος. Αντίθετα, στην καθημερινή τους ζωή οι Σπαρτιάτες, όπως προαναφέρθηκε, θεωρούσαν αυτονόητο να τηρούν με απαρέγκλιτο τρόπο τους λιγοστούς γραπτούς νόμους που είχαν (βλ. κατωτ., αποφθ. ***170-172***), κυρίως όμως τους άγραφους κοινωνικο-ηθικούς και νομικούς κανόνες, οι οποίοι καθόριζαν τη συμπεριφορά τους. Επίσης, φαίνεται ότι οι Σπαρτιάτες στις μεταξύ τους σχέσεις έδειχναν ανεκτικότητα στην αδικία των άλλων (βλ. κατωτ., αποφθ. ***50-52***). Από την άλλη όμως πλευρά, η παραβίαση των κανόνων και η διάπραξη σφαλμάτων συνιστούσαν για τους Σπαρτιάτες ανεπίτρεπτη ενέργεια, που συνεπαγόταν αυστηρές τιμωρίες και αυτοεξευτελισμούς (βλ. *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 2, 6-7 και κατωτ., απόφθ. ***176***).

Οι ισορροπίες του πολιτεύματος

23. Η Σπάρτη θεωρείται ότι είναι εκείνη η πόλη-κράτος, η οποία εισήγαγε για πρώτη φορά τη δημοκρατία στην Ελλάδα, καθιερώνοντας τον θεσμό της Εκκλησίας του Δήμου («Απέλλας») πολύ πριν από την Αθήνα, ήδη δηλ. περί

τα τέλη του 8ου αι. ή τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., μέσω της λεγόμενης Μεγάλης Ρήτρας του Λυκούργου, που παραθέτει ο *Πλούταρχος* στον βίο του Λυκούργου (6)[43]. Επίσης θεωρείται ότι με την ίδια αυτή Μεγάλη Ρήτρα του Λυκούργου δημιουργήθηκε στην μεν θέση του απολυταρχικού κράτους που επικρατούσε έως τότε παντού, η πρώτη κλασικού τύπου πόλη στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην δε θέση του υπηκόου ο πολίτης[44]. Ωστόσο, η όλη οργάνωση του σπαρτιατικού πολιτεύματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε τελικά περί τον 6ο αι. π.Χ., ήταν τελικά πιο περίπλοκη. Κατά τον *Πλάτωνα* (Νόμ., Δ΄, 712 D επ.) και τον *Αριστοτέλη*, (Πολιτ., Β΄, 1265 b 33 επ. και Δ΄, 1294 b, 13 επ.), επρόκειτο κατ᾽ ουσίαν για ένα πολίτευμα ανάμεικτο και, άρα, κατηγοριακά απροσδιόριστο, όπως συνέβη αργότερα και με το πολίτευμα της αρχαίας Ρώμης. Συνδύαζε δηλ. το πολίτευμα αυτό *στοιχεία από διαφορετικούς τύπους πολιτευμάτων: στοιχεία δημοκρατικά* (Απέλλα, όπως ονομαζόταν στη Σπάρτη η λαϊκή συνέλευση, καθώς και πέντε Έφοροι, που εκλέγονταν κάθε χρόνο από όλα τα κοινωνικά στρώματα με την ψήφο –δια βοής– της Απέλλας), *στοιχεία ολιγαρχικά* (Γερουσία από 28 ισόβια μέλη άνω των 60 ετών) και *στοιχεία μοναρχικά* (δύο ισόβιοι Βασιλείς από δύο αντίστοιχες οικογένειες, δηλ. τους Αγιάδες και τους Ευρυπωντίδες)[45] .

24. Αποτέλεσμα αυτής της ισορροπίας εξουσιών, που θυμίζει σύγχρονες συνταγματικές θεωρίες για «θεσμικά αντίβαρα» (check and balances system) και που επαινέθηκε ιδιαίτερα ήδη κατά την αρχαιότητα[46], ήταν ότι η μία εξουσία τελούσε υπό τον έλεγχο της άλλης, ώστε να αποκλείεται η υπερτροφία τους και η αυταρχικότητά τους, όπως αντίθετα συνέβαινε σε άλλες πόλεις, π.χ. με την «ενός ανδρός αρχής». Άλλωστε, οι Σπαρτιάτες, μολονότι είχαν ως πολιτική να ενισχύουν τις ολιγαρχίες[47], απεχθάνονταν τις τυραννίδες και δεν δοκίμασαν ποτέ, εξ όσων γνωρίζουμε, τον ζυγό των τυράννων έως τη ρωμαϊκή εποχή (περίπτωση του τύραννου Νάβη, 207-192 π.Χ.). Από την άποψη αυτή, είναι λάθος να συγκρίνεται το σπαρτιατικό πολίτευμα με ολοκληρωτισμούς όπως ο φασισμός, ο ναζισμός[48] και ο κομμουνισμός, όπου αντίθετα οι δικτάτορες ή τα «πολιτικά γραφεία» τίθενται υπεράνω των άλλων πολιτών και η ανεξέλεγκτη βούλησή τους αποτελεί τον νόμο του Κράτους. Επιπλέον οι Σπαρτιάτες, λόγω του συνεχούς κινδύνου εξέγερσης των ειλώτων και ενδεχόμενης επίθεσης από το Άργος, ήταν πολύ διστακτικοί, τουλάχιστον κατά την εποχή της ακμής τους

(5ος αι. π.Χ.), στο να επιδεικνύουν φιλοπόλεμη και επεκτατική, δηλ. «ιμπεριαλιστική», κατά τη σύγχρονη ορολογία, διάθεση, όπως αντίθετα συμβαίνει με τους σύγχρονους ολοκληρωτισμούς[49]. Γι' αυτό άλλωστε και κατηγορήθηκαν από τους Κορίνθιους, στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, ότι «μόνοι αυτοί εξ όλων των Ελλήνων αμύνονται εναντίον εκείνων που τους επιτίθενται όχι με τη χρήση της δύναμής τους, αλλά με την αναβλητικότητά τους» (*Θουκ.*, 1, 69˙ βλ. και αυτόθι, 1, 118, ως διαπίστωση πλέον αυτής της διστακτικότητας και από τον ίδιο τον Θουκυδίδη).

Αποτίμηση των σπαρτιατικών ιδεωδών στη σύγχρονη εποχή

25. Βέβαια, έστω και έτσι, στη σύγχρονη εποχή το σπαρτιατικό πολίτευμα, παρά τη σαφή αντίθεσή του προς τον πλούτο και τη λεγόμενη «πλουτοκρατία», εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως να έρχεται σε αντιπαράθεση με τα αποκαλούμενα «προοδευτικά» καθεστώτα, όπου η έμφαση δίδεται προπάντων στις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες. Η εντύπωση όμως αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί. Οι Σπαρτιάτες δεν ζούσαν υπό ανελεύθερο καθεστώς. Απλώς, λόγω του συνεχούς κινδύνου για επανάσταση των ειλώτων, αποτελούσε δημοκρατική τους *επιλογή* (χωρίς, δηλ. να τους έχει επιβληθεί αυτό από κάποιον δυνάστη!), το να θεωρούν ότι οι ελευθερίες τους έπρεπε να έχουν ως όριο την πειθαρχημένη διαβίωσή τους, με βασικό σκοπό να διασφαλίζεται έτσι η υπόσταση της πατρίδας τους. Ειδικότερα, όπως σημειώθηκε από τον *Μιχ. Σακελλαρίου*[50], «Η ελευθερία των πολιτών [στη Σπάρτη] περιωριζόταν από τον νόμο (και όχι από την αυθαιρεσία των άλλων πολιτών ή αρχόντων), αφού και οι βασιλείς ήσαν υποχρεωμένοι να υπακούουν σ' αυτόν [με αυτό το πνεύμα μίλησε και ο Σπαρτιάτης Δημάρατος στον Ξέρξη κατά τον μνημειώδη διάλογό τους περί νόμου και ελευθερίας, που διασώζει ο *Ηρόδοτος*, ιδίως 7, 104] και ο νόμος επέτασσε πάντα το ίδιο πράγμα. Έτσι συνέπιπταν η ευνομία με την ισονομία. Με το υπόλοιπο της ελευθερίας που του έμενε μετά την υπακοή στον νόμο που ήταν πάντα ό ίδιος και ίσος για όλους, ο Σπαρτιάτης υποβαλλόταν θεληματικά στην πειθαρχία και εντασσόταν σε ένα ιεραρχημένο σύστημα. Ο σπαρτιατικός ''κόσμος'' ήταν προϊόν συγκαταθέσεως».

Θέα από το Μενελάειο

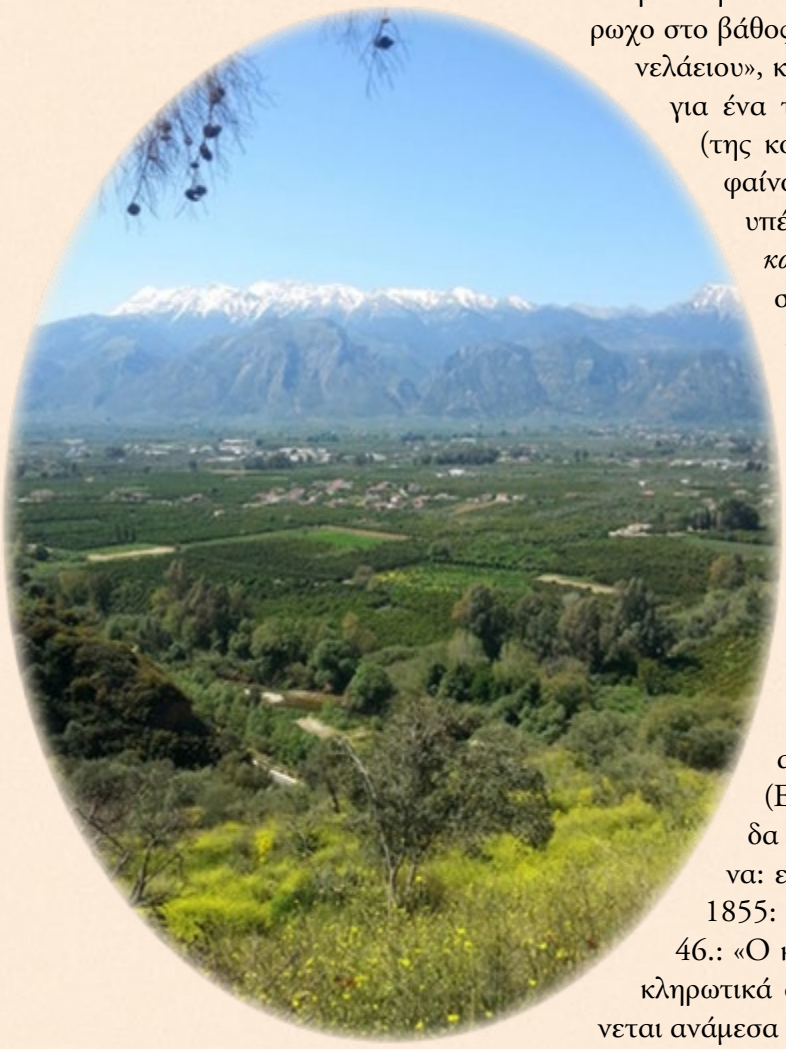

▼ Η καταπράσινη κοιλάδα του Ευρώτα με επιβλητικό και αγέρωχο στο βάθος τον Ταΰγετο, από τον λόφο του «Μενελάειου», κατά την εποχή της άνοιξης. Πρόκειται για ένα τοπίο, όπου οι αντιθέσεις γλυκύτητας (της κοιλάδας) και τραχύτητας (του βουνού) φαίνονται να εναρμονίζονται εδώ μ' έναν υπέροχο τρόπο. Όπως παρατήρησε ο *Νίκος Καζαντζάκης* με τη δική του, εμπνευσμένη γραφή στην «Αναφορά [του] στον Γκρέκο» (Αθήνα, 1965[3], σ. 189-190), «μπροστά σου ακατάδεχτος, σκληρός νομοθέτης, γεμάτος γκρεμούς, ο Ταΰγετος και κάτω, καρπερή, μαυλιστική, η πεδιάδα είναι ξαπλωμένη στα πόδια του, σαν ερωτευμένη γυναίκα (…). Την ώρα που ξαγριεύεσαι και καταφρονάς τη γλύκα της ζωής, άξαφνα η αναπνοή της Ελένης ζαλίζει, σαν ανθισμένη λεμονιά, το νου σου»… Εξίσου εντυπωσιασμένος εμφανίζεται από αυτή τη θέα και ο *Εντμόν Αμπού* (Edmond About) στο έργο του: Η Ελλάδα του Όθωνος, μτφρ. Α. Σπήλιου, Αθήνα: εκδ. Τολίδη, χ.χ. [1961;] (α΄ γαλλ. έκδ. 1855: La Grèce contemporaine), κεφ. 6, σ. 46.: «Ο κάμπος της Σπάρτης, γόνιμος και ολοκληρωτικά σκεπασμένος με ωραία δένδρα, απλώνεται ανάμεσα σε μια σειρά από χαριτωμένους λόφους και την πελώρια οροσειρά του Ταΐγετου, την κατάμεστη από έλατα και σκεπασμένη από χιόνια. Μετά τον κάμπο της Ρώμης, είναι ο πιο μεγαλοπρεπής ορίζοντας που έχω δει και θα μείνει πάντα πάνω από κάθε σύγκριση».

Όροι και όρια εφαρμογής των σπαρτιατικών ιδεωδών

26. Υπό το πρίσμα αυτό, τα σπαρτιατικά ιδεώδη μπορούν και σήμερα να έχουν αξία, σε καταστάσεις εξωτερικού, ιδίως, κινδύνου της πατρίδας, οπότε απαιτείται πράγματι η συντονισμένη και πειθαρχημένη προσπάθεια όλων των πολιτών και των ηγετών τους για σύμπηξη ενός ενιαίου μετώπου προς άμυνα της χώρας και έξοδό της από την κρίσιμη κατάσταση. Απαραίτητη προϋπόθεση, πάντως, για την υλοποίηση τέτοιων ενεργειών είναι, ευλόγως, η λήψη της σχετικής απόφασης σε μια χώρα με δημοκρατικές διαδικασίες και έπειτα από συνεννόηση όλων, ει δυνατόν, των πολιτικών δυνάμεων της. Έστω, όμως, και σε τέτοιες κρίσιμες περιστάσεις, είναι προφανές ότι τα σπαρτιατικά ιδεώδη δεν χρειάζεται να εφαρμόζονται σήμερα στην απόλυτη μορφή τους, καθώς στις δυτικές ιδίως δημοκρατικές κοινωνίες, η επιβολή σκληρών μέτρων λιτοδίαιτης ζωής και πειθαρχίας, εφόσον δεν υπάρχει σοβαρός λόγος, δύσκολα θα γίνονταν αποδεκτή. Από την άλλη όμως πλευρά, στο γνωστό εκκρεμές μεταξύ πειθαρχίας και ελευθερίας, που από τα παλιά χρόνια χαρακτηρίζει την πορεία κάθε κοινωνίας, η έμφαση στην πειθαρχία και τη συσπείρωση όταν το απαιτούν δύσκολες και επίφοβες περιστάσεις, παραπέμπει εκ των πραγμάτων, έστω και εν μέρει, στην κοσμοθεωρία των αρχαίων Σπαρτιατών και στα ιδεώδη που απαριθμήσαμε ανωτέρω σε αυτή την Εισαγωγή (§ 11).
Διαφορετικό είναι, βέβαια, το ζήτημα όταν τα σπαρτιατικά ιδεώδη πρόκειται να εφαρμοσθούν από επιμέρους πολίτες, οπότε η υιοθέτησή τους, ανάγεται, προφανώς, στην ελευθερία της ατομικής συνείδησης και, συνεπώς, εναπόκειται στην αποκλειστική βούληση του καθενός.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, τα σπαρτιατικά ιδεώδη που θα μπορούσαν να έχουν απήχηση στη σύγχρονη εποχή συνοψίσθηκαν ήδη πριν από 230 περίπου χρόνια από τον Γάλλο φιλέλληνα αββά Μπαρτελεμύ στο κλασικό του έργο για τα ταξίδια του νεαρού Ανάχαρση στην αρχαία Ελλάδα (1787)[51].

Συνίστανται, δε, στο εξής δίπτυχο, που έχει διάσταση ατομική, αλλά και συλλογική: *«Σώμα υγιές και ρωμαλέο, ψυχή απαλλαγμένη από οδύνες και ανάγκες, αυτή είναι η ευδαιμονία που η φύση προορίζει [κατά τις αρχές των Λακεδαιμονίων] στον μεμονωμένο άνθρωπο. Η ενότητα και η άμιλλα μεταξύ των πολιτών είναι [εξάλλου] αυτό στο οποίο προσβλέπουν οι άνθρωποι όταν διαβιώνουν από κοινού»…*

Τοπογραφικός χάρτης της αρχαίας Σπάρτης και της γύρω περιοχής, όπως δημοσιεύθηκε στο έργο του αββά Μπαρτελεμύ για το Ταξίδι του νέου Ανάχαρση στην Ελλάδα (α΄ έκδ. 1787).

Σχετικά με τα ιδεώδη και τις αξίες των αρχαίων Σπαρτιατών

Πέρα από τον αββά Μπαρτελεμύ, που συνόψισε με επιγραμματικό τρόπο τα σπαρτιατικά ιδεώδη, αξίζει εδώ να αναφερθούν και δύο άλλοι σημαντικοί συγγραφείς, Έλληνες λογοτέχνες αυτή τη φορά, που έδωσαν με τον δικό τους τρόπο τη διαχρονία και τη σημερινή αξιακή διάσταση του σπαρτιατικού τρόπου ζωής: ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και ο Στρατής Μυριβήλης.

Ο Ι.*Μ. Παναγιωτόπουλος,* σ' ένα κείμενό του με τίτλο «Ο Ευρώτας χωρίς τον κύκνο και η Σπάρτη χωρίς την Ελένη», που γράφηκε το 1937 και δημοσιεύθηκε εκ νέου στη μεταθανάτια έκδοση του έργου του «Μορφές της Ελληνικής Γης» (Αθήνα: Φιλιππότης, 1988[2], σ. 50-51), καταθέτει τα εξής για τους αρχαίους Σπαρτιάτες: «Μετρημένοι στα δάχτυλα, λιγοστοί, τριγυρισμένοι από εχθρούς προαιώνιους, θαυμαστοί όσο και μισητοί στους φίλους και τους ξένους, στερήθηκαν όλες τις πρόσκαιρες χαρές του κόσμου τούτου, τα λαμπρά συμπόσια και τους χορούς, που ευφραίνουν με τη θελκτική γοητεία των σχημάτων τους την άπληστη όραση, και τα τραγούδια, που "φλέγονται" χαρούμενα στους ειρηνοφόρους καιρούς, και τη ζέστα της σπιτικής γαλήνης και το θείο ξανάσασμα της στοργής, το χαμόγελο του παιδιού και την εσωτερική, υψηλονόητη ηδονή, που προσφέρουν οι τέχνες· για να μείνουν ακοίμητοι κι ακαταμάχητοι φρουροί, αληθινές πέτρες, που κατηφόρισαν από τ' απρόσιτα ύψη του Ταϋγέτου κ' έμειναν εκεί και ρίζωσαν ασάλευτες στα πράσινα κράσπεδα της χωρίς τείχη πατρίδας. Λιγόλογοι, τολμηροί κι αποφασιστικοί, στοχαστικοί και ανιδιοτελείς, αυστηροί και στον εαυτό τους και στους άλλους, κατώρθωσαν στο διάστημα μακρών αιώνων να δημιουργήσουν το ιδανικό πρότυπο της ωργανωμένης πολιτείας και να το παραδώσουν αδιάφθορο στους αιώνες (…)».

Εξάλλου, ο *Στρατής Μυριβήλης*, στο έργο του «Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά, Ι» (έκδ. «Βιβλιοπωλείου της Εστίας», 1954, σ. 93), αναλύει με αδρές πινελιές τη νοοτροπία των Σπαρτιατών και ιδίως τη σχέση τους με την ιδέα του θανάτου: «Η ψυχή αυτή [της Σπάρτης] είναι μια δύναμη που δεν επιτρέπει στον εαυτό της το θάνατο. Πάλλεται και τεντώνει με τη θέλησή της ώς που να ανεβάσει τον άνθρωπο στο δικό της υψοδείχτη. Και αυτός ο θάνατος, όπως τον προστάζουν τούτες οι κορυφές, δεν έχει τίποτα από τη θλίψη που φέρνει η αποσύνθεση. Μόνο είναι θρίαμβος της ιδέας. Θρίαμβος της λευτεριάς, της λεβεντιάς και του

χρέους. Εδώ όλα τα βήματα κινούνται προς τα εμπρός κάτω από τα βαρύηχα εμβατήρια. Και είναι βήματα που σφραγίζουν βαθιά τη γη, που ο χτύπος τους αντηχεί ώς τα φυλλοκάρδια της γης».

Οι «πληρωμένες» απαντήσεις που δημιούργησαν ιστορία

27. Για τους Σπαρτιάτες, οι επιδόσεις σε ατέρμονες συζητήσεις θεωρούνταν χαμένος χρόνος, καθώς με τη στρατιωτική τους νοοτροπία απέδιδαν σημασία στην πράξη, στο αποτέλεσμα και όχι στα πολλά λόγια και τις φλυαρίες. Τούτο τους οδήγησε να είναι λιγόλογοι και άρα πυκνοί και ουσιώδεις στον λόγο τους, τον οποίο διάνθιζαν επιπλέον με λεπτή ειρωνεία[52], διάθεση αντιστροφής του πειράγματος ή και της ύβρης που τους γινόταν[53], καθώς και με κάποια στοιχεία υπεροψίας και σαρκασμού (ο *Cyril E. Robertson*[54] κάνει εδώ λόγο για «σαρδόνια ευφυολογήματα»). Άλλωστε οι νέοι Σπαρτιάτες, κατά τον *Πλούταρχο* (Λυκ., 18), ασκούνταν ιδιαίτερα στη βραχυλογία κατά τα κοινά τους δείπνα (συσσίτια), κάτι σαν παιχνίδι, όσοι, δε, απαντούσαν με άστοχο τρόπο, τιμωρούνταν από τον επιβλέποντα με… δάγκωμα στο μεγάλο δάκτυλο του χεριού!
Διασώζονται έτσι έως σήμερα και αποτελούν αξιοπρόσεκτο μνημείο πνευματικής κληρονομιάς οι αποστομωτικές απαντήσεις των Σπαρτιατών σε όσους προσπαθούσαν να τους μειώσουν, να τους προκαλέσουν ή και απλώς να τους υποδείξουν έναν άλλο τρόπο ζωής, διαφορετικό από τον δικό τους (βλ. κατωτ., αποφθ. ***115-130***). Στο πλαίσιο αυτό, πικρόχολες και καυστικές ήταν οι απαντήσεις τους προς τους ανταγωνιστές τους Αθηναίους (βλ. κατωτ., αποφθ. ***136-140***) και προς όσους, γενικότερα τους κακολογούσαν (βλ. κατωτ., αποφθ. ***131-135***). Πρόκειται για απαντήσεις με ακρίβεια, συντομία, ουσία και χιούμορ, όπου, επιπλέον, κατά την εύστοχη επισήμανση του *Σαράντου Καργάκου*[55], απεικονίζεται «το *λακωνικό ήθος*, ένα ήθος αυστηρότητας, σοβαρότητας και βαθύτατης συναισθήσεως της τιμής». Ίσως ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισαν οι Σπαρτιάτες τον Φίλιππο τον Μακεδόνα, όταν τους απείλησε ότι εάν εισβάλει στη Λακωνική, θα τους ερημώσει τον τόπο («ἄν ἐμβάλω εἰς τὴν Λακωνικήν, ἀναστάτους ὑμᾶς ποιήσω»), να μας δίνει όλα μαζί αυτά τα χαρακτηριστικά του λακωνικού λόγου. Του απάντησαν απλώς: «εάν»…[56]

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1]. Δηλ. οι παλαιές συνήθειες των Λακεδαιμονίων. Στις αναπτύξεις που ακολουθούν, το έργο αναφέρεται με τη συντομογραφία «Παλαιά Επιτηδεύματα».

[2]. Πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 19 και Πυθαγόρα, όπως αναφέρεται απόσπασμά του περί βραχυλογίας από τον *Ιωάννη Στοβαίο*, 35, 8: «Μη λες λίγα με πολλά, αλλά πολλά με λίγα» (και αντίστοιχο λατινικό ρητό: multum in parvo).

[3]. Άλλωστε, δύο από τα ρητά που αποδίδονται από πολλούς στον Σπαρτιάτη «σοφό» και αξιωματούχο (έφορο) Χίλωνα ή Χείλωνα, δηλ. το «γνῶθι σαὐτόν» και το «μηδὲν ἄγαν» (αποδίδονται όμως επίσης, αντίστοιχα, στον Θαλή και τον Σόλωνα) θεωρήθηκαν τόσο σημαντικά, ώστε να αναγραφούν ως απόσταγμα σοφίας των Επτά Σοφών στον ναό του Απόλλωνα, στους Δελφούς – βλ. σχτ. λήμμα για τον Χ(ε)ίλωνα στη διαδικτυακή Βικιπαίδεια. Επίσης, πρβλ. *Ν. Κουράκη*, Κλασικά Ιδεώδη για μια Σύγχρονη Παιδεία, Αθήνα: Ροές, 2009, σ. 19.

▲

Χείλων ο Λακεδαιμόνιος

[4]. Να σημειωθεί εδώ ότι οι Σπαρτιάτες κατά την εποχή του Πλούταρχου (περ. 1ος αι. μ.Χ.) ονομάζονταν επίσης, με αναφορά στην ευρύτερη περιοχή τους, Λακεδαιμόνιοι και Λάκωνες – βλ. την εναλλάξ χρήση αυτών των όρων π.χ. στα κατωτέρω αποφθέγματα 2 (235 A-B), 128 (233 C) και 141 (229-D). Πάντως, κατ' ακρίβεια, «Σπαρτιάτες» καλούνταν οι πολίτες της Σπάρτης, ενώ στην ονομασία «Λακεδαιμόνιοι» συμπεριλαμβάνονταν εκτός από τους Σπαρτιάτες και οι περίοικοι, που κατοικούσαν στην ευρύτεροι περιοχή της Λακωνικής και της Μεσσηνίας – βλ. *Μιχ. Σακελλαρίου*, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Γ', 1972, σ. 262. Οι περίοικοι (κατά κυριολεξία: οι περιοικούντες γύρω από τη Σπάρτη) ήταν μείγμα προδωρικών φυλών και Δωριέων, διατηρούσαν την προσωπική τους ελευθερία και ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, χωρίς όμως να είναι πολίτες της Σπάρτης και να μετέχουν της Εκκλησίας του Δήμου (απέλλας) ή της σπαρτιατικής αγωγής.

[5]. Αυτός είναι ο επιγραμματικός χαρακτηρισμός περί σπαρτιατικού ήθους των *Ρένου, Ηρκου και Στάντη Αποστολίδη* στα σχόλιά τους για τα νόημα των ποιημάτων του Κωνσταντίνου Καβάφη «Ἐν Σπάρτῃ» (ως προς το οποίο γίνεται λόγος

στη συνέχεια αυτής της Εισαγωγής, § 11) και «Ἄγε, ὦ βασιλεῦ Λακεδαιμονίων», στο έργο τους: *Κ.Π. Καβάφης*, Άπαντα τα Δημοσιευμένα Ποιήματα, Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά, 2002, σ. 81.

6. Για τη σχέση των δύο αυτών πολιτευμάτων, Σπαρτιατικού και Κρητικού, βλ. π.χ. *Γεώργιο Σ. Αλεξιάδη*, Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον. Θεμελιώδεις Εννοιαι, Πρώιμοι Νομοθεσίαι, Αθήναι: εκδ. Αφών Π. Σάκκουλα, 1989, σ. 151 επ. Επίσης, ήδη κατά την αρχαιότητα είχαν γίνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τις ομοιότητες και διαφορές των εν λόγω πολιτευμάτων από τον *Πολύβιο*, Ιστ., 6, 45 επ. Εξάλλου, οι *Botsford & Robinson / Donald Kagan,* στο έργο τους: Αρχαία Ελληνική Ιστορία (μτφρ. Σωτ. Ε. Τσιτσώνης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1995 [1977[1] και πρώτη αμερικαν. έκδ. 1969], σ. 90), βλέπουν ειδικότερη ομοιότητα ανάμεσα στο πολίτευμα της Σπάρτης και στο πολίτευμα που καθιερώθηκε από τον μεγάλο κώδικα νόμων της κρητικής Γόρτυνας, που πιθανόν ανάγεται στον 7ο αι. π.Χ.

7. Επίσης και στο άλλο σημαντικό και μεταγενέστερο έργο του, τους «Νόμους», όπου ένας ανώνυμος Αθηναίος συζητεί με έναν Σπαρτιάτη και έναν Κρητικό για τους βέλτιστους νόμους μιας πόλης-κράτους, ο *Πλάτων* δεν φαίνεται να υποστηρίζει τον σπαρτιατικό τρόπο ζωής. Αντίθετα, εμφανίζει τον ανώνυμο Αθηναίο να διακηρύσσει ότι επειδή η Σπάρτη έχει στρατιωτικό πολίτευμα, δεν κατάφεραν οι πολίτες της να φθάσουν σε ένα τέτοιο επίπεδο διαπαιδαγώγησης, ώστε πέρα από καλοί στρατιώτες να είναι και ικανοί στη διοίκηση της πόλης και της πατρίδας τους (Β', 666 Ε). Μάλιστα, με την άποψη αυτή του Πλάτωνα συμφωνεί αργότερα και ο *Αριστοτέλης* στα «Πολιτικά» του (Β΄, 9, 1296 a 34 επ., αλλ' ιδίως 1271 b 1 επ.), σημειώνοντας ότι οι Σπαρτιάτες, όταν κυριάρχησαν στους εχθρούς τους, δεν μπόρεσαν να αποφύγουν την παρακμή, διότι δεν γνώριζαν άλλον τρόπο ζωής, ούτε και είχαν ασκήσει άλλο είδος αρετής, πλην της πολεμικής. Παρόμοια κριτική ασκεί ο *Αριστοτέλης* και σε άλλο σημείο του ίδιου έργου (Ζ΄ 14, 1333 b, 13 επ.), όπου κατακρίνει τους Σπαρτιάτες ότι εξαιτίας της νομοθεσίας τους έχασαν το «ζῆν καλῶς» και περιέπεσαν σ' έναν απολυταρχικό τρόπο εξουσίας. Επίσης και ο *Ισοκράτης*, στο έργο του Βούσιρις, 20, εγκαλεί τους Σπαρτιάτες για «ἀργίαν καί πλεονεξίαν», δηλ. για οκνηρία και επιθυμία προς κυριαρχία. Την πλεονεξία και την υπερβολική φιλοδοξία απέναντι στους άλλους Έλληνες αναδεικνύει ως βασικά μειονεκτήματα των αρχαίων Σπαρτια-

τών και ο *Πολύβιος*, Ιστ., 6, 48 επ., ο οποίος θεωρεί ότι το πρόβλημα αυτό δεν αντιμετωπίσθηκε από την κατά τα λοιπά επιτυχή νομοθεσία του Λυκούργου, σε αντίθεση με τη ρωμαϊκή νομοθεσία.

8. Για το αρχαίο κείμενο χρησιμοποιήθηκαν ιδίως τα αποκατεστημένα κείμενα και τα συνοδευτικά σχόλια στις εκδόσεις της Βιβλιοθήκης Loeb με επιμ. *Frank Cole Babbitt,* και με τίτλο: Plutarch's Moralia, τ. III, London / Cambridge Mass., 1949, καθώς και της γαλλικής σειράς « Les Belles Lettres », με επιμ. *François Fuhrmann*, και με τίτλο: Plutarque, Oeuvres Morales, tome III: Apopthegmes de Rois et de Généraux. Apopthegmes Laconiens, Paris, 1988, σ. 144 επ. Όπου, δε, κάποια χωρία του αρχαίου κειμένου ήταν αμφισβητούμενα και είχαν τεθεί σε τριγωνική παρένθεση <…>, χρησιμοποιήθηκαν αντίστοιχες παρενθέσεις και στην παρούσα μετάφραση.

9. Π.χ. η φράση «εἰ μή ὠργιζόμην» (κατωτ. απόφθ. 45, 232 C) θα ήταν κρίμα να αποδοθεί ως «αν δεν ήμουν θυμωμένος», τη στιγμή που υπάρχει η πολύ πιο πιστή απόδοση με το ίδιο νόημα: «αν δεν ήμουν οργισμένος».

10. Τα αποφθέγματα, πάντως, από το έργο αυτό, ιδίως εκείνα που αφορούν Σπαρτιάτες βασιλείς και στρατηγούς (189 E-192 C), αποτελούν απλώς επανάληψη των αποφθεγμάτων που ακολουθούν, και για τον λόγο αυτόν δεν γίνεται αναλυτική παραπομπή τους στην παρούσα συλλογή, όπως αντίθετα συμβαίνει με άλλα έργα του Πλούταρχου.

11. Βλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 20 και απόφθ. 50 του Αγησίλαου στο έργο *του ιδίου* «Αποφθέγματα Λακωνικά», 212 B.

12. Π.χ. στο κατωτέρω απόφθ. 102, που έχει ως βάση ένα απόσπασμα από τον «Φαίδρο» του *Πλάτωνα* 260 C.

13. Πιθανολογείται ότι ο Πλούταρχος, εκτός από τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, είχε υπ᾽ όψην του και το έργο του ίδιου συγγραφέα με τίτλο «Λακεδαιμονίων Πολιτεία», που ωστόσο δεν έχει διασωθεί. Για τη δομή και το περιεχόμενο αυτού του έργου βλ. ιδίως *E.N. Tigerstedt*, The Legend of Sparta in Classical Antiquity, τ. 1, Stockholm / Guteborg/ Uppsala: Almquist & Wiksell, 1965, σ.

280 επ., και *Eckart Shütrumpf,* Aristotle on Sparta, σε: *Anton Powell / Stephen Hodkinson* (eds.), The Shadow of Sparta, London/ New York: Routledge, 1994, 323-345: 327 επ.

14. Ο ιστορικός Θεόπομπος αναφέρεται μάλιστα ονομαστικά αρκετές φορές από τον *Πλούταρχο* σε βιογραφίες του επιφανών Σπαρτιατών, όπως ο Λύσανδρος (17) και ο Αγησίλαος (31, 33).

15. Πρόκειται ειδικότερα για τα έργα: 1) Πλουτάρχου, Ηθικά, τ. Β΄, Αποφθέγματα Λακωνικά (λείπουν τα Παλαιά των Λακεδαιμονίων Επιτηδεύματα και τα Λακαινών Αποφθέγματα), εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια *Παύλου Ρώτα,* Αθήναι, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1939 (και επανέκδοση κατά τη δεκαετία 1970 από τις εκδ. Δαίδαλος, 2) Πλουτάρχου, Ηθικά, τ. Στ΄, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια από *Φιλολογική Ομάδα Κάκτου,* Αθήνα: εκδ. Κάκτος, 1995, 3) Πλουτάρχου, Ηθικά, τ. Δ΄, Λακωνικά Αποφθέγματα (λείπουν τα Παλαιά των Λακεδαιμονίων Επιτηδεύματα και τα Λακαινών Αποφθέγματα), εισαγωγή, μετάφραση και κάποια σχόλια *Χρ. Σ. Θεοδωράτου* (το όνομα αναφέρεται στον κατάλογο εκδόσεων του εκδοτ. οίκου), Αθήνα, εκδ. Γεωργιάδη, 2003, και 4) Οι Σπαρτιάτες, τ. Α΄ και τ. Β΄, Λακωνικά Αποφθέγματα, μαζί με Παλαιά των Λακεδαιμονίων Επιτηδεύματα και Λακαινών Αποφθέγματα, μετάφραση, περίληψη, σχόλια του *Γιώργου Ράπτη*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ζήτρος, 2007 (είχε διανεμηθεί μαζί με την εφημ. «Το Βήμα»].

16. Σε μία περίπτωση, τα αποφθέγματα 46 και 47 κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθούν και στη συνέχεια ως αποφθέγματα 96 και 97, ώστε να είναι χρήσιμα και στις δύο θεματικές, στις οποίες ταιριάζει το περιεχόμενό τους.

17. Π.χ. στη φράση «Μολών λαβέ» (κατωτ., απόφθ. 9), παραλείπεται η λέξη «όπλα».

18. Αναφέρονται έτσι και οι χρονολογίες, κατά προσέγγιση, κατά τις οποίες έζησαν ή βασίλευσαν τα πρόσωπα στα οποία αποδίδονται τα αποφθέγματα, με χρησιμοποίηση εδώ, πρωτίστως, του σχετικού πίνακα με τα έτη βασιλείας από το έργο της *Χρυσούλας Καρδαρά:* Οι Λακεδαιμόνιοι. Πολιτική, Κοινωνική, Πολιτειακή και Θρησκευτική Ιστορία της Αρχαίας Σπάρτης, Αθήναι, 1979, σ.

121. Ωστόσο χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή ως προς την αξιοπιστία αυτών των ιστορικών πληροφοριών που δίνουν τα αποφθέγματα, καθώς αρκετές φορές οι πληροφορίες αυτές δεν επιβεβαιώνονται από τα διαθέσιμα ιστορικά γεγονότα (χαρακτηριστικές είναι ιδίως οι περιπτώσεις των αποφθεγμάτων 49, 81, 88 και 129 στη συνέχεια της παρούσας συλλογής). Γενικότερα, είναι προφανές ότι τα αποφθέγματα αυτά εστιάζουν περισσότερο στο ίδιο το ρητό που διατυπώθηκε, παρά στο ποίος το είπε ή υπό ποίες ιστορικές περιστάσεις αυτό συνέβη (πρβλ. *E.N. Tigerstedt*, The Legend of Sparta in Classical Antiquity, τ. 2, Uppsala: Almquist & Wiksell, 1974, σ. 17). Όπως επεσήμανε εν προκειμένω, αλλά και με κάποια υπερβολή, ο *Douglas M. MacDowell* στο έργο του: Σπαρτιατικό Δίκαιο (μτφρ. Νικ. Κονομή), Αθήνα: εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988 (α' αγγλ. έκδ. 1986), κεφ. Ι, σ. 45: «Τα πιο αξιόλογα από τα αποφθέγματα [Λακεδαιμονίων] αξίζουν να διαβαστούν για την επιγραμματική τους ποιότητα μάλλον παρά για οποιαδήποτε ιστορική αξία».

19. Αυτονόητο είναι ότι, εφόσον υπάρχει ένα μόνο απόφθεγμα του συγκεκριμένου προσώπου, αναφέρεται απλώς το όνομα αυτού του προσώπου χωρίς αριθμό, όπως π.χ. για τον «Αγη [Δ΄] τον Τελευταίο» στο κατωτ. απόφθ. 64.

20. Βλ. *Ιωάννου Συκουτρή*, Μελέται και Άρθρα, Αθήναι: Εκδόσεις του Αιγαίου, 1956, σ. 598-633:626 επ. (η μελέτη υπάρχει διαθέσιμη και στο διαδίκτυο ως προς το μέρος της που αφορά την ηρωική αντίληψη της ζωής). Για μια εμβάθυνση αυτής της αντίληψης του Συκουτρή, βλ. ιδίως: *Διον. Αλικανιώτη*, Νεκρικοί Διάλογοι στην ουδέτερη ζώνη του κόσμου, Αθήνα: εκδ. Αναγνώστης, 2018², κεφ. 11, σ. 68 επ.

21. Τον παρεμφερή αγγλικό όρο "the heroic outlook" χρησιμοποιεί και ο *C.M. Bowra* στο έργο του: The Greek Experience, New York / Toronto / London: Mentor Books, 1957, σ. 32-53, προκειμένου να αποδώσει νοηματικά την αντίληψη εκείνη που χαρακτηρίζεται από πνεύμα φιλοτιμίας, διεκδίκησης της δόξας, αυτοθυσίας, αγάπης για τη δράση και την εκτέλεση του καθήκοντος, αλλά και αποθέωσης της ευφυΐας εξίσου με την ανδρεία, κατά το αντίστοιχο ομηρικό υπόδειγμα του Οδυσσέα και του Αχιλλέα. Ο Bowra θεωρεί ότι η ηρωική αυτή αντίληψη συνέχισε να υπάρχει στην Ελλάδα και κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Ειδικότερα όμως ως προς τη Σπάρτη, μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να λεχθεί ότι

παρέμεινε αυτούσια έως και τους κλασικούς χρόνους, ακόμη, δηλ., και όταν σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα ήταν πλέον σε ύφεση.

22. Ορθά επισημαίνεται από τον *Νίκο Μπιργάλια* στη μελέτη του «Σπαρτιατική Αγωγή», μέσα στο ένθετο «Ιστορικά» της εφημ. «Ελευθεροτυπία», 14.6.2001, όπου αφιέρωμα στην Αρχαία Σπάρτη (τχ. ΙΙ), σ. 28-31: 29, ότι με τη σπαρτιατική αγωγή δεν καταστρεφόταν η ατομικότητα ή η προσωπικότητα του νέου, αλλ᾽ αντίθετα τονιζόταν η προσπάθεια αφενός να μάθει ο νέος να ζει αρμονικά με τους άλλους, ως μέρος ενός συνόλου, μιας κοινωνίας, και αφετέρου να διευρύνει το «εγώ» του κατά τρόπο ώστε να το ορίζει πάντα σε σχέση με το σύνολο.

23. Πάντως, η συμμετοχή στα συσσίτια εξαρτάτο από ορισμένη μηνιαία συνεισφορά σε τρόφιμα. Εάν κάποιος Σπαρτιάτης δεν ήταν σε θέση να συνεισφέρει, αποκλειόταν όχι μόνον από τα συσσίτια, αλλά και από την κατοχή της ιδιότητας του πολίτη, μεταπίπτοντας έτσι, ιδίως από τις αρχές του 4ου αι π.Χ., στην τάξη των «υπομειόνων». Γενικότερα, κατά τον *Μιχ. Σακελλαρίου*, στη συμβολή του στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Γ΄, 1972, σ. 262, οι προϋποθέσεις για να αποκτήσει και να διατηρήσει κανείς τη σπαρτιατική ιδιότητα του πολίτη, κωδικοποιούνται ως εξής: 1) να έχει γεννηθεί από Σπαρτιάτες γονείς, 2) να είναι αρτιμελής και καλής υγείας, 3) να διανύσει τα στάδια της «αγωγής», 4) να εκλεγεί μέλος μια ομάδας 15 ανδρών, 5) να μετέχει στη δραστηριότητα αυτής της ομάδας και της πόλεως, άρα, μ.ά., να πληρώνει για τη συμμετοχή του στα συσσίτια και, ακόμη, να είναι ανδρείος στη μάχη, χωρίς δηλ. να τρέπεται σε φυγή, να λιποτακτεί ή να αιχμαλωτίζεται, και 6) να μην υποπέσει σε παράπτωμα συνεπαγόμενο «ατιμία», δηλ. στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, άρα της ιδιότητας του πολίτη.

24. Σημειώνεται πληροφοριακά ότι κατά τον *Μιχ. Σακελλαρίου* στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Β΄, 1971, σ. 222 και 265, και τ. Γ΄, 1972, σ. 408, περί το 650 π.Χ. οι Σπαρτιάτες πολίτες και οι κλήροι τους ανέρχονταν στις 9.000, και περί το 500 π.Χ. σε 8.000, αλλά, πιθανότατα το 371 π.Χ. (μάχη στα Λεύκτρα), μόλις περί τους 700 έως 1.000, δηλ. με συνεχή φθίνουσα πορεία. Ανάλογη μείωση του αριθμού των Σπαρτιατών για την ίδια περίπου περίοδο από 10.000 σε 1.000 υπολογίζει και ο *Αριστοτέλης* στα «Πολιτικά» του (Β΄, 9, 1270 a 30 επ.). Η αλήθεια είναι ότι αφότου ο Λύ-

σανδρος, μετά τη νίκη του κατά των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς το 404 π.Χ., εισήγαγε στη Σπάρτη την αίσθηση του «πλούτου», στέλνοντας στην πόλη του χρήματα που είχε συγκεντρώσει από την Αθήνα, το αποτέλεσμα ήταν να διαβρωθούν βαθμηδόν οι Σπαρτιάτες από την ευμάρεια και, στη συνέχεια, να ηττηθούν από τους Θηβαίους δύο φορές (το 371 και το 362, αντίστοιχα στα Λεύκτρα και τη Μαντίνεια), χάνοντας έτσι οριστικά την πρωτοκαθεδρία στην Ελλάδα, αλλά και την εύφορη γη της Μεσσηνίας. Με αποτέλεσμα, ήδη λίγο αργότερα, κατά την εποχή των εκστρατειών του Φίλιππου Μακεδόνα και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, να αποτελούν πλέον σκιά του παλιού ένδοξου παρελθόντος τους (βλ. απόφθεγμα 42 από τα Παλαιά Επιτηδεύματα (239 Ε επ.), εν μέρει απόφθεγμα 20 του Λυκούργου (228 Β), καθώς επίσης *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 16-17 και Λυκ., 30, *Ξενοφ.*, Λακ. Πολ., 14, 1-7 και *Αιλιανός*, 14, 29). Βέβαια, η παρακμή αυτή της Σπάρτης δεν οφειλόταν μόνο στην αλλαγή τρόπου ζωής των πολιτών της, αλλ' επίσης στους συνεχείς πολέμους, τον ολέθριο σεισμό του 464 π.Χ. (εξαιτίας του οποίου φονεύθηκαν περί τα 20.000 άτομα), και, παράλληλα, στον απομονωτισμό της, που μαζί με την υπογεννητικότητα (λόγω του περιορισμένου αριθμού των προς διανομή κλήρων, ιδίως μετά την απώλεια της Μεσσηνίας από τους Θηβαίους, το 371 π.Χ., καθώς και τον έλεγχο των γεννήσεων: *Πλουτ.*, Λυκ. 16) και την ευκολία με την οποία μπορούσε να χαθεί η ιδιότητα του Σπαρτιάτη πολίτη, οδήγησαν στη μη αναστρέψιμη λειψανδρία της – πρβλ. *Χρ. Καρδαρά*, Οι Λακεδαιμόνιοι, Αθήναι, 1979, σ. 125-127].

▲

Ο Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας, πεθαίνοντας στη Μαντίνεια, μετά τη νίκη του επί των Σπαρτιατών.

[25]. Πάντως, η ισότητα των κλήρων, μολονότι μνημονεύεται από τον *Πλούταρχο* (στα «Λακεδαιμονίων Επιτηδεύματα», 22), δεν επιβεβαιώνεται από άλλους συγγραφείς, οι οποίοι είτε απαριθμούν απλώς τα μέσα που μεταχειρίσθηκε ο Λυκούργος για να αντιμετωπίσει την επιθυμία του πλούτου (*Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 7, 1-6), είτε αναφέρονται μόνο σε ισότητα στους τρόπους ζωής ανάμεσα σε όσους είχαν μεγαλύτερη περιουσία και στους πολλούς (*Θουκ.*, 1, 6, 4), είτε, τέλος, συσχετίζουν την ισότητα των αγαθών όχι με τους Σπαρτιάτες, αλλά με τον Φαλέα τον Χαλκηδόνιο ως τον πρώτο που εισήγαγε μια τέτοια ισότητα περιουσιών μεταξύ των πολιτών (*Αριστοτ.*, Πολιτ., Β΄ 6, 1266 a, 39 επ.) – πρβλ. *Edmond Lévy*, Σπάρτη. Κοινωνική και πολιτική ιστορία έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση (μτφρ. Αθ. Στεφανής), Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2008 (α΄ γαλλ. έκδ., 2003), κεφ. Β΄, σ. 107 επ. Επίσης, ο *S.C. Todd* στο έργο του: Αθήνα και Σπάρτη (μτφρ. Χρ. Π. Φαράκλας), Αθήνα: εκδ. Α. Καρδαμίτσα, 2005 (α΄ αγγλ. έκδ.

1996), κεφ. 3, σ. 60, υπενθυμίζει ότι και ο Ηρόδοτος (7, 134) κάνει λόγο για δύο Σπαρτιάτες που ήταν «ως προς την καταγωγή και τον πλούτο μεταξύ των επιφανεστέρων», άρα ότι υπήρχαν όντως περιουσιακές διαφοροποιήσεις μεταξύ των Σπαρτιατών. Προς εξήγηση αυτών των εκ πρώτης όψεως αντιφατικών πληροφοριών για την περιουσιακή κατάσταση των Σπαρτιατών, θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή η άποψη ότι με τη μεταρρύθμιση του Λυκούργου οι πλούσιοι αριστοκράτες δεν έχασαν όλη την περιουσία τους (πρβλ. *W.G. Forrest*, The Emergence of Greek Democracy, London: World University Library, 1966, ιδίως σ. 138 επ.) και ότι πέραν του κλήρου, οι ευπορότεροι από τους Σπαρτιάτες είχαν επιπλέον εισοδήματα και από έγγεια ιδιοκτησία στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνικής, όπου η απόκτηση και μεταβίβαση γης ήταν ελεύθερη - πρβλ. *Ιωάν. Τριανταφυλλόπουλο*, Αρχαία Ελληνικά Δίκαια, τ. Ι, Αθήναι: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1968 (ανατ. 1978), σ. 62 και αναλυτικότερα: *Stephen Hodkinson*, Πλούτος και ιδιοκτησία [στην αρχαία Σπάρτη], στο ένθετο «Ιστορικά» της εφημ. «Ελευθεροτυπία», 14.6.2001, με αφιέρωμα στην Αρχαία Σπάρτη (τχ. ΙΙ), σ. 16-21. Ο ίδιος αυτός συγγραφέας έχει εκδώσει και το ογκώδες έργο: Property and Wealth in Classical Sparta, London: Duckworth, The Classical Press of Wales, 2000, που έχει μεταφρασθεί και στα ελληνικά με τον τίτλο: Ιδιοκτησία και πλούτος στη Σπάρτη της κλασικής εποχής, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2004.

Ειδώλιο νεαρού Σπαρτιάτη.

[26]. Πρβλ. για το θέμα αυτό με κριτική διάθεση: Αριστοτ., Πολιτ., Β΄, 9, 1269 b 14 ε., 1270 α 1 επ., αλλά και αντίθετη άποψη του *Πλούταρχου*, Λυκ., 14.

[27]. Όπως σημειώνει ο *George Forrest* στη συμβολή του: Greece: The History of the Archaic Period, στο συλλογικό έργο: The Oxford History of Classical World, Oxford/New York: Oxford University Press, edited by *John Boardman / Jasper Griffin / Oswyn Murrey*, 1986, 19-49: 27 επ., «Μόνο στη Σπάρτη, εξ όσων γνωρίζουμε, άρπαζαν κυριολεκτικά ένα παιδί από το σπίτι και την οικογένειά του κατά το διάστημα της ηλικίας 5 έως 30 ετών, ενώ και αργότερα [ο άνθρωπος αυτός] ήταν υποχρεωμένος να αφιερώνει τις μεν ημέρες του σε στρατιωτική άσκηση, τα δε βράδια του σε παρέα με τους ομοτράπεζούς του [στα συσσίτια]».

[28]. Πρβλ. *H.D.F. Kitto*, The Greeks, 1951, 94-95 και ελλ. μτφρ. από τις εκδ. «Κάκτος», 2002, σ. 133-134. Χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο προ-

σλάμβαναν οι αρχαίοι Έλληνες γενικότερα την έννοια και σημασία του νόμου είναι και το ακόλουθο απόσπασμα του πυθαγόρειου φιλόσοφου *Αρχύτα* (428 π.Χ.–347 π.Χ.) από το έργο του «Περί νόμου και δικαιοσύνης», όπως το απόσπασμα αυτό διασώθηκε από τον *Ιωάννη Στοβαίο* (43, 132). «Ο νόμος», λέγει ο Αρχύτας, «επιδρά στην ψυχή του ανθρώπου και στον βίο του όπως η αρμονία στην ακοή και τη φωνή του. Ο νόμος, δηλ., διαπαιδαγωγεί την ψυχή και διοργανώνει με τάξη τον βίο, όπως η αρμονία εξασκεί την ακοή να έχει γνώση για όλα και [επιπλέον] συντονίζει αντίστοιχα τη φωνή». Συναφής είναι και η διδακτορική διατριβή (Φιλοσοφ. Σχ. ΕΚΠΑ) της *Γιολάντας-Ιωάννας Γεωργοπούλου:* Η παιδαγωγική λειτουργία του νόμου στους Σοφιστές, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, 2016, προσβάσιμη και στο διαδίκτυο: http://thesis.ekt.gr/thesis BookReader/id/37497#page/1/mode/2up

29. Ο *Θουκυδίδης*, (Ιστ., 1 18), βεβαιώνει, κατά τη μετάφραση του Ελευθερίου Βενιζέλου (έκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας με επιμ. *Στέφ. Στεφάνου* και *Κωνστ. Στεργιόπουλου,* χ.χ. (διαθέσιμο και στο διαδίκτυο), σ. 23, ότι «επί τετρακόσια ήδη έτη προ του τέλους του παρόντος [Πελοποννησιακού] πολέμου [άρα περίπου κατά την περίοδο 900-400 π.Χ.] ίσως και ολίγον περισσότερον χρόνον, οι Λακεδαιμόνιοι διατηρούν το ίδιον πολίτευμα και αυτός είναι ο λόγος, ένεκα του οποίου έγιναν ισχυροί και ημπόρεσαν να ρυθμίζουν τα των άλλων πόλεων».

30. Πρβλ. και τα όσα είπε ο Αγησίλαος σε δεδομένη περίσταση, κατωτ., απόφθ. 165. Υπάρχει, ωστόσο και η άποψη ότι οι νόμοι του Λυκούργου απέκτησαν αυτό το ιδιαίτερο κύρος μόλις κατά τον 3ο αι. π. Χ., όταν οι μεταρρυθμιστές βασιλείς της Σπάρτης Άγης και Κλεομένης προσπάθησαν να καταστήσουν αποδεκτές τις μεταρρυθμίσεις τους με το επιχείρημα ότι μέσω αυτών θα ήταν εφικτή η επάνοδος στη Λυκούργεια νομοθεσία (η οποία φέρεται να προέβλεπε ισοκτημοσύνη) και συνακόλουθα στην παλαιά ένδοξη εποχή της Σπάρτης – πρβλ. *Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη*, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, τ. Α΄, Αθήναι: εκδ. Δ.Ν. Τζάκα & Στ. Δελαγραμμάτικα, 1928, σ. 54 και τις εκεί βιβλ. παραπομπές, καθώς και το magnum opus του φινλανδοσουηδού *E.N. Tigerstedt*, The Legend of Spartain Classical Antiquity, τ. 2, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1974, ιδίως σ. 49 επ.

31. Πρβλ. *Μιχ. Σακελλαρίου*, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Γ΄, 1972, σ. 265.

Αγαλμάτιο που παριστάνει είλωτα.

Λακωνικό αγγείο που εναπόκειται στο Μουσείο του Λούβρου. Εντυπωσιάζει το σύμβολο με τις 32 ακτίνες.

32. Πρβλ. *J.T. Hooker*, The Ancient Spartans, London/Toronto/Melbourne: J.M. Dent & Sons, 1980, σ. 139 επ. και *Chester G. Starr*, The Credibility of Early Spartan History, σε: *Michael Whitby* (ed.), Sparta, Edinburgh: Edinburgh University Press, 202, σ. 26-42: 40-41. Ωστόσο, στο σχετικό λήμμα για τη Σπάρτη της "Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike", Stuttgart / Weimar: J.B. Metzler, 2001, σ. 764-795: 791, ο συντάκτης του *K.-W. Welwei* έχει τη γνώμη ότι ακόμη και κατά τον 6ο αι. π.Χ. το σύστημα της πειθαρχημένης αγωγής δεν είχε εισαχθεί στη Σπάρτη, διότι δεν είχε αρχίσει να σημειώνεται λειψανδρία και ούτε υπήρχε κίνδυνος αποσταθεροποίησης του καθεστώτος. Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές ότι η διαδικασία στρατικοποίησης της σπαρτιατικής κοινωνίας, όπως αναφέρθηκε, έγινε σταδιακά και όχι με απότομο τρόπο, έτσι ώστε η κοινωνία αυτή να προσαρμοσθεί ομαλά στον νέο τρόπο ζωής.

33. Την πληροφορία αυτή του Θουκυδίδη επικαλείται και ο *Πλούταρχος* (Λυκ., 28) για να τονίσει τον απάνθρωπο τρόπο, με τον οποίο συμπεριφέρονταν οι Σπαρτιάτες προς τους είλωτες, οργανώνοντας κατ' έτος ακόμη και απρόκλητες νυκτερινές επιδρομές, μέσω της λεγόμενης «κρυπτείας», για την εξόντωσή τους. Επίσης και ο *Πλάτων* στους «Νόμους» του (Στ΄, 776 C) επισημαίνει ότι ο θεσμός των ειλώτων στη Λακεδαίμονα είχε προκαλέσει τις περισσότερες συζητήσεις και αντιγνωμίες σε όλη την Ελλάδα –πρβλ. σχτ. *W.G. Forrest*, A History of Sparta, 910-192 b.C., London: Hutchinson, 1968, ιδίως σ. 30 επ., 101 επ., 113 επ.

34. Πρβλ. *Pierre Roussel*, Sparte, Paris: E. de Boccard, 1960, σ. 74-75 και *Botsford & Robinson / Donald Kagan*, Αρχαία Ελληνική Ιστορία, μτφρ. Σωτ. Ε. Τσιτσώνης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1995 (1977[1] και πρώτη αμερικαν. έκδ. 1969), σ. 84.

35. Μάλιστα, όπως σημειώνει ο *Ernst Baltrusch* στο έργο του: Σπάρτη, Η ιστορία, η κοινωνία και ο πολιτισμός της αρχαίας λακωνικής πόλης (μτφρ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, επιμ. *Αγγ. Δεληκάρη* και *Αιμ. Δ. Μανρουδής*), Αθήνα: εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2004 (α΄ γερμαν. έκδ. 1998), κεφ. 8, σ. 103, «την προσοχή επισύρει η βαθειά διάδοση των προϊόντων της σπαρτιατικής τέχνης στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. [και έως περ. το 550 π.Χ.] σε ολόκληρο τον κόσμο. Προϊόντα της κεραμικής, όπως δοχεία, αγγεία, χάλκινα κατασκευάσματα, τερρακότες και

προϊόντα από ελεφαντοστούν σπαρτιατικής προέλευσης βρέθηκαν στην Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία, Ελβετία, Ουγγαρία, Ουκρανία, Αφρική και Μικρά Ασία». Πρβλ. με το ίδιο πνεύμα και *N.G.L. Hammond*, Cambridge Ancient History, vol. III, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982, 357-358.

[36]. Να σημειωθεί πάντως ότι οι Σπαρτιάτες συνέχισαν και μετά τη στρατικοποίηση της κοινωνίας τους να επιδίδονται στη μουσική και την ποίηση, εφόσον όμως οι τέχνες αυτές θα μπορούσαν να ενισχύουν τον πατριωτισμό και την ανδρεία τους – πρβλ. Παλαιά Επιτηδεύματα, απόφθεγμα 14, 237 F και 238 A.

[37]. Όντως, η σημερινή πόλη της Σπάρτης, κτισμένη εκ νέου από τους Βαυαρούς περί το 1834 κατά μέγα μέρος στη θέση της αρχαίας (ιδίως ρωμαϊκής) πόλης και έχοντας, επιπλέον υποστεί τεράστιες καταστροφές εκ μέρους του Αλάριχου, του αββά Φουρμόν και ορισμένων ανθρώπων διακατεχόμενων από θρησκευτική μισαλλοδοξία, διατηρεί ατυχώς λιγοστά μνημεία προς υπόμνηση του μεγαλείου της, και αυτά εν μέρει αναξιοποίητα. Ωστόσο, χάρη στην επικείμενη υλοποίηση ενός επιχειρησιακού προγράμματος για την «προστασία, διαμόρφωση, ανάδειξη και ενοποίηση» των αρχαιολογικών της χώρων, τα μνημεία αυτά ελπίζεται ότι θα καταστήσουν εκ νέου τη Σπάρτη, όπως και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, πόλο τουριστικής έλξης – πρβλ. για τις εξελίξεις αυτές τα κείμενα της *Χαράς Γιαννακάκη*: Αρχαία Σπάρτη, και της *Γεωργίας Κακούρου Χρόνη*: Σπάρτη. Μια νέα πόλη πάνω στην παλιά, στο περ. «Αρχαιολογία και Τέχνες», τχ. 23, Απρίλιος 2017 (περίοδος Β΄), αντίστοιχα σ. 118-144 και 102-117, προσβάσιμα και μέσω διαδικτύου.

[38]. Όπ.π., σ. 95 και ελλην. μτφρ. σ. 135. Πάντως την άποψη αυτή του Kitto δεν φαίνεται να συμμερίζεται ο *Cyril E. Robinson* (A History of Greece, London: Methuen, 1957[9], σ. 47-48), ο οποίος κατακρίνει τους Σπαρτιάτες ότι είχαν κυριευθεί από την απόλυτη μονομέρεια να ασχολούνται μόνο με την τέχνη του πολέμου.

[39]. Μιαν ενδιαφέρουσα σύγκριση του τρόπου αγωγής των νέων στην αρχαία Σπάρτη και στην αρχαία Αθήνα βλ. στο προαναφερθέν έργο του *S.C. Todd*, Αθήνα και Σπάρτη (μτφρ. Χρ. Π. Φαράκλας), Αθήνα: εκδ. Α. Καρδαμίτσα, 2005 (α΄ αγγλ. έκδ. 1996), κεφ. 4, σ. 73-90.

Ομοίωμα λύρας (Μουσείο της Σπάρτης, περ. 9ος αι.- 8ος αι. π.Χ.).

[40]. Την πλευρά αυτή του σπαρτιατικού πολιτισμού τονίζουν ιδιαίτερα οι *Jacqueline Christien* και *Françoise Ruzé* στο περιεκτικό έργο τους: Sparte. Géographie, mythes et histoire, Paris: Armand Colin, 2007, σ. 138, αντικρούοντας έτσι τον *Πλάτωνα* (στον διάλογό του «Ιππίας Μείζων» 285 C-D) και τον *Ισοκράτη* (στον «Πανηγυρικό» του, παρ. 209), περί του ότι οι Λακεδαιμόνιοι από άποψη καλλιέργειας ήταν περίπου αναλφάβητοι, χωρίς, δηλ., να έχουν σχέση με τις επιστήμες, τα γράμματα και τις τέχνες.

[41]. Κατά την *Ελένη Κουρίνου* στη μονογραφία της: Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της, Αθήνα: HOROS, 2000, σ. 246, η πλήρης περιτείχιση της πόλης της Σπάρτης ήταν έργο του μεταρρυθμιστή βασιλέα της Κλεομένη Γ΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 235-222 π.Χ.).

[42]. Έτσι ορθά ο *Σταύρος Μάνεσης* στη μελέτη του «Τό λακωνίζειν ἐστί φιλοσοφεῖν», που δημοσιεύθηκε στο ειδικό αφιέρωμα της επιθεώρησης «Ηώς» για τη Λακωνία, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, ανατύπωση 1998, (1963[1]), σ. 165-167: 167.

[43]. Βλ. *Ιω. Τριανταφυλλόπουλο*, Αρχαία Ελληνικά Δίκαια, τ. Ι, Αθήναι: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1968 (ανατ. 1978), σ. 54 επ., 59.

[44]. Έτσι, *Γεώργιος Σ. Αλεξιάδης*, Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον. Θεμελιώδεις Έννοιαι, Πρώιμοι Νομοθεσίαι, Αθήναι: εκδ. Αφών Π. Σάκκουλα, 1989, σ. 147 επ.

[45]. Πρβλ. *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 8, 1-5 ως προς τον ρόλο και τις αρμοδιότητες των εφόρων. Πάντως το σύστημα αυτό των φορέων εξουσίας στη Σπάρτη διαμορφώθηκε σταδιακά (π.χ. ο θεσμός των εφόρων δημιουργήθηκε μετά από εκείνους των βασιλέων, της Γερουσίας και της Απέλλας, ενώ και από άποψη εξουσιών φαίνεται ότι σημειώθηκε, ιδίως μετά τους μεσσηνιακούς πολέμους, μία μετακίνηση ισχύος από τους βασιλείς στους εφόρους και από τον δήμο (Απέλλα) στη Γερουσία – πρβλ. *Ιω. Τριανταφυλλόπουλο*, Αρχαία Ελληνικά Δίκαια, τ. Ι, Αθήναι: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1968 (ανατ. 1978), σ. 62. Για μιαν ενδιαφέρουσα ανάλυση των ισορροπιών εξουσίας στο σπαρτιατικό πολίτευμα, βλ. και *Κωνστ. Κολιόπουλο*, στο έργο του: Η υψηλή στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης (750-192 π.Χ.), Αθήνα: εκδ. Ποιότητα, 2011[6] (α΄ έκδ. 2001), κεφ. 2.2, σ. 110 επ.

46. Π.χ. από τον *Πολύβιο*, Ιστ., 6, 10 επ. Και ο Πολύβιος από την πλευρά του, φαίνεται όμως ότι είχε επηρεασθεί στην τοποθέτησή του αυτή από τις ιδέες του Σικελιώτη *Δικαίαρχου*, καθώς και των Στωικών φιλοσόφων – βλ. *Παν. Κανελλόπουλου*, Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι' ώς την καταστροφή της Κορίνθου, 490-146 π.Χ., τ. Α΄, Αθήναι, 1963, σ. 24 επ. Επίσης και ο Νικολό Μακιαβέλλι στο ενδιαφέρον έργο του «Διατριβές πάνω στην πρώτη Δεκάδα [Βιβλίων] του Τίτου Λίβιου» (1512-1517) θεωρεί το πολίτευμα του Λυκούργου ως έργο μυαλωμένου νομοθέτη, καθώς σε αυτό, όπως και γενικότερα στα ανάμεικτα πολιτεύματα, «όταν μέσα στην ίδια πολιτεία βρίσκεται η μοναρχία, η αριστοκρατία κι η δημοκρατία, η μια παραφυλάει την άλλη κι ισοζυγιάζονται» (πρώτο βιβλίο, ΙΙ, σε μτφρ. Τάκη Κονδύλη, εκδ. Κάλβος, τ. 1 των Έργων του Μακιαβέλλι, 1984, σ. 296).

47. Όπως ειδικότερα σημειώνει ο *Θουκυδίδης* (1, 19) στη μετάφραση του Ελευθερίου Βενιζέλου, έκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας με επιμ. *Στέφ. Στεφάνου και Κωνστ. Στεργιόπουλου*, χ.χ. (διαθέσιμη και στο διαδίκτυο), σ. 23, «Και οι μεν Λακεδαιμόνιοι ήσκουν την αρχηγίαν αυτών επί των συμμάχων των, όχι καθιστώντες αυτούς φόρου υποτελείς, αλλά μεριμνώντες μόνον όπως κυβερνώνται κατά πολίτευμα ολιγαρχικόν, προς το αποκλειστικόν της Σπάρτης συμφέρον. Οι Αθηναίοι όμως υπεχρέωσαν με τον καιρόν τας συμμάχους πόλεις, εκτός της Χίου και της Λέσβου, να τους παραδώσουν τα πολεμικά των πλοία, και επέβαλαν την πληρωμήν φόρου και εις όσας δεν επλήρωσαν τούτον αρχικώς». Με παρόμοιο πνεύμα βλ. και *Αριστοτ.*, Πολιτικά, Δ΄, 1296 a 38 π.

48. Την ανιστόρητη αυτή ταύτιση της σπαρτιατικής πολιτείας με τον ναζισμό κατακρίνει και ο *Paul Cartledge* στο εισαγωγικό του σημείωμα για τον τόμο: Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern, edited by *W.G. Cavanagh/C. Gallou / M. Georgiadis,* London: British School of Athens, Studies 16, 2009, σ. 1-4: 1 επ., όπου υπενθυμίζει ότι η Σπάρτη απετέλεσε, αντίθετα, το πρότυπο πολιτείας για τον φιλελεύθερο Γάλλο διανοητή Jean-Jacques Rousseau.

49. Κάπως διαφορετική άποψη έχει διατυπώσει ο προαναφερθείς στην προηγούμενη υποσημείωση Βρετανός ιστορικός *Paul Cartledge*, π.χ. στο έργο του: Οι Σπαρτιάτες. Μια επική ιστορία (μτφρ. Αγγ. Φιλιππάτος), Αθήνα: εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2004 (α΄ αγγλ. έκδ. 2002), κεφ. 4, σ. 194. Σύμφωνα με την άποψη

αυτή, η Σπάρτη συγκαταλέγεται και αυτή στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της Ιστορίας λόγω της πολιτικής της να ενισχύει εκτός των συνόρων της ολιγαρχικά καθεστώτα, «όταν αυτός ήταν ο μοναδικός τρόπος που παρείχε εγγυήσεις για την ασφάλειά της και της επέτρεπε να ικανοποιεί τους φίλους και τους υποστηρικτές της στις άλλες πόλεις».

50. *Μιχ. Σακελλαρίου*, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Β΄, 1971, σ. 264.

51. *Jean-Jacques Barthélemy*, Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, τ. IV, Paris: Lequien, 1822 (1787[1]), σ. 104.

52. Δεν είναι τυχαίο, και ορθά επισημαίνεται από τον *Ιάσωνα Ευαγγέλου* στο έργο του: Το τερπνόν μετά του ωφελίμου, Αθήνα/ Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004, σ. 9, ότι οι Σπαρτιάτες, και μάλιστα με πρωτοβουλία του νομοθέτη τους Λυκούργου, είχαν καθιδρύσει ιερό και είχαν κατασκευάσει αγαλμάτιο για τον θεό Γέλωτα!» (πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 25 και Κλεομένης, 9). Μάλιστα, να σημειωθεί εδώ πως όταν ο γάλλος λογοτέχνης και πολιτικός *Σατωβριάνδος* επισκέφθηκε τη Σπάρτη το 1806, εντόπισε σ' ένα βάθρο τέσσερα ψηφία: ΛΑΣΜ, [ίσως: ΓΕΛΑΣΜΑ] και διερωτήθηκε με οξυδέρκεια: «Μήπως πρόκειται για το βάθρο του αγάλματος που ο Λυκούργος το' στησε για τους σοβαρούς απογόνους του Ηρακλή; Μα αυτό θα' ταν θρίαμβος της φιλοσοφίας του Δημόκριτου: ο βωμός του Γέλωτος, μόνος αυτός ορθός μες στην κατερειπωμένη Σπάρτη!» (βλ. «Το ταξίδι στην Ελλάδα», κατά μτφρ. Αντρέα Καραντώνη, Αθήνα: «Το Βήμα», 2010, αρχική έκδ. από «Δωδώνη»: 1979, σ. 131. Το απόφθεγμα του *Δημόκριτου*, το οποίο υπαινίσσεται εδώ ο Σατωβριάνδος, πιθανολογώ ότι είναι αυτό που παραδίδει ο *Ιωάννης Στοβαίος* στο Ανθολόγιό του (16, 21): «Βίος ἀνεόρταστος μακρή ὁδός ἀπανδόκευτος», δηλ. ζωή χωρίς γιορτές [και χαρές] μοιάζει με μακρύ δρόμο χωρίς πανδοχεία [όπου μπορεί κανείς να ξαποσταίνει και να την χαίρεται]…).
Να υπομνησθεί ότι και γενικότερα οι αρχαίοι Έλληνες έτρεφαν ιδιαίτερη εκτίμηση στο λεπτό χιούμορ, αυτό που στην αρχαία Αθήνα αποκαλούνταν «ἀττικόν ἅλας», με την έννοια, όπως προσφυώς παρατηρήθηκε από τον *Ηλία Μαλεβίτη* (στο έργο του: Το χιούμορ και ο Έλληνες πολιτικοί, Αθήνα: Πατάκης, 2011, σ. 9), ότι το χιούμορ εκφράζεται στην περίπτωση αυτή με λεπτότητα ή αδιόρατα,

όπως το αλάτι που δεν διακρίνεται σ' ένα καλομαγειρεμένο φαγητό, αλλά που χωρίς αυτό, το φαγητό θα ήταν άνοστο. Από την πλευρά του, ο *Αριστοτέλης* κατέτασσε τον ευτράπελο (πνευματώδη) άνθρωπο, με το πηγαίο χιούμορ και την περισσή χάρη στην έκφραση (πρβλ. *Ιω. Σ. Τουλουμάκο*, Τρόποι ζωής και χιούμορ των αρχαίων Ελλήνων, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2003, σ. 287), ως ενσάρκωση της χρυσής μεσότητας, ανάμεσα στον υπερβολικό βωμολόχο, δηλ. (εδώ) τον χυδαιολόγο γελωτοποιό, που λέει χοντροκομμένα αστεία, και στον ελλειπτικό αγροίκο, δηλ. τον άξεστο «χωριάτη», που δεν καταλαβαίνει από αστεία (Ηθικά Νικομάχεια, Β΄, 1108 a 26). Για την έννοια της μεσότητας γενικότερα στον Αριστοτέλη, βλ. π.χ. *Κωνσταντίνου Μ. Καλλία*, Η αριστοτελική «Μεσότης» και το «Κέντρο», Αθήνα, 1987, σ. 22 επ.

53. Ο *Πλούταρχος* στο έργο του «Πολιτικά Παραγγέλματα» (παρ. 14 in fine) κάνει εδώ λόγο για ανταπαντήσεις που εμφανίζουν την ύβρη να επιστρέφει στον υβριστή, χάρη στη δύναμη και τη σύνεση εκείνου στον οποίο αυτή εκτοξεύθηκε, όπως αντίστοιχα τα βέλη επιστρέφουν, κατά τον Πλούταρχο, προς αυτόν που τα έριξε, σαν να παίρνουν την αντίθετη κατεύθυνση (σήμερα θα μπορούσε κανείς να μιλήσει εδώ για «απαντήσεις – μπούμερανγκ»). Μερικά παραδείγματα τέτοιων αποστομωτικών ανταπαντήσεων παρατίθενται στην παρούσα συλλογή, κατωτ., ιδίως στα αποφθέγματα με αριθμούς 115 επ.

54. *Cyril E. Robertson*, A History of Greece, London: Methuen, 1957[9], σ. 54.

55. Βλ. *Σαράντου Καργάκου*: «Ιστορία της Αρχαίας Σπάρτης», τ. Α΄, Αθήνα: εκδ. Gutenberg / Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λακωνίας, 2006, σ. 84.

56. Ο Πλούταρχος παρουσιάζει εδώ τους Σπαρτιάτες να χρησιμοποιούν σε απάντηση τη λέξη «αἴκα», που είναι ο δωρικός τύπος του αττικού «εἴ κε», δηλ. «εάν ίσως» -βλ. *Πλουτ.*, Περί αδολεσχίας, 16, 324.

Τι απομένει σήμερα από την αρχαϊκή και κλασική Σπάρτη

Το *Λεωνίδαιο*, στη σημερινή Σπάρτη

Το *Μενελάειο*, κοντά στη Σπάρτη, με φόντο τις επιβλητικές κορυφές του Ταϋγέτου

Τα λιγοστά ερείπια της αρχαίας κλασικής Σπάρτης, για τα οποία έκανε λόγο προφητικά ο Θουκυδίδης στην αρχή της Ιστορίας του (1,10), συνοψίζονται εν τέλει, κυρίως, σε δύο Ηρώα και τρία Ιερά. Υπάρχει έτσι στη σημερινή πόλη της Σπάρτης ένα Ηρώο με ισοδομικούς τοίχους, που κατά μία άποψη ανεγέρθηκε προς τιμήν του υπερασπιστή των Θερμοπυλών Λεωνίδα, γι' αυτό και ονομάσθηκε «Λεωνίδαιο». Επίσης, λίγο έξω από τη Σπάρτη βρίσκεται, σε περίοπτη θέση και με εξαίρετη θέα, ένα πυραμοειδές κτίσμα, το οποίο θεωρήθηκε ότι κτίσθηκε ως ταφικό μνημείο για τους Αχαιούς βασιλείς της Σπάρτης Μενέλαο και Ελένη, εξ ου και αποκλήθηκε «Μενελάειο». Κυρίως όμως διασώζονται, έστω και σε ερειπιώδη μορφή, τρία Ιερά, τα οποία συνιστούν για την αρχαία Σπάρτη, κατά τον *Άγγελο Δεληβορριά* (στην εφημ. Περιηγητής της Λακωνίας, αρ. 14, 2011, σ. 17) «κάτι σαν την Αγία Τριάδα του χριστιανισμού». Ειδικότερα, κατά τον Δεληβορριά, η σημασία των τριών αυτών ιερών ξεπερνούσε τις ανάγκες της τοπικής θρησκευτικότητας και χρησίμευε περαιτέρω για την εκτόνωση των εντάσεων της καθημερινότητας και του ιστορικού βίου της πόλης. Πρόκειται για τα Ιερά του Αμυκλαίου Απόλλωνα, της Χαλκιοίκου ή Πολιούχου Αθηνάς και της Ορθίας Αρτέμιδας, τα οποία περιγράφει με γλαφυρότητα ο περιηγητής *Παυσανίας* στα «Λακωνικά» του, 16, 7 επ. Μάλιστα, για τους θεούς των δύο πρώτων από τα Ιερά αυτά κάνει λόγο και ο *Αριστοφάνης* στο τέλος της κωμωδίας του «Λυσιστράτη» (στ. 1297 επ.), όπου εμφανίζει τον λαό των Λακεδαιμονίων να εξυμνεί «εν χορώ» τον «ένδοξο θεό στις Αμύκλες» και τη «χαλκόσπιτη Αθηνά». Αξίζει, λοιπόν, κανείς, σε μια επίσκεψη αυτών των ιερών, να φέρει στη μνήμη του τον σπου-

δαίο ρόλο τους κατά την εποχή της ακμής τους.
Για το Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδας έγινε ήδη λόγος ανωτέρω σε συνάρτηση με την εκγύμναση των νεαρών Σπαρτιατών (Εισαγ. § 15). Ως προς το Ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνα, στη θέση Αμύκλες, λίγο έξω από τη Σπάρτη, κυρίως θα πρέπει εδώ να αναφερθεί το επιβλητικό και περίοπτο όρθιο άγαλμα (ξόανο) του θεού Απόλλωνα, ύψους περί τα 13-14 μέτρα, που είχε στηθεί στον χώρο του τεμένους και που περιβαλλόταν από μεγαλοπρεπή θρόνο με μυθολογικές παραστάσεις, έργο του αρχιτέκτονα Βαθυκλή από τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας (τέλη 6ου αι. π.Χ.) (*Παυσανία*, Λακωνικά, 19). Σήμερα σώζονται, μεταξύ άλλων, λείψανα από ισοδομικό αναλημματικό τοίχο, ο οποίος συγκρατούσε τα χώματα του λόφου ώστε να εδράζονται με στέρεο τρόπο ο θρόνος και το ξόανο του θεού. Τέλος, ως προς το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, αυτό αποτελεί έργο του Σπαρτιάτη αρχιτέκτονα, χαλκουργού και ποιητή Γιτιάδα (μέσα 6ου αι. π.Χ.) και βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της σπαρτιατικής Ακρόπολης. Ονομάσθηκε έτσι, διότι το Ιερό είχε καλυφθεί εσωτερικά από πλάκες χαλκού με μυθολογικές παραστάσεις (*Παυσανία*, Λακωνικά, 17, 1 επ.). Από παλιά, ο χώρος του Ιερού θεωρείτο τόπος ασύλου για όσους διώκονταν ή είχαν καταδικασθεί και προσπαθούσαν να σώσουν τη ζωή τους, έστω και ανεπιτυχώς, όπως συνέβη με τον νικητή των Πλαταιών Παυσανία, όταν κατηγορήθηκε για συνεννοήσεις με τους Πέρσες (*Θουκυδ.*, Ιστ., 1, 126 επ. Ανάλογο περιστατικό με εφόρους που σφαγιάσθηκαν κοντά στον βωμό της θεάς περί το 219 π.Χ. μνημονεύει και ο *Πολύβιος*: 4, 35, 2-4).

Διασωζόμενο μέρος αναλημματικού τοίχου από το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνα, στις Αμύκλες

Τα Ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης

ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΤΩΝ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ

Τα ονόματα και τα έτη κατά οποία πιθανόν να άσκησαν τα καθήκοντά τους οι βασιλείς των Λακεδαιμονίων, με βάση την κατάταξη του βασιλικού γένους (Αγιάδαι ή Ευρυπωντίδαι) στο οποίο ανήκε ο καθένας τους. Ο πίνακας παρατίθεται στο έργο της *Χρυσούλας Καρδαρά*: Οι Λακεδαιμόνιοι. Πολιτική, Κοινωνική, Πολιτειακή και Θρησκευτική Ιστορία της Αρχαίας Σπάρτης, Αθήναι, 1979, σελ. 121.

ΑΓΙΑΔΑΙ		ΕΥΡΥΠΩΝΤΙΔΑΙ	
Ἄγις	930-900 π.Χ.	Εὐρυπῶν	895-865 π.Χ.
Ἐχέστρατος	900-870 »	Πρύτανις	865-835 »
Λεωβότας	870-840 »	Πολυδέκτης	835-805 »
Δόρυσσος	840-815 »	Εὔνομος	805-775 »
Ἀγησίλαος Α΄	815-785 »	Χαρίλλος περὶ τὸ	775-750 »
Ἀρχέλαος περὶ τὸ	785-760 »	Νίκανδρος » »	750-720 »
Τήλεκλος » »	760-740 »	Θεόπομπος » »	720-665 »
Ἀλκαμένης » »	740-700 »	Ἀναξανδρίδας Α΄ » »	665-660 »
Πολύδωρος » »	700-665 »	Ἀρχίδαμος Α΄ » »	660-645 »
Εὐρυκράτης » »	665-640 »	Ἀναξίλας » »	645-625 »
Ἀνάξανδρος » »	640-615 »	Λεωτυχίδας Α΄ » »	625-600 »
Εὐρυκρατίδας » »	615-590 »	Ἱπποκρατίδας » »	600-575 »
Λέων » »	590-560 »	Ἀγασικλῆς » »	575-550 »
Ἀναξανδρίδας Β΄ » »	560-520 »	Ἀρίστων » »	550-515 »
Κλεομένης Α΄ » »	520-490 »	Δημάρατος » »	515-491 »
Λεωνίδας Α΄ (ἀδελφὸς)	490-480 »	Λεωτυχίδας Β΄ (ἐξάδελφος, δισέγγονος τοῦ Ἱπποκρατίδα)	491-469 »
Παυσανίας Α΄ (ἀντιβασιλεύς, ἀνεψιὸς)	480-470 »	Ἀρχίδαμος Β΄ (ἔγγονος)	469-427 »
Πλείσταρχος (υἱὸς Λεωνίδα)	480-459 »	Ἄγις Β΄ (υἱὸς)	427-399 »
Πλειστοάναξ (ἐξάδελφος, υἱὸς τοῦ Παυσανία Α΄)	459-409 »	Ἀγησίλαος Β΄ (ἀδελφὸς τοῦ Ἀρχιδάμου)	399-360 »
Παυσανίας Β΄ (υἱὸς)	409-395 »	Ἀρχίδαμος Γ΄ (υἱὸς)	360-339 »
Ἀγησίπολις Α΄ (υἱὸς)	395-380 »	Ἄγις Γ΄ (υἱὸς)	338-331 »
Κλεόμβροτος Α΄ (ἀδελφὸς)	380-371 »	Εὐδαμίδας Α΄ (ἀδελφὸς) περὶ τὸ	331-305 »
Ἀγησίπολις Β΄ (υἱὸς)	371-370 »	Ἀρχίδαμος Δ΄ (υἱὸς) περὶ τὸ	305-275 »
Κλεομένης Β΄ (ἀδελφὸς)	370-309 »	Εὐδαμίδας Β΄ (υἱὸς) περὶ τὸ	275-244 »
Ἀρεὺς Α΄ (ἔγγονος)	309-265 »	Ἄγις Δ΄ (υἱὸς) » »	244-241 »
Ἀκρότατος (υἱὸς)	265-262; »	Εὐδαμίδας Γ΄ (υἱὸς) » »	241-228 »
Ἀρεὺς Β΄ (υἱὸς)	262-254 »	Ἀρχίδαμος Ε΄ (θεῖος)	228-227 »
Λεωνίδας Β΄ (ἔγγονος τοῦ Κλεομένη Β΄) περὶ τὸ	254-236 »	Εὐκλείδας (Ἀγιάδης-ἀδελφὸς τοῦ Κλεομένη Γ΄)	227-222 »
Κλεομένης Γ΄ (υἱὸς) ἐν ἐξορίᾳ	236-222 » 222-219 »		
Ἀγησίπολις Γ΄ (ἔγγονος τοῦ Κλεομβρότου Γ΄, βασιλεύσας κατὰ τὴν ἐξορίαν τοῦ Λεωνίδα Β΄)	243-241 »		

ΟΙ ΜΙΚΡΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΤΩΝ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ
(ταξινομημένες κατά θεματικές ενότητες)

ΥΠΕΡΤΑΤΟ ΑΓΑΘΟ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

1. Όταν ένας Λάκωνας ρωτήθηκε τι γνωρίζει να κάνει καλά, απάντησε: «Πώς να είμαι ελεύθερος» [«ἐλεύθερος εἶναι»] (Ασημοι Λάκωνες 37-234 Β).

2. Όταν ο [βασιλιάς] Φίλιππος ο Μακεδών [τους] πρόσταζε με επιστολή ορισμένα πράγματα, οι Λακεδαιμόνιοι του έγραψαν σε απάντησε: «Σχετικά με αυτά που μας έγραψες, "όχι"»[1]. Και όταν εισέβαλε στη Λακωνική ο Φίλιππος και όλοι θεωρούσαν ότι θα χαθούν, αυτός είπε σε κάποιον από τους Σπαρτιάτες: «Τι θα κάνετε τώρα, Λάκωνες;». «Τι άλλο, λοιπόν», είπε [ο Σπαρτιάτης], παρά να πεθάνουμε με ανδρεία; Διότι μόνοι εμείς από τους Έλληνες μάθαμε να είμαστε ελεύθεροι και να μην υπακούμε σε άλλους» [«μόνοι γὰρ ἡμεῖς Ἑλλήνων ἐλεύθεροι εἶναι καὶ μὴ ὑπακούειν ἄλλοις ἐμάθομεν»] (Άσημοι Λάκωνες 53-235 Α-Β)[2] .

---

[1]. Ο απόλυτος αυτός και ασφαλώς υπερήφανος τρόπος, με τον οποίο απάντησαν οι Σπαρτιάτες στον Φίλιππο, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης πολιτικής τους κατά την εποχή του 4ου αι π.Χ. να αρνηθούν κάθε συνεργασία με τη νέα τότε ανερχόμενη δύναμη των Μακεδόνων, θεωρώντας, όπως το μετέφερε ο *Αρριανός* (1,1), ότι δεν είναι στις παραδόσεις τους να ακολουθούν άλλους, αλλά να ηγούνται των άλλων. Γι' αυτό άλλωστε και ο Μέγας Αλέξανδρος, μετά τη νίκη του επί των Περσών στη μάχη του Γρανικού, έστειλε στην Αθήνα 300 περσικές πανοπλίες, ως αφιέρωμα για τον ναό της Αθηνάς στην Ακρόπολη, με τη χαρακτηριστικά αιχμηρή επιγραφή: «Ο Αλέξανδρος, ο γιος του Φιλίππου, και οι Έλληνες, πλην Λακεδαιμονίων, από τους βαρβάρους που κατοικούν στην Ασία» (Αρριανός, 1, 6 in fine). Από το τελευταίο αυτό περιστατικό εμπνεύσθηκε και ο *Κωνστ. Καβάφης* το κλασικό ποίημά του: Στα 200 π.Χ., που σχολιάζεται εμπεριστατωμένα, σε ιστορικό επίπεδο, από τους *Ρένο, Ήρκο* και *Στάντη Αποστολίδη* στην έκδοσή τους: Κ.Π. Καβάφης, Άπαντα τα Δημοσιευμένα Ποιήματα, Αθήνα: Τα Να Ελληνικά, 2002, σ. 88 επ.

[2]. Πρβλ. *Frontinus*, 4, 5, 12, κατά τον οποίο η απάντηση του Σπαρτιάτη στον Φίλιππο ήταν: «Θα μας απαγορεύσει τότε και το να πεθάνουμε για την πατρίδα;» ("et pro patria morinos prohibebit?").

3. Μια άλλη [Σπαρτιάτισσα], που πουλιόταν δούλη, όταν ο κήρυκας [για την πώλησή της] τη ρώτησε τι γνωρίζει να κάνει καλά, αυτή απάντησε: «Να είμαι ελεύθερη» [«ἐλευθέρα ἦμεν»]. Και όταν αυτός που την αγόρασε την πρόσταξε να κάνει κάποια πράγματα ανάρμοστα σε ελεύθερη γυναίκα, αυτή του είπε: «Θα θρηνήσεις γοερά που από φθόνο αρνήθηκες στον εαυτό σου να κρατήσει τέτοιο απόκτημα». Και αυτοκτόνησε. (Αποφθέγματα Αγνώστων Λακαινών 30-242 D· πρβλ. το απόφθεγμα 38 των Ασήμων Λακώνων, 234 C) [βλ. επίσης *Ιωάννη Στοβαίο*, 13, 42].

4. Όταν ένας Λάκωνας αιχμαλωτίσθηκε και πουλιόταν [για δούλος], την ώρα που ο κήρυκας έλεγε ότι «πουλάω Λάκωνα», αυτός του έκλεισε το στόμα λέγοντας: «Να διακηρύσσεις [ότι πουλάς] αιχμάλωτο». (Άσημοι Λάκωνες 21-233 C) (πρβλ. και το απόφθεγμα 40 των Ασήμων Λακώνων, 234 C).

5. Οι Λακεδαιμόνιοι Βούλης και Σπέρχης πορεύθηκαν εθελοντικά στον Ξέρξη, τον βασιλέα των Περσών, για [να τους επιβληθεί] τιμωρία, <την οποία όφειλε η Σπάρτη σύμφωνα με κάποιο χρησμό, διότι ο κόσμος της [το 490 π.Χ.] είχε σκοτώσει τους κήρυκες που είχαν σταλεί από τον Πέρση [βασιλιά] προς αυτούς> [πρβλ. *Ηρόδ.*, Ιστ. 7, 134 επ.]. Κι αφού ήλθαν ενώπιον του Ξέρξη, του ζητούσαν να τους κάνει να υποφέρουν μέχρι θανάτου με όποιον τρόπο ήθελε, προς εξιλέωση των Λακεδαιμονίων. Και όταν εκείνος καταληφθείς από θαυμασμό άφησε ελεύθερους τους άνδρες και [τους] ζητούσε [μάλιστα] να μείνουν κοντά του, [αυτοί] είπαν: «Και πώς θα μπορούσαμε να ζούμε εδώ, έχοντας εγκαταλείψει πατρίδα και νόμους και εκείνους τους ανθρώπους, προς χάρη των οποίων διανύσαμε τόσο δρόμο για να πεθάνουμε;». Καθώς, δε, τους παρακαλούσε επιπλέον και ο Ινδάρνης, ο [Πέρσης] στρατηγός, και τους έλεγε ότι θα επιτύγχανε να έχουν ίσες τιμές με τους πιο υψηλά ιστάμενους φίλους του βασιλιά, του απάντησαν: «Μας φαίνεσαι ότι αγνοείς πόσο σπουδαίο πράγμα είναι η ελευθερία, την οποία κανένας νουνεχής άνθρωπος δεν θα αντάλλαζε [ούτε και] με τη βασιλεία των Περσών» [«ἀγνοεῖν ἡμῖν δοκεῖς, ἡλίκον ἐστί τὸ τῆς ἐλευθερίας, ἧς οὐκ ἄν ἀλλάξαιτό τις νοῦν ἔχων τὴν Περσῶν βασιλείαν»] (Άσημοι Λάκωνες 63-236 A-236 B) [πρβλ. και *Ιωάννη Στοβαίο*, 39, 27].

ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΓΙΑ ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΑ

6. Και όταν ρωτήθηκε [ο βασιλιάς Άγης Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.] πώς θα μπορούσε κανείς να μείνει σε όλη του τη ζωή ελεύθερος, «Περιφρονώντας τον θάνατο», απάντησε [«θανάτου καταφρονῶν»] (18-216 C).

7. Όταν ερωτάτο [ο Αγησίλαος Β΄, -βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] πώς είχε [καταφέρει να] περιποιήσει στον εαυτό του μεγάλη δόξα (υπόληψη), απαντούσε: «Έχοντας περιφρονήσει τον θάνατο» [«θανάτου καταφρονήσας»] (35-210 F).

8. Στην ερώτηση, γιατί οι άριστοι (εδώ: ανδρείοι) προκρίνουν τον ένδοξο θάνατο αντί για την άδοξη (άσημη) ζωή, [ο βασιλιάς Λεωνίδας, πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.] απάντησε: «Διότι αυτήν, μεν, τη θεωρούν ως κάτι που ανήκει [απλώς] στη φύση, ενώ εκείνον [=τον θάνατο], ως κάτι που ανήκει σ' αυτούς τους ίδιους [τους ανδρείους, να επιλέξουν]» [«ὅτι, τό μέν τῆς φύσεως ἴδιον, τό δέ αὐτῶν εἶναι νομίζουσιν»] (14-225 D)[3].

◄ Επιτύμβια στήλη με την επιγραφή «ΓΟΡΓΩΠΑΣ ΕΝ ΠΟΛΕΜΩΙ», που αφορά τη μνήμη του οπλίτη Γοργώπα, πεσόντα στη μάχη (Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης). Είναι χαρακτηριστικό της σπαρτιατικής νοοτροπίας το ότι η αναγραφή του ονόματος κάποιου αποθανόντος επιτρεπόταν μόνον εάν αυτός είχε πέσει στη μάχη ή, εφόσον επρόκειτο για γυναίκα, εάν αυτή είχε πεθάνει σε κατάσταση λοχείας μετά τον τοκετό.

[3]. Πρβλ. *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 9 1 επ.· αναλυτικότερη είναι μια παρεμφερής για το θέμα αυτό σκέψη του *Δημοσθ.*, Περί Στεφάνου, 205, κατά τον οποίο αυτός μεν που θεωρεί ότι έχει γεννηθεί μόνο χάριν των γονέων του, περιμένει τον θάνατο ως κάτι που θα έλθει αφ' εαυτού, σαν πεπρωμένο, ενώ αυτός που πιστεύει ότι έχει γεννηθεί και για την πατρίδα, θα θεωρήσει χειρότερους από τον θάνατο τους εξευτελισμούς και την ταπείνωση που θα αναγκασθεί να δέχεται μέσα στη δούλη πατρίδα, και επομένως, και προκειμένου να μην την δει σε δουλεία, θα προτιμήσει να πεθάνει.

9. Και όταν πάλι ο Ξέρξης έγραψε [στον βασιλιά Λεωνίδα, πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.] «στείλε τα όπλα [σας]», αυτός του έγραψε σε απάντηση: «Έλα και πάρε τα» [«μολών λαβέ»] (11-225 D).

10. Ο Λόχαγος, πατέρας του Πολυαινίδη και του Σείρωνα, όταν κάποιος του ανήγγειλε ότι από τους γιους του ο έτερος (δεύτερος) είχε πεθάνει, είπε: «Από παλιά το γνώριζα, ότι επρόκειτο [κάποτε] να πεθάνει» [«πάλαι ᾔδειν, ὅτι ἀποθανεῖν αὐτόν ἔδει»] (225 E)[4].

11. Μετά την ήττα του Άγη [Γ΄, το 330 π.Χ.] και επειδή ο [νικητής] Αντίπατρος απαιτούσε [να του δώσουν] για ομήρους πενήντα παιδιά [αγόρια], ο Ετεοκλής, που ήταν έφορος, είπε ότι παιδιά μεν δεν θα δώσουν, για να μη μείνουν [αυτά] ανεκπαίδευτα, καθώς δεν θα τύγχαναν της πατροπαράδοτης αγωγής και δεν θα μπορούσαν [επομένως] να γίνουν πολίτες· αλλ᾽ ότι ηλικιωμένους ή γυναίκες θα δώσουν, εάν το ήθελε, διπλάσιους. Και όταν αυτός απειλούσε να τους κάνει να δεινοπαθήσουν, αν δεν ελάμβανε [αυτό που ζητούσε, δηλ. τα παιδιά, οι Σπαρτιάτες] του αποκρίθηκαν με κοινή απόφαση: «Εάν [μας] διατάξεις πράγματα χαλεπότερα (σκληρότερα) από τον θάνατο, [τότε] θα πεθάνουμε ευκολότερα» [«ἐάν χαλεπώτερα θανάτου ἐπιτάττῃς, εὐκολώτερον ἀποθανούμεθα»] (Άσημοι Λάκωνες 54-235 B)[5].

12. Ο [Σπαρτιάτης] Δαμίνδας, όταν ο Φίλιππος [ο Μακεδών] εισέβαλε στην Πελοπόννησο και κάποιοι είπε ότι κινδυνεύουν οι Λακεδαιμόνιοι να δεινοπαθήσουν αν δεν προβούν σε συνδιαλλαγή μαζί του [περί το 338 π.Χ.], είπε:

---

[4]. Πρβλ. *Πλάτ.*, Μενέξενος, 20, 247 D: «Οὐ γάρ ἀθανάτοις σφίσι παῖδας ηὔχοντο γενέσθαι ἀλλ᾽ ἀγαθούς καί εὐκλεεῖς», όπου, πάντως, για όσα «ηρωικά» αναφέρονται εκεί υφέρπει και κάποια σωκρατική ειρωνεία, αφού πρόκειται κατ᾽ ουσίαν για αναπαραγωγή, στον διάλογο αυτόν, ενός ρητορικού γυμνάσματος με βάση τον «Επιτάφιο» του Περικλή.

[5]. Ωστόσο, σημειώνεται εδώ ότι σε άλλο απόφθεγμα, το υπ᾽ αρ. 2 του Αγησίπολη γιου του Κλεόμβροτου (215 B), η τακτική αυτή να παραδίδονται γυναίκες και παιδιά ως όμηροι στον εχθρό θεωρείται ως επικριτέα, καθώς έτσι τίθενται σε κίνδυνο άτομα αθώα, αντί «τα σφάλματα να πληρώνονται από αυτούς που τα διαπράττουν».

«Άνανδρε, τι θα μπορούσαμε να πάθουμε [περισσότερο], όταν έχουμε περιφρονήσει το [απόλυτα χειρότερο] δεινό του θανάτου;» (219 E) (πρβλ. με το ίδιο πνεύμα το απόφθεγμα 53 των Ασήμων Λακώνων, 235 A-B).

13. [Ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Καλλικρατίδας] θυσίασε πριν από τη ναυμαχία [στις Αργινούσες, το 406 π.Χ.] και μόλις άκουσε τον μάντη να ερμηνεύει από τα πυρωμένα σπλάχνα [του θυσιασμένου ζώου] ως σημάδι (οιωνό) για μεν τον στρατό νίκη, για δε τον στρατηγό [δηλ. τον ίδιο] θάνατο, αυτός χωρίς να καταπτοηθεί καθόλου, είπε: «Δεν εξαρτάται από έναν άνθρωπο η Σπάρτη. Διότι εάν μεν εγώ πεθάνω, ουδόλως η πατρίδα μου θα ελαττωθεί, ενώ εάν υποχωρήσω στους εχθρούς, αυτό θα συμβεί [=η πατρίδα θα εξασθενίσει]» [πρβλ. *Πλουτ.*, Πελοπίδας, 2]. Και αφού όρισε αντικαταστάτη του στην ηγεσία τον Κλέανδρο, όρμησε για τη ναυμαχία και πέθανε μαχόμενος (6-222 F)[6].

Σπαρτιάτης οπλίτης με προτεταμένη ασπίδα και το κράνος του στο έδαφος, έχοντας δίπλα του ανορθωμένο φίδι, το οποίο ίσως να συμβολίζει θεότητα που έρχεται ως αρωγός του (από στήλη του 5ου αι. π.Χ., που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης).

14. Και ενώ [ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Καλλικρατίδας] επρόκειτο να ναυμαχήσει κοντά στις Αργινούσες [406 π.Χ.], όταν ο κυβερνήτης του πλοίου [του] Ερμώνας τού είπε ότι καλό είναι να αποπλεύσουν [και να αποφύγουν τη ναυμαχία], διότι οι τριήρεις των Αθηναίων ήταν πολύ περισσότερες, αυτός απάντησε: «Και τι μ' αυτό; Αλλά το να φύγω θα ήταν αισχρό και βλαβερό για τη Σπάρτη. [Ενώ] το να παραμείνω εδώ και να πεθάνω ή να νικήσω, είναι το άριστο» [«ἀλλά φεύγειν αἰσχρόν καί βλαβερόν τῇ Σπάρτῃ· μένοντα δέ ἤ αποθανεῖν ἤ νικᾶν ἄριστον»] (5-222 E-F) [πρβλ. *Ξενοφ.*, Ελληνικά, 1, 6, 32].

15. Όταν πάλι ένας άλλος ρώτησε τον [βασιλιά Αναξανδρίδα Β΄, περίπου 560-520 π.Χ.] γιατί οι Σπαρτιάτες κινδυνεύουν θαρραλέα στους πολέμους, απάντησε: «Διότι εξασκούμαστε στο να αισθανόμαστε αιδώ (σέβας, υπόληψη) για τη ζωή μας και όχι, όπως οι άλλοι, φόβο [μήπως τη χάσουμε]» [«αἰδεῖσθαι περί βίου μελετῶμεν, οὐχ ὥσπερ οἱ ἄλλοι φοβεῖσθαι»] (5-217 A· κάποια ομοιότητα περιεχομένου υπάρχει και στο απόφθεγμα 4 του Πολύδωρου, 231 E-F).

6. Τελικά, πάντως, οι Σπαρτιάτες ηττήθηκαν· για το συγκεκριμένο περιστατικό βλ. και *Κικέρωνος* (Cicero), De officiis, 1, 24.

ΑΝΑΛΟΓΗ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΣΣΕΣ ΜΗΤΕΡΕΣ

16. Μια άλλη [Σπαρτιάτισσα], καθώς παρέδιδε την ασπίδα στα χέρια του γιου της, και νουθετώντας τον, του είπε: «Παιδί μου, ή αυτήν [να φέρεις πίσω], ή πάνω σ' αυτήν [δηλ. να σε φέρουν πίσω επάνω της τραυματία ή νεκρό]» [«ἢ ταύταν ἢ ἐπί ταύτας»] (Αποφθέγματα Αγνώστων Λακαινών 16-241 F)[7].

◄ Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με το όνομα ΕΧΕΜΟΣ (πρόκειται για ήρωα της αρχαίας Αρκαδίας) από παλαιότερη μετόπη, που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας (ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι). Ανάλογες επιτύμβιες στήλες υπήρχαν βέβαια και για Σπαρτιάτες οπλίτες που είχαν πέσει υπέρ πατρίδας, ακολουθώντας το κλασικό παράγγελμα για ένδοξο θάνατο ή νίκη. Το θέμα της στήλης θυμίζει ένα ποίημα του Τυρταίου, που εξυμνεί τόσο αυτόν ο οποίος κατά την ώρα της μάχης «μένει στη θέση του σταθερά και ξεχνά εντελώς την ατιμωτική φυγή, εκθέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του και την καρτερική ψυχή του», όσο και αυτόν «που τυχόν τον σκοτώσει ο πολεμοχαρής Άρης, ενώ ξεχωρίζει για τη γενναιότητά του και μένει σταθερά στη θέση του και πολεμά για την πατρίδα του και για τα παιδιά του» (για τη μτφρ. βλ.: Λυρικών Λόγος και Ιστορική Πράξη [σχολιασμένη παρουσίαση λυρικών ποιημάτων από την αρχαιότητα], επιμ. *Ιωάννης Μπάρμπας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: εκδ. Ζήτρος, 2000, ειδική εκδοση της εφημ. «το Βήμα», σ. 89-90).

7. Πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 7, 31, ο οποίος, παραπέμποντας στο έργο Αφορισμοί του Αριστοτέλη, αποδίδει την ιστορική αυτή φράση στη Γοργώ, σύζυγο του Λεωνίδα, του γνωστού, δηλ., ήρωα στη μάχη των Θερμοπυλών.

17. Όταν μια άλλη [Σπαρτιάτισσα] ξεπροβόδισε τα παιδιά της, πέντε τον αριθμό, στον πόλεμο, είχε σταθεί στα προάστια καραδοκώντας (περιμένοντας με αγωνία) ποια θα ήταν η έκβαση της μάχης. Και όταν έφθασε κάποιος και εκείνη τον ρώτησε να μάθει, [αυτός] της ανήγγειλε ότι είχαν πεθάνει όλα τα παιδιά της. «Όμως δεν σε ρώτησα αυτό, άθλιο ανδράποδο», του είπε, «αλλά τι κάνει η πατρίδα». Και όταν εκείνος είπε ότι [η πατρίδα] νικά, είπε: «Μετά χαράς λοιπόν δέχομαι [τότε] και τον θάνατο των παιδιών [μου]» [«ἀσμένη τοίνυν δέχομαι καί τόν τῶν παίδων θάνατον»] (Αποφθέγματα Αγνώστων Λακαινών 7-241 C) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 29 in fine].

18. Κάποια [Σπαρτιάτισσα], βλέποντας τον γιο της να πλησιάζει, ρώτησε να μάθει τι κάνει (πώς πάει) η πατρίδα. Όταν, δε, αυτός απάντησε «όλοι έχουν χαθεί», εκείνη σηκώνοντας μια κεραμίδα, την έριξε εναντίον του και τον αφάνισε, λέγοντας: «Εσένα λοιπόν [που έμεινες ζωντανός] μας έστειλαν [άραγε] για άγγελο κακών ειδήσεων;» (Αποφθέγματα Αγνώστων Λακαινών 5-241 B).

19. Όταν κάποιοι μέμφονταν (κατέκριναν) [τον Λυκούργο, διότι είχε θεσπίσει διατάξεις] για τη γύμνια των παρθένων κοριτσιών στις δημόσιες πομπές και ζητούσαν να μάθουν την αιτία, αυτός απάντησε: «Για να μην έχουν κάτι λιγότερο (= να μην υστερούν) [τα κορίτσια αυτά] έναντι των ανδρών, με τους οποίους επιδίδονται στις ίδιες ασχολίες, ούτε ως προς τη σωματική ισχύ και υγεία, ούτε ως προς τη φιλοτιμία και την αρετή της ψυχής, και [ακόμη,] για να καταφρονούν τη γνώμη των πολλών (= του κόσμου). Ως εκ τούτου, και για τη Γοργώ, τη γυναίκα του [βασιλιά] Λεωνίδα [των Θερμοπυλών], ιστορείται κάτι τέτοιο· όταν δηλ. κάποια γυναίκα, πιθανόν ξένη, είπε προς αυτήν ότι «μόνες εσείς οι Λάκαινες επιβάλλεσθε στους άνδρες», αυτή αποκρίθηκε: «Διότι μόνες εμείς γεννάμε άνδρες» [«μόναι γάρ ἡμεῖς ἄνδρας τίκτομεν»] (13-227 E) (πρβλ. από τα Αποφθέγματα Λακαινών, το απόφθεγμα 5, 240 E, το οποίο αποδίδεται επίσης στην Γοργώ, σύζυγο του Λεωνίδα, ήρωα των Θερμοπυλών)[8].

---

8. Βλ. ακόμη *Πλουτ.*, Λυκ, 14' για την προσωπικότητα της *Γοργώς* βλ. *Ηρόδ.*, 5, 51 (ως προς την παιδική της ηλικία) και 6, 239 (ως προς τη μετέπειτα πορεία της), καθώς επίσης *Γ. Π. Κουσουλάκο*, στη μελέτη του περί αγωγής των Σπαρτιάτιδων, στον Τιμητικό Τόμο «Μνήμη Γεωργ. Πετροπούλου», τ. Β΄, Αθήνα: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, 51-56: 53 και σημ. 7, και *Μαρία Δρογκάρη*, Η γυναίκα στην αρχαία Σπάρτη, Αθήνα: Αρμός, 2014, σ. 50 επ.

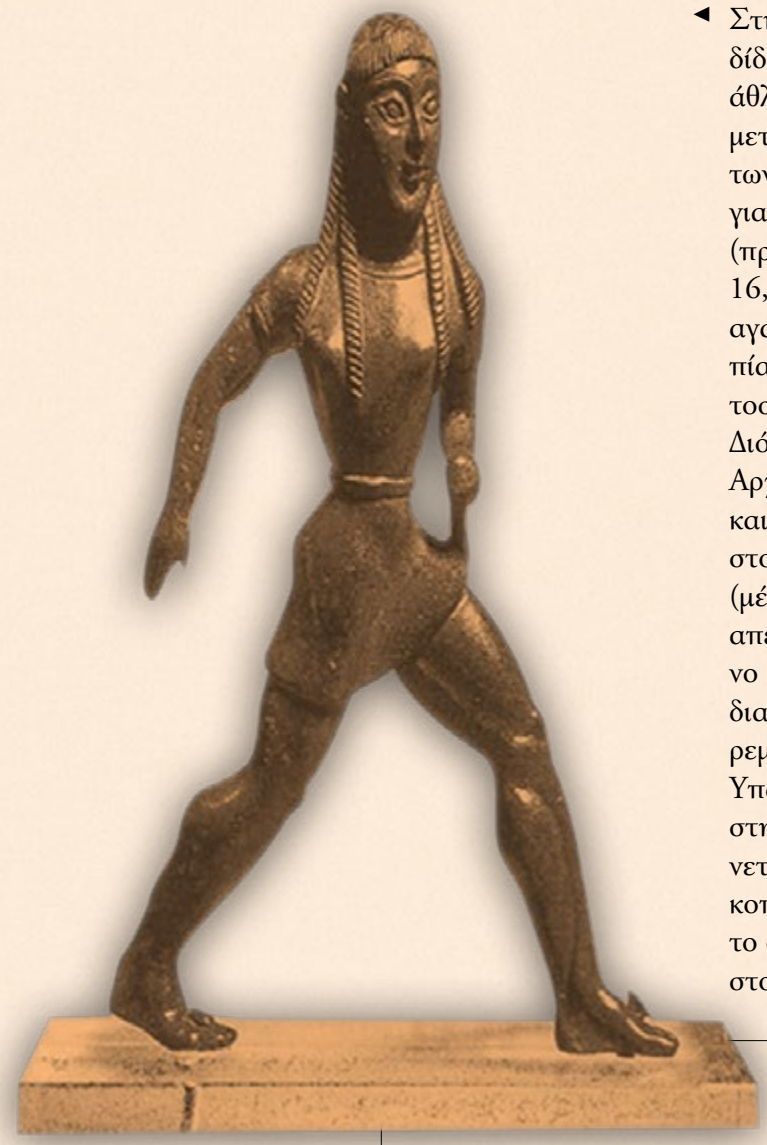

◄ Στη Σπάρτη οι κοπέλες επιδίδονταν συστηματικά στην άθληση ιδίως στον δρόμο, συμμετέχοντας και στους αγώνες των Ηραίων, που διεξάγονταν για τις Ελληνίδες στην Ολυμπία (πρβλ. *Παυσανία*, Ηλιακά, 5, 16, 2 επ.). Το αριστερά χάλκινο αγαλμάτιο λακωνικής τεχνοτροπίας και ύψους μόλις 12 εκατοστών, βρέθηκε στο Ιερό του Διός στη Δωδώνη, εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών και χρησίμευε ως διακόσμηση στο χείλος μεγάλου αγγείου (μέσα 6ου αι. π.Χ.). Σε αυτό απεικονίζεται ένα γυμνασμένο κορίτσι να τρέχει με ευρύ διασκελισμό, σχετικά κοντό φόρεμα και περίτεχνο κτένισμα. Υπάρχει ιδιαίτερη φυσικότητα στην κίνηση, πράγμα που φαίνεται και από την ενέργεια της κοπέλας να ανασηκώσει λίγο το φόρεμα, για να διευκολυνθεί στο τρέξιμο.

Η ΑΓΑΠΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

20. Και όταν ο Ξέρξης έγραψε [στον Λεωνίδα, πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.] ότι «είναι στην εξουσία σου να μην αντιμάχεσαι τους θεούς, αλλά να συνταχθείς μαζί μου και να γίνεις μονάρχης (μόνος κυρίαρχος) της Ελλάδας», αυτός του έγραψε σε απάντηση: «Αν γνώριζες τι είναι καλό στη ζωή, θα απέφευγες να επιθυμείς τα ξένα αγαθά. Εν πάση περιπτώσει, για εμένα είναι καλύτερος ο θάνατος για την Ελλάδα, από το να γίνω μονάρχης στους ομοφύλους μου» (10-225 C).

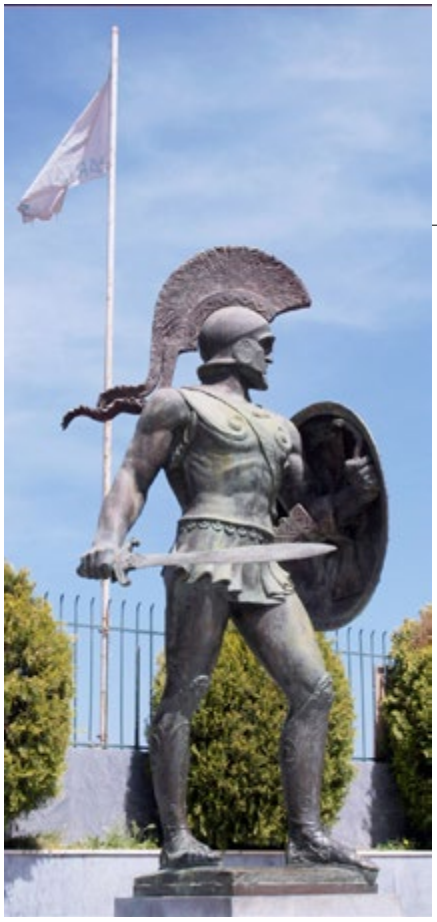

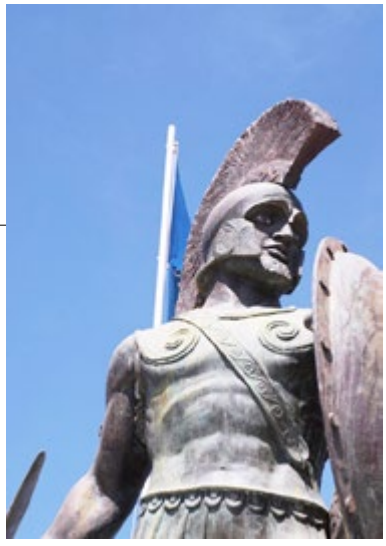

▲

◄ Δύο όψεις από σύγχρονη ολόσωμη απεικόνιση του υπερασπιστή των Θερμοπυλών Λεωνίδα, σε άγαλμα που φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη Βάσο Φαληρέα το 1969. Αποτελεί εν πολλοίς την ολοκληρωμένη επανασύσταση του αρχαίου αγάλματος, το επάνω μέρος του οποίου βρέθηκε στο κοίλο του θεάτρου, στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης (βλ. κατωτ., απόφθ. 123). Ένας δεύτερος ανδριάντας του Λεωνίδα υπάρχει στις Θερμοπύλες, φιλοτεχνημένος επίσης από τον Βάσο Φαληρέα το 1955.

21. Όταν κάποιοι είπαν πάλι [στον βασιλιά Λεωνίδα Α΄, -βασίλευσε κατά τα έτη 490-480 π.Χ], μήπως έχει αποφασίσει να κάνει κάτι άλλο [στις Θερμοπύλες] εκτός από το να παρακωλύει τη δίοδο (πέρασμα) στους βαρβάρους, αυτός είπε: «Στα λόγια [είναι αυτό], στην πράξη [όμως], για να πεθάνω υπέρ των Ελλήνων» [«τῷ λόγῳ, τῷ δ' ἔργῳ ἀποθανούμενος ὑπέρ τῶν Ἑλλήνων»] (4-225 Α).

22. Κι όταν [ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] πληροφορήθηκε ότι σε μάχη που είχε γίνει κοντά στην Κόρινθο [το 394 π.Χ.] είχαν σκοτωθεί ελάχιστοι Σπαρτιάτες, αλλά πάμπολλοι από τους Κορίνθιους και τους Αθηναίους και τους άλλους συμμάχους τους, [οι γύρω του] δεν τον είδαν να είναι περιχαρής και ούτε να επαίρεται για τη νίκη, αλλά βγάζοντας ένα βαθύ αναστεναγμό είπε: «Αλίμονο για την Ελλάδα, που έχασε από φταίξιμό της [σε εμφύλια διένεξη] τόσους [άνδρες], όσοι θα ήταν αρκετοί να νικήσουν όλους τους βαρβάρους [«φεῦ τᾶς Ἑλλάδος, ἅ τοσούτους ὑφ' αὑτᾶς ἀπολώλεκεν, ὅσοι ἀρκεῖ τούς βαρβάρους νικᾶν ἅπαντας»] (45-211 F)[9].

◄ Σε πολλές περιπτώσεις, τα αποφθέγματα του Πλούταρχου για τους Λακεδαιμονίους στηρίζονται, ενίοτε επί λέξει, στις κλασικές βιογραφίες του για επιφανείς Σπαρτιάτες, όπως ο Λυκούργος, ο Λύσανδρος και ο Αγησίλαος. Αριστερά μπορεί κανείς να δει την αρχή της βιογραφίας του Αγησίλαου, όπως αποτυπώνεται σε χειρόγραφο του 14ου αι., φυλασσόμενο στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη του Μιλάνου.

9. Πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 16 (με παρόμοια προς την εδώ διατύπωση). Ορθά επισημαίνει στο σημείο αυτό ο *Παύλος Ρώτας*, μεταφραστής και σχολιαστής του έργου «Αποφθέγματα Λακωνικά» (σε: Πλουτάρχου, Ηθικά, τ. Β΄, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, Αθήναι: Ι. Ζαχαρόπουλος, 1939 και ανατύπωση από τις εκδ. Δαίδαλος κατά τη δεκαετία 1970), «Από την επιφώνησιν αυτήν καταφαίνονται τα πανελλήνια αισθήματα του Αγησιλάου». Ένα παρόμοιο περιστατικό, όπου ο Αγησίλαος απέφυγε να εκπολιορκήσει την Κόρινθο διότι αυτή, όπως είπε, είχε σταθεί στο πλευρό των Σπαρτιατών και των Ελλήνων κατά τους Μηδικούς Πολέμους, αναφέρει ο *Cornelius Nepos* στη βιογραφία του: Agesilaus, 5, 3-4.

23. Και σε έναν γνωστό από άλλη πόλη, που έλεγε ότι από τους συμπολίτες του αποκαλείται «φιλολάκωνας», [ο βασιλιάς Θεόπομπος, -βασίλευσε περίπου κατά τα έτη 720-665 π.Χ.] είπε: «Θα ήταν καλύτερο να λέγεται ότι αγαπάς τους συμπολίτες σου, παρά τους Λάκωνες» [«κρεῖσσον ἦν σε φιλοπολίτην ἤ φιλολάκωνα καλεῖσθαι»] (2-221 D-E).

ΧΩΡΙΣ ΦΟΒΟ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟΥΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥΣ

24. Όταν κάποιος άλλος ρώτησε: «Γιατί [εσείς οι Σπαρτιάτες] χρησιμοποιείτε κοντά εγχειρίδια (ξίφη);», του απάντησαν: «Για να [μπορούμε να] ερχόμαστε στα χέρια με τον εχθρό εκ του πλησίον» [«ἵνα πλησίον τοῖς πολεμίοις εἰς χεῖρας ἵκωμες»] (Άσημοι Λάκωνες 5-232 E) (πρβλ. και απόφθεγμα 8 του Ανταλκίδα, 217 E).

25. Όταν ρωτήθηκε κάποτε [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] μέχρι πού βρίσκονται τα όρια της Λακωνικής, αυτός, κραδαίνοντας το δόρυ είπε: «Μέχρι εκεί που φθάνει τούτο» [δηλ. μέχρι εκεί όπου χρειάζεται να προστατευθούν εδάφη της] [«ὅσης (χώρας) ἄν τῷ δόρατι ἐφικνῶνται»] [(29-210 E· πρβλ. το απόφθεγμα 2 του Αρχίδαμου, γιου το Αγησίλαου, 218 E-F, καθώς και το απόφθεγμα 7 του Ανταλκίδα, 217 E).

26. Όταν κάποιος είπε [πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.], ότι από τα τοξευόμενα βέλη των βαρβάρων (εδώ: των Περσών) ούτε τον ήλιο δεν θα μπορεί κανείς να δει, [ο βασιλιάς Λεωνίδας] απάντησε: «Θα είναι θαυμάσιο, λοιπόν, εάν δώσουμε τη μάχη εναντίον τους υπό σκιάν» [«οὐκοῦν χάριεν, εἰ ὑπό σκιάν αὐτοῖς μαχεσόμεθα»] (6-225 B)[10].

27. «Δεν ερωτούν οι Λακεδαιμόνιοι», έλεγε [ο βασιλιάς Άγης Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.], «πόσοι είναι οι εχθροί, αλλά πού είναι» [«Οὐ τούς Λακεδαιμονίους ἐρωτᾶν πόσοι εἰσίν οἱ πολέμιοι, ἀλλά ποῦ εἰσίν»] (3-215 D).

---

10. Πρβλ. *Ηροδ.*, Ιστ., 7, 226, ο οποίος όμως αποδίδει το απόφθεγμα αυτό στον Σπαρτιάτη Διηνέκη' βλ. επίσης *Ιωάννη Στοβαίο*, 7, 46.

28. Όταν κάποιος ρώτησε [τον βασιλιά Άγη Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.], πόσοι είναι οι Λακεδαιμόνιοι, απάντησε: «Όσοι είναι αρκετοί να αποκρούουν του κακούς» [«ὅσοι ἱκανοί τούς κακούς ἀπερύκειν»] (5-215 D) (πρβλ. με παρόμοιο περιεχόμενο το απόφθεγμα 2 του Αρίστωνα, 218 Α)[11].

29. Ο Παιδάρητος (ή Πεδάριτος), [Σπαρτιάτης που ορίσθηκε αρμοστής, δηλ. διοικητής στη Χίο, περί το 412 π.Χ.], όταν κάποιος του είπε ότι ήταν πολλοί οι εχθροί, απάντησε: «Επομένως θα αποκτήσουμε μεγαλύτερο κλέος (δόξα), καθώς θα σκοτώσουμε περισσότερους» [«οὐκοῦν, ἡμεῖς εὐκλεέστεροι ἐσόμεθα· πλείους γάρ ἀποκτενοῦμεν» (1-231 Β).

30. Υπήρχαν, λοιπόν, [στη Σπάρτη] τριών ειδών χοροί, αντίστοιχοι με τις τρεις ηλικίες, και διεξάγονταν κατά παράταξη στις γιορτές. Ο χορός των γερόντων άρχιζε [με αυτό] το τραγούδι: «Εμείς ήμασταν κάποτε παλληκάρια άλκιμα (ρωμαλέα)». Επειτα, ο χορός των ανδρών στην ακμή της ηλικίας τους σε απάντηση [έλεγε]: «Και εμείς είμαστε αυτό [τώρα]. Και αν θέλεις, κοίταξέ [μας και θα δεις]». Ο δε τρίτος χορός, αυτός των αγοριών, [έλεγε]: «Κι εμείς θα γίνουμε σίγουρα πολύ καλύτεροι» [«ἁμές δέ γ' ἐσσόμεθα πολλῷ κάρρονες»] (Παλαιά Επιτηδεύματα, 15-238 Α-Β).

31. Ο Λάκων Ανδροκλείδης [ίσως 4ος αι. π.Χ.], αν και ανάπηρος στο πόδι του, θέλησε να καταταχθεί στους πολεμιστές. Και όταν ορισμένοι διατύπωναν ενστάσεις και ήθελαν να παρακω-

◄ Υποθετική αναπαράσταση κεντρικού χώρου της αρχαίας Σπάρτης με το Γυμναστήριο, τον ναό του Καρνείου Απόλλωνα, το άγαλμα του Ηρακλή, κ.λπ. Ίσως εδώ να διεξάγονταν και τα τελετουργικά δρώμενα για την ενηλικίωση των εφήβων.

[11]. Βλ. επίσης *Πλουτ.*, Λυκ., 20, όπου το απόφθεγμα αποδίδεται στον Αρχιδαμίδα.

λύσουν [την κατάταξή του] επειδή ήταν ανάπηρος, αυτός είπε: «Ωστόσο, πρέπει να μάχεται κανείς εναντίον των αντιπάλων του όχι τρεπόμενος σε φυγή, αλλά παραμένοντας στη θέση του» [«ἀλλ᾽ οὐ φεύγοντα, μένοντα δέ δεῖ τοῖς ἀντιτεταγμένοις μάχεσθαι»] (217 C) (πρβλ. το απόφθεγμα 45 των Ασήμων Λακώνων, 234 E, καθώς και το αντίστροφο απόφθεγμα 34 του Αγησιλάου, 210 F, σχετικά με κάποιον ανάπηρο που ήθελε άλογο για να πολεμήσει).

32. Όταν έφθασε ο καιρός που υπήρχε το έθιμο να κλέβουν τα ελεύθερα παιδιά ό,τι μπορούσε το καθένα, αλλά ήταν ντροπή να μην περάσει [η κλοπή] απαρατήρητη [πρβλ. *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 2, 6], οι σύντροφοι ενός νεαρού έκλεψαν ένα ζωντανό αλεπουδάκι και του το έδωσαν να το φυλάει. Έφθασαν όμως αυτοί που το είχαν χάσει, σε αναζήτησή του, και [ο νεαρός] αυτός πέτυχε (πρόλαβε) να βάλει το αλεπουδάκι κάτω από το ιμάτιό του (το ρούχο του). Ωστόσο, το ζώο αγριεύτηκε και του κατάτρωγε τα πλευρά μέχρι τα σπλάχνα. Όμως αυτός παρέμενε ήρεμος [χωρίς να κινείται ή να φωνάζει], ώστε να μη φανερωθεί. Όταν αργότερα και αφού απήλθαν εκείνοι οι άνθρωποι, τα παιδιά είδαν τι είχε γίνει, τον μέμφονταν, λέγοντάς του ότι θα ήταν καλύτερα να είχε φανερώσει το αλεπουδάκι, παρά να το κρατά κρυμμένο μέχρι σημείου να κινδυνεύει να πεθάνει. Αλλ᾽ εκείνος απάντησε: «Όχι βέβαια, αλλά είναι προτιμότερο να πεθάνει κανείς χωρίς να ενδίδει στα άλγη (στους πόνους), παρά να τον πιάσουν επ᾽ αυτοφώρω λόγω μαλθακότητας και να διασώσει [έτσι] τον εαυτό του [απλώς] για να ζήσει μια ζωή αισχρή» [«οὐ μέν οὖν, ἀλλά κρεῖττον ταῖς ἀλγηδόσι μή ἐνδόντα τελευτᾶν ἤ περίφωρον γενόμενον διά μαλακίαν τό ζῆν αἰσχρῶς περιποιήσασθαι»] (Άσημοι Λάκωνες 35- 234 A· πρβλ. και το απόφθεγμα 12 από τα Παλαιά Επιτηδεύματα, 235 E) [βλ. και *Πλουτ.*, Λυκ., 18].

33. Όταν κάποιος Πέρσης ρώτησε [τον Σπαρτιάτη ναύαρχο Λύσανδρο, †395 π.Χ.] ποιο πολίτευμα επαινεί περισσότερο, αυτός απάντησε: «Εκείνο, το οποίο ανταποδίδει στους ανδρείους και τους δειλούς ό,τι προσήκει (αρμόζει) στον καθένα» [«…πολιτείαν, ἥτις τοῖς ἀνδρείοις καί <τοῖς> δειλοῖς τά προσήκοντα ἀποδίδωσι»] (11-229 E).

34. Κι όταν ένας άλλος ζητούσε [από τον Λυκούργο] να μάθει γιατί απαγόρευσε [στους Σπαρτιάτες] να μάχονται εναντίον οχυρωμένων πύργων [και τειχών], απάντησε: «Για να μην πεθαίνουν οι καλύτεροι (γενναιότεροι) [άνδρες μας] από

γυναίκα ή παιδί ή από κάποιον άνθρωπο με παραπλήσια φυσική συγκρότηση» (25-228 Δ-Ε)[12].

35. Όταν κάποιος ρώτησε [τον βασιλιά Λεωτυχίδα Α΄ του Αρίστωνα, - βασίλευσε περί τα έτη 625-600 π.Χ.] να μάθει γιατί [οι Σπαρτιάτες] δεν αφιερώνουν στους θεούς ως αναθήματα τα όπλα από τους εχθρούς, απάντησε ότι: «Αυτά που λαφυραγωγούνται λόγω δειλίας των ιδιοκτητών [τους], ούτε είναι καλό οι νέοι να τα βλέπουν, ούτε και να αφιερώνονται στους θεούς ως αναθήματα» (4-224 F) (πρβλ. το απόφθεγμα 18 του Κλεομένη του Αναξανδρίδα, 224 Β).΄

36. Όταν [ο Παιδάρητος ή Πεδάριτος], [Σπαρτιάτης που ορίσθηκε αρμοστής, δηλ. διοικητής στη Χίο, περί το 412 π.Χ.], είδε κάποιον που ήταν εκ φύσεως μαλθακός, να επαινείται από τους συμπολίτες του για τον επιεική (πράο) χαρακτήρα του, είπε: «Δεν πρέπει να επαινεί κανείς ούτε άνδρες που είναι όμοιοι με γυναίκες, ούτε γυναίκες [που είναι όμοιες] με άνδρες, εκτός κι αν η γυναίκα βρεθεί σε κάποια ανάγκη» (2-231 Β).

ΠΕΡΙΤΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΔΡΕΙΩΝ

37. Όταν πάλι κάποιος ρωτούσε να μάθει γιατί η Σπάρτη δεν έχει τείχη, [τον Αγησίλαο Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] του έδειξε τους γερά οπλισμένους πολίτες και είπε: «Αυτά είναι τα τείχη των Λακεδαιμονίων» [«ταῦτ' ἐστίν τά Λακεδαιμονίων τείχη»] (29-210 Ε) (πρβλ. το απόφθεγμα 28 του Λυκούργου, 228 Ε και το απόφθεγμα 7 του Ανταλκίδα 217 Ε)[13].

---

12. Πρβλ. *Πλουτ.*, Σύγκρισις Λυσάνδρου και Σύλλα, 4, όπου αναφέρεται ότι καλά έκαναν οι παλιοί Σπαρτιάτες να αποφεύγουν τις τειχομαχίες, κατά τις οποίες μπορεί να συμβεί ο πιο ανδρείος να φονευθεί πληττόμενος όχι μόνον από κάποιον τυχόντα άνδρα, αλλά ακόμη και από παιδί ή και γυναίκα.

13. Περί του ότι η Σπάρτη ήταν και τότε ακόμη, δηλ. περί το 369 π.Χ., πόλη ατείχιστη, κάνει λόγο και ο *Ξενοφών* στα «Ελληνικά» του, 6, 5, 3: «…ἀτείχιστον ἔχοντες τήν πόλιν»· βλ. επίσης *Πλουτ.*, Λυκ., 19, καθώς και *Πλάτωνος*, Νόμοι, Στ', 778 D, κατά τον οποίο τα τείχη μιας πόλης θα πρέπει να είναι μάλλον από χαλκό και σίδερο (=όπλα), παρά χωμάτινα· τέλος, ιστορείται από τον *Θουκυδίδη* (7, 77), πως όταν ο Αθηναίος στρατηγός Νικίας βρέθηκε στη Σικελία με τους στρατιώτες του ηττημένους και καταπτοημένους, τους είπε: «Είναι οι άνδρες που κάνουν την πόλη και όχι τα τείχη και τα πλοία, τα άδεια από άνδρες».

Τα ελληνιστικά, ρωμαϊκά και υστεροῤῥωμαϊκά τείχη της Σπάρτης

▼

Η αρχαία κλασική Σπάρτη, ως γνωστόν, δεν ήταν οχυρωμένη με τείχη, διότι κάτι τέτοιο, στην αντίληψη των Σπαρτιατών, ήταν άχρηστο, προσβλητικό και εκτός πραγματικότητας, αφού σε όλη τους τη ζωή, λόγω της συνεχούς άσκησης, παρέμεναν ρωμαλέοι και έτοιμοι να αποκρούσουν αμέσως κάθε κίνδυνο που θα τους απειλούσε. Επίπλεον, κατά την *Ελένη Κουρίνου* (στη μονογραφία της: Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της, Αθήνα: HOROS, 2000, σ. 246), η απουσία τείχους στη Σπάρτη ερμηνεύεται και από το γεγονός ότι η κύρια αμυντική γραμμή της πόλης δεν ήταν, όπως σε όλες τις υπόλοιπες πόλεις του ελληνικού χώρου, τα τείχη του «άστεώς» της – πόσο μάλλον που στην περίπτωση της Σπάρτης δεν υπήρχε άστυ με την απόλυτη έννοια του όρου, αλλά ένα άθροισμα οικισμών. Κατ᾽ ουσίαν, η αμυντική γραμμή της Σπάρτης περιέκλειε όλη την περιοικίδα χώρα και τα σύνορά της, έτσι ώστε το σύνολο της χώρας αυτής να λειτουργεί ως ένα καλά οργανωμένο και ετοιμοπόλεμο «στρατόπεδο» (τον χαρακτηρισμό αυτόν χρησιμοποιεί για τη Σπάρτη και ο *Πλούταρχος* στον βίο Λυκούργου, 24, καθώς και ο *Πλάτων* στους «Νόμους» του, Β΄, 666 Ε, 1). Επομένως η Σπάρτη περιτειχίσθηκε για πρώτη φορά, όπως φαίνεται, μόλις κατά την εποχή του μεταρρυθμιστή βασιλιά Κλεομένη Γ΄, που βασίλευσε έως το 222 π.Χ., η δε ενίσχυση και επέκταση αυτών των τειχών συνεχίσθηκε αδιάπτωτα και στους επόμενους αιώνες. Ωστόσο τα λείψανα τειχών που διασώζονται ακόμη και σήμερα είναι λιγοστά, καθώς μεγάλο μέρος τους χρησιμοποιήθηκε κατά τους μετέπειτα χρόνους ως οικοδομικό υλικό. Ένα τέτοιο μέρος τειχών υστεροῤῥωμαϊκής εποχής που διασώζεται ακόμη και του οποίου η κατασκευή φαίνεται να συνδέεται (αλλά χωρίς βεβαιότητα) με τις επιδρομές εναντίον της Σπάρτης το 267 μ.Χ. από τους Έρουλους (γερμανικό φύλο, με προέλευση πιθανώς από τη Σκανδιναβία) και το 396 μ.Χ. από τον αρχηγό των Βησιγότθων Αλάριχο, μπορεί κανείς να δει στο κάτω μέρος της σπαρτιατικής ακρόπολης (φωτογραφία). Κατά τους ερευνητές, το τείχος αυτό περιέβαλλε τον λόφο της ακρόπολης και το πλάτωμα του Παλαιόκαστρου.

38. Κι όταν κάποιος άλλος [τον] ρώτησε για το ίδιο θέμα, [ο Αγησίλαος Β', που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] του απάντησε: «Οι πόλεις δεν πρέπει να είναι οχυρωμένες με πέτρες και δοκάρια, αλλά με τις πολεμικές αρετές αυτών που κατοικούν μέσα» (30-210 F)[14].

39. Διερχόμενος κατά μήκος των τειχών των Κορινθίων και βλέποντας ότι ήταν ψηλά και γερά οχυρωμένα, καθώς και πολύ εκτεταμένα, [ο βασιλιάς Άγης Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.] είπε: «Ποιες γυναίκες κατοικούν σε αυτόν τον τόπο;» [«τίνες αἱ τόν τόπον κατοικοῦσαι γυναῖκες;» (6-215 D).

40. Κάποιος [σε μια ξένη πόλη] έδειχνε [στον Αγησίλαο Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] το τείχος της, που ήταν ισχυρό και πολύ γερά οικοδομημένο, και τον ρωτούσε αν του φαίνεται καλό. Κι' εκείνος απάντησε: «Μα τον Δία, καλό είναι, όμως για να κατοικούν μέσα όχι άνδρες, αλλά γυναίκες» [«νή Δί καλόν, οὐχ ὡς ἀνδρᾶσι δέ ἀλλ' ὡς γυναιξίν ἐνοικεῖν»] (55-212 E· πρβλ. επίσης το απόφθεγμα 6 του Άγη, γιου του Αρχίδαμου, 215 D, το απόφθεγμα 6 σχετικά με τον Θεόπομπο, 221 F, καθώς και το απόφθεγμα 1 σε σχέση με τον Πανθοίδα, 230 C)

ΑΥΤΟΠΕΙΘΑΡΧΙΑ, ΑΥΤΟΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΑΣΚΗΣΗ

41. Κι όταν ο [βασιλιάς] Άγης [Β', που βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.], γιος του Αρχίδαμου [Β΄], ρωτήθηκε τίνος μαθήματος γίνεται κατ' εξοχήν άσκηση στη Σπάρτη, απάντησε: «Στο να γνωρίζουμε να εξουσιάζουμε και να εξουσιαζόμαστε» [«τό γινώσκειν ἄρχειν τε καί ἄρχεσθαι»] (2-215 D) (πρβλ. και τα αποφθέγματα 50 και 51 του Αγησίλαου, 212 B και C)[15].

---

14. Πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 46,82, με παραπομπή στον φιλόσοφο Επίκτητο, κατά τον οποίο οι πόλεις κατοικούνται καλά με τη σκέψη («γνώμαις») των ανθρώπων και όχι με πέτρες και δοκάρια.

15. Αυτή, κατά τον *Πλάτωνα* (στους «Νόμους» του, Α΄, 643 E), είναι και η πεμπτουσία της σωστής παιδείας, να καταστήσει δηλ. τον πολίτη τέλειο, «ἄρχειν τε και ἄρχεσθαι, ἐπιστάμενον μετά δίκης». Με την παρατήρηση αυτή φαίνεται να συμφωνεί, έστω με κάποιες επιφυλάξεις, και ο *Αριστοτέλης* στα «Πολιτικά» του (Γ΄, 1277 b, 14 επ.). Βλ. επίσης *Ιωάννη Στοβαίο*, 46, 22, με αναφορά στον *Σόλωνα τον Αθηναίο*, του οποίου παρατίθεται το παράγγελμα: «Εξουσίαζε, αφού πρώτα μάθεις να εξουσιάζεσαι. Διότι, όταν μάθεις να εξουσιάζεσαι, τότε θα γνωρίζεις καλά και να εξουσιάζεις». Ανάλογη επισήμανση γίνεται και από τον *Πλούταρχο* στα «Πολιτικά Παραγγέλματά» του (12 in fine), όπου τονίζεται ότι δεν μπορούν να εξουσιάζουν καλά αυτοί που πρώτα δεν εξουσιάζονται καλά» - βλ. την επιμελημένη μετάφραση του έργου αυτού από την *Ελένη Βαρωνίδου*, Αθήνα: Πατάκης, 2003, σ. 81 και τα σχόλια στη σ. 178.

42. Μια άλλη φορά, στην ερώτηση για ποιον βασικό λόγο οι Σπαρτιάτες ευδαιμονούν πιο πολύ από τους άλλους [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] απάντησε: «Διότι περισσότερο από τους άλλους ασκούνται στο να εξουσιάζουν και να εξουσιάζονται» [«διότι παρά τούς ἄλλους ἀσκοῦσιν ἄρχειν τε καί ἄρχεσθαι»] (51-212 C) (πρβλ. το απόφθεγμα 4 στα Παλαιά Επιτηδεύματα, 237 A)[16].

43. [Ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] καμάρωνε περισσότερο διότι κατεπονείτο όχι λιγότερο απ᾽ τον καθένα και διότι ήταν κύριος του εαυτού του [«ἐπί τῷ ἄρχειν ἑαυτοῦ»], παρά διότι ήταν βασιλιάς (33-210 F)[17].

44. Και όταν κάποιος ρώτησε να μάθει για ποιαν αιτία οι Σπαρτιάτες πίνουν λίγο, [ο βασιλιάς Λεωτυχίδας Α΄, - βασίλευσε περίπου κατά τα έτη 625-600 π.Χ.] απάντησε: «Για να μην αποφασίζουν άλλοι για εμάς, αλλά εμείς για άλλους» [«ἵνα μή ἄλλοι ὑπέρ ἡμών βουλεύωνται, ἀλλ᾽ ἡμεῖς ὑπέρ ἄλλων»] (4-224 D).

45. Και όταν ένας από τους είλωτες συμπεριφέρθηκε προς αυτόν [τον βασιλιά Χάριλλο, που βασίλευσε περί τα έτη 775-750 π.Χ.] με ιδιαίτερη θρασύτητα, αυτός του είπε: «Εάν δεν ήμουν οργισμένος, θα σε σκότωνα» [«εἰ μή ὠργιζόμην, κατέκτανον ἄν σε»] (3-232 C).

46. Ο Λυκούργος, ο νομοθέτης [ίσως περί τον 8ο αι. π.Χ.], θέλοντας να μεταστρέψει τους πολίτες από τον προϋπάρχοντα τρόπο διαβίωσης σε μια σωφρο-

---

16. Βλ. επίσης, *Ξενοφ.*, Αγησίλαος, 2, 16 και *Πλουτ.*, Λυκ., 30, όπου η ευπείθεια των πολιτών συνδυάζεται με την ικανότητα των αρχόντων να την επιβάλλουν σύμφωνα με τους νόμους.

17. Πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 46, 78, με αναφορά στον *Κάτωνα τον πρεσβύτερο*, κατά τον οποίο «είναι κάκιστος άρχων όποιος δεν μπορεί να κυριαρχεί στον εαυτό του», και, επίσης, *Ιωάννη Στοβαίο*, 48, 26, με αναφορά στον *Σωκράτη*, κατά τον οποίο, αντίστροφα, «καλύτερος βασιλιάς είναι αυτός που μπορεί να είναι κύριος των παθών του».

νέστερη τάξη βίου και να τους κάνει «καλούς καγαθούς» (δηλ. άριστους στο κάλλος του σώματος και της ψυχής) –καθώς ήταν αβροδίαιτοι– ανέθρεψε δύο σκυλάκια που είχαν γεννηθεί από τον ίδιο πατέρα και την ίδια μάνα. Και το μεν ένα το συνήθισε στις λιχουδιές, αφήνοντάς το [να είναι] στο σπίτι, ενώ το άλλο το έπαιρνε μαζί του και το εξασκούσε στο κυνήγι. Έπειτα, αφού τα έφερε μπροστά στην Εκκλησία του Δήμου, έβαλε [μπροστά τους] μερικά κόκκαλα και λιχουδιές, ενώ [ταυτόχρονα] άφησε ελεύθερο και έναν λαγό. Και καθώς το καθένα από τα δύο σκυλάκια όρμησε προς αυτό που είχε συνηθίσει και [έτσι] το άλλο (το δεύτερο) έβαλε στο χέρι (έπιασε) τον λαγό, [ο Λυκούργος] είπε: «Βλέπετε, συμπολίτες μου, ότι ενώ και τα δύο [σκυλάκια] είναι από την ίδια γενιά, όμως, στον τρόπο ζωής τους απέβησαν πάρα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους και ότι η εξάσκηση πετυχαίνει να είναι πιο παραγωγική από τη φύση [στο να οδηγεί] προς το καλό; (1-225 Ε-226 Α)[18].

47. Μερικοί λένε ότι δεν παρουσίασε σκυλάκια που τύχαινε να έχουν γεννηθεί από τους ίδιους γονείς, αλλ' ότι το ένα από τα σκυλιά ήταν από οικόσιτους γονείς και το άλλο από κυνηγετικούς· και ότι, έπειτα, αυτό από την κατώτερη γενιά το εξάσκησε στο κυνήγι και το άλλο, από την ανώτερη γενιά, το συνήθισε μόνο στις λιχουδιές. Όταν, δε, εν συνεχεία [στην Εκκλησία του Δήμου] όρμησε το καθένα από τα δύο [σκυλάκια] σε ό,τι είχε συνηθίσει, [ο Λυκούργος], έχοντας κάνει φανερό πόσο συμβάλλει η αγωγή προς το καλύτερο ή το χειρότερο, είπε: «Λοιπόν, συμπολίτες μου, και για εμάς, η ευγενική μας γενιά, που θαυμάζεται από τον κόσμο, όπως και η καταγωγή μας από τον [ήρωα] Ηρακλή, δεν [μας] παρέχει κανένα όφελος, αν δεν κάνουμε αυτά για τα οποία εκείνος (ο Ηρακλής) αναδείχθηκε ο ενδοξότερος και ευγενέστερος [στην καταγωγή] από όλους τους ανθρώπους, με το να εξασκούμαστε [δηλ.] και να μαθαίνουμε σε όλη μας τη ζωή τα ωραία πράγματα (1-226 Α-Β).

---

18. Να σημειωθεί εδώ ότι ένα άλλο ενδιαφέρον πείραμα, που αφηγείται ο *Ηρόδοτος* (2, 2, 1), είχαν διενεργήσει και οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, προκειμένου αυτή τη φορά να διαπιστώσουν εάν ήταν αυτοί ο αρχαιότερος λαός, με κριτήριο τη γλώσσα την οποία χρησιμοποιεί ένα παιδί, όταν ομιλεί για πρώτη φορά, χωρίς προηγουμένως να του έχει μιλήσει κάποιος άλλος.

Παράσταση κυνηγών και πολεμιστών με τους σκύλους τους ► από περίτεχνο ταφικό κρατήρα (600-575 π.Χ.), που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης. Το κυνήγι ήταν μια δραστηριότητα ιδιαίτερα αγαπητή για τους Σπαρτιάτες και, ακόμη, ένας λόγος για να δικαιολογήσουν απουσία από τα συσσίτια. Άλλωστε, και γενικότερα, όπως παρατήρησε ο *Νίκος Καζαντζάκης* στο έργο του «Ταξιδεύοντας. Ιταλία – Αίγυπτος – Σινά – Ιερουσαλήμ – Κύπρος - Μοριάς» (στην έκδοση του «Έθνους της Κυριακής», Αθήνα, 2014 [από ταξίδια του το 1926 και το 1927], σ. 277), «Η ζωή [για τους Σπαρτιάτες] είναι ένα άγριο κυνήγι· βγαίνεις να κυνηγήσεις, κι ο κόσμος μεμιάς μοιράζεται σε δύο: σε θηράματα και σε θηρευτές, σε οργανισμούς που σκοτώνουνται και σε οργανισμούς που σκοτώνουν».

ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ, ΕΣΤΩ ΚΑΙ ΜΕ ΑΝΟΧΗ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ

48. Καθώς [ο βασιλιάς Λέοντας του Ευρυκρατίδα, που βασίλευσε περί τα έτη 590-560 π.Χ.] έβλεπε τους δρομείς στην Ολυμπία να φροντίζουν με επιμονή πώς να αποκτήσουν κάποιο πλεονέκτημα στην αφετηρία [να ξεκινήσουν δηλ. πριν από τους άλλους και έτσι να νικήσουν], είπε: «Πόσο περισσότερο φροντίζουν με επιμονή να επαινεθούν για την ταχύτητα (γρήγορη εκκίνηση) από όσο για τη δικαιοσύνη (δηλ. αυτό που θα ονομαζόταν εδώ: «εὖ ἀγωνίζεσθαι») (2-224 F).

49. Όταν οι Αργείοι, μετά τη μάχη των τριακοσίων, νικήθηκαν πάλι ολοσχερώς σε σύγκρουση κατά παράταξη, οι σύμμαχοι [των Σπαρτιατών] παρακινούσαν τον βασιλιά Πολύδωρο [βασίλευσε περί τα έτη 700-665 π.Χ.] να μην αντιπαρέλθει την ευκαιρία, αλλά να επιτεθεί στο τείχος των εχθρών και να κυριεύσει την πόλη [του Άργους]. Διότι αυτό [έλεγαν] θα του ήταν πολύ εύκολο, αφού οι μεν άνδρες είχαν χαθεί, είχαν, δε, απομείνει μόνο οι γυναίκες. Εκείνος, λοιπόν, είπε προς αυτούς: «Το να αντιμάχεται κανείς τους αντιπάλους ως ίσος προς ίσον [= κατά παράταξη] και να τους νικά, είναι κατά τη γνώμη μου κάτι το καλό

(εδώ: ένδοξο). Τουναντίον, το να έχει δώσει μάχη κανείς [μόνο] για τα σύνορα της χώρας και να επιθυμεί [στη συνέχεια] να καταλάβει την [εχθρική] πόλη, δεν το θεωρώ δίκαιο. Ήλθα, δηλ., [εδώ] για να ανακαταλάβω εδάφη που διεκδικούμε και όχι για να καταλάβω την πόλη» (3-231 Ε)[19].

50. Στις προσευχές [οι Σπαρτιάτες] προσθέτουν την ευχή να είναι σε θέση να υπομένουν την αδικία [«Ταῖς εὐχαῖς προστιθέασι τό ἀδικεῖσθαι δύνασθαι»] (Παλαιά Επιτηδεύματα 26-239 Α).

51. Και όταν ο αδελφός [του βασιλιά Τήλεκλου, που βασίλευσε περί τα έτη 760-740 π.Χ.] είπε, ότι οι πολίτες δεν του συμπεριφέρονται με όμοιο τρόπο όπως σε εκείνον, αν και προέρχονταν από τους ίδιους γονείς, αλλά με περισσότερη αγνωμοσύνη, [ο Τήλεκλος του] απάντησε: «Διότι εσύ δεν γνωρίζεις [να δέχεσαι] την αδικία, ενώ εγώ [ξέρω]» [«σύ γάρ οὐκ οἶδας ἀδικεῖσθαι, ἐγώ δέ»] (2-232 Β)[20].

52. Όταν κάποιος επαινούσε τη ρήση του Κλεομένη, ο οποίος στην ερώτηση τι πρέπει να κάνει ο καλός βασιλιάς, είχε απαντήσει ότι πρέπει να ευεργετεί τους φίλους και να κάνει κακό στους εχθρούς, [21] ο [βασιλιάς] Αρίστωνας [περ. 560-510 π.Χ.] είπε: «Πόσο καλύτερο θα ήταν, αγαπητέ μου, να ευεργετεί κα-

---

[19]. Η διαμάχη αυτή μεταξύ Σπαρτιατών και Αργείων (για την κατοχή της βορειανατολικής περιοχής της Κυνουρίας, της αποκαλούμενης Θυρεάτιδας) κορυφώθηκε το 546 π.Χ. με τη λεγόμενη μάχη της Θυρέας (αρχαίας πόλης κοντά στη σημερινή θέση Ελληνικό, στην περιοχή του Άστρους), μάχη η οποία κατέληξε σε νίκη των Σπαρτιατών – πρβλ. *Ηρόδ.*, Ιστ., 1, 82 και *Ιωάννη Στοβαίο*, 7, 67. Στη μάχη αυτή προφανώς αναφέρεται και το παρόν απόσπασμα, οπότε ευλόγως η συμμετοχή σε αυτήν του βασιλιά Πολύδωρου, που είχε βασιλεύσει έναν αιώνα νωρίτερα, δεν ευσταθεί.

[20]. Πρβλ. *Διογένη Λαέρτιο*, 1, 68, όπου το απόφθεγμα αποδίδεται στον *Χίλωνα τον Λακεδαιμόνιο*, ένα εκ των Επτά Σοφών, που έγινε έφορος της Σπάρτης περί το 556 π.Χ.

[21]. Παρόμοια σκέψη αποδίδεται, από τον *Διογένη Λαέρτιο* (1, 91), και στον *Κλεόβουλο* τον Λίνδιο, ένα εκ των Επτά Σοφών, ο οποίος, με αφορμή αυτό το απόφθεγμα, συμπληρώνει: «Πρέπει να προφυλασσόμαστε ως προς μεν τους φίλους από τον ψόγο τους, ως προς δε τους εχθρούς από την επιβουλή τους».

◄ Οι Σπαρτιάτες ήταν ιδιαίτερα εξασκημένοι να αντιμετωπίζουν τους αντιπάλους τους εκ του σύνεγγυς και επί ίσοις όροις, σώμα με σώμα. Εδώ απεικονίζεται σύμπλεγμα οπλιτών σε φάση μονομαχίας, με τα δόρατα προτεταμένα. Αριστερά ο Αρχιλοχίδας (το όνομά του είναι γραμμένο από δεξιά προς τα αριστερά -«ἐπί τά λαιά»- και με σπαρτιατική γραφή: ΑΡΨΙΛΟΨΙΔΑΣ) έχει ήδη διαπεράσει με το δόρυ του τον ώμο του αντιπάλου του, ο οποίος, από γραπτή επιγραφή, προκύπτει ότι λέγεται Δεινόμαχος. Η παράσταση εικονίζεται σε υδρία η οποία βρέθηκε στην αρχαία Ιαλυσό και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, προέρχεται, δε, από λακωνικό εργαστήριο (περ. 555-550 π.Χ.). Εντύπωση προκαλούν τα γυμνασμένα σώματα των μονομάχων και το ότι ο οπλισμός τους περιορίζεται στα εντελώς απαραίτητα (κράνος και περικνημίδες).

νείς τους φίλους και να κάνει φίλους τους εχθρούς [του]». [«πόσῳ κρείσσον, ὦ λῷστε, τούς μέν φίλους εὐεργετείν τούς δ' ἐχθρούς φίλους ποιεῖν»]. Αυτή η χρήση [του αποφθέγματος], που ομολογείται εκ μέρους όλων ότι είναι του Σωκράτη [πρβλ. *Πλάτ.*, Πολιτεία, Α', 335 D επ., *Πλάτ.*, Κρίτων, 10, 49 Β επ.: «οὐδέ ἀδικούμενον ἀνταδικεῖν (…) , ἐπειδή γε οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν», *Πλάτ.*, Γοργίας, 24, 469 C και 31, 475 C], ανάγεται [λοιπόν, και] σε αυτόν [= στον βασιλιά Αρίστωνα] (1-218 Α).

ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΕΣ

53. Όταν κάποιος ρώτησε τον βασιλιά Παυσανία [Β΄] του Πλειστώνακτα [βασίλευσε κατά τα έτη 409-395 π.Χ.] γιατί δεν επιτρέπεται σ' αυτούς (στους Σπαρτιάτες) να μεταβάλλουν κανέναν από τους παλιούς τους νόμους, αυτός

απάντησε: «Διότι πρέπει οι νόμοι να κυριαρχούν στους ανθρώπους και όχι οι άνθρωποι στους νόμους» [«ὅτι τούς νόμους τῶν ἀνδρῶν, οὐ τούς ἄνδρας τῶν νόμων κυρίους εἶναι δεῖ»] (1-230 F).

54. Κωμωδίες και τραγωδίες [οι Σπαρτιάτες] δεν παρακολουθούσαν, για να μην ακούνε ούτε στα σοβαρά ούτε στ' αστεία όσους μιλούσαν αντίθετα προς τους νόμους (Παλαιά Επιτηδεύματα 33-239 Β)[22].

55. Ο [βασιλιάς] Αρχίδαμος [Β΄] του Ζευξίδαμου [βασίλευσε κατά τα έτη 469-427 π.Χ.], όταν κάποιος τον ρώτησε ποιοι προϊσταντο της Σπάρτης, απάντησε

◄ Μολονότι οι Σπαρτιάτες δεν έτρεφαν ιδιαίτερη εκτίμηση στις κωμωδίες και τις τραγωδίες, συμμετείχαν σε τελετουργικά δρώμενα θρησκευτικού χαρακτήρα, όπου μάλιστα χρησιμοποιούσαν προσωπεία. Κατά την ανασκαφή του Ιερού της Ορθίας Αρτέμιδας, όπως και άλλων ιερών, βρέθηκαν δεκάδες πήλινα αναθηματικά προσωπεία (μάσκες), αφιερωμένα στη θεά, που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης και ανάγονται κυρίως στον 6ο αι π.Χ. Απεικονίζουν διάφορους τύπους: Πολεμιστές, σάτυρους, γοργόνεια (δηλ. παραστάσεις με το κεφάλι της Γοργούς ή Μέδουσας, που σκότωσε ο Περσέας), καθώς και γεροντικές μορφές (όπως, αριστερά, μια ρυτιδιασμένη γριά). Τους αποδιδόταν μαγικός χαρακτήρας και στις τελετουργίες χρησιμοποιούνταν είτε καθ' εαυτά προσωπεία (μάσκες) από ευτελή υλικά, π.χ. από δέρμα, είτε, ενίοτε,τα ίδια τα ομοιώματά τους από πηλό, όπως αυτό εδώ το προσωπείο για αποτροπή κακού ή ευόδωση της συγκομιδής (πρβλ. *Νικ. Παπαχατζή*, κείμενο, μετάφραση και σχόλια στο έργο: *Παυσανίου*, Ελλάδος Περιήγησις, τ. 2: Κορινθιακά και Λακωνικά, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976, υποσημ. στις σ. 371 και 372).

22. Πρβλ. *Πλάτ.*, Ζ΄, Νόμ., 816 Ε επ.

«Οι νόμοι και όσοι εξουσιάζουν σύμφωνα με τους νόμους» [«οἱ νόμοι καί τά ἀρχεῖα κατά τούς νόμους»] (1-218 C)[23].

56. Όταν [ο βασιλιάς Πολύδωρος, που βασίλευσε περί τα έτη 700-665 π.Χ.] ρωτήθηκε γιατί οι Σπαρτιάτες κατά τον πόλεμο ρίχνονται στον κίνδυνο με [τόση] ανδρεία, απάντησε: «Διότι έμαθαν να αισθάνονται αιδώ (σέβας, υπόληψη) για τους ηγέτες τους και όχι να τους φοβούνται» [«ὅτι αἰδεῖσθαι τούς ἡγεμόνας ἔμαθον, οὐ φοβεῖσθαι»] (4-231 E).

Ο ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΓΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

57. Σ' εκείνον, δε, που ρώτησε πώς θα μπορούσε κανείς να ασκήσει την εξουσία με ασφάλεια χωρίς σωματοφύλακες, [ο βασιλιάς Αγασικλής, που βασίλευσε περί τα έτη 575-550 αι. π.Χ.] απάντησε: «Αν κυβερνά [τους πολίτες] όπως οι πατέρες τους γιους τους» [«ἐάν οὕτως αὐτῶν ἄρχῃ, ὥσπερ οἱ πατέρες τῶν υἱῶν»] [πρβλ. *Ομήρου*, Οδύσσεια, β' 47](2-208 B)[24].

58. Ο [βασιλιάς] Θεόπομπος [βασίλευσε περί τα έτη 720-665 π.Χ.], όταν κάποιος τον ρώτησε πώς θα μπορούσε κανείς να διατηρήσει με τον ασφαλέστερο τρόπο τη βασιλεία, απάντησε: «Αν παραχωρούσε στους φίλους του δίκαιο μερίδιο παρρησίας (ελευθεροστομίας) και αν, κατά το δυνατόν, δεν αδιαφορούσε για τους υπηκόους του, όταν αυτοί αδικούνται» [«εἰ τοῖς μέν φίλοις μεταδιδοίη παρρησίας δικαίας, τούς δ' ἀρχομένους κατά δύναμιν μή περιορῴη ἀδικουμένους»] (1-221 D)[25].

---

[23]. Σχετική είναι και η γνώμη του *Σόλωνος*, όπως αποδίδεται από τον *Ιωάννη Στοβαίο*, 43, 89' όταν, δηλ., ο *Σόλων* ρωτήθηκε πώς μπορούν να κυβερνηθούν άριστα οι πόλεις, «εάν», απάντησε, «οι πολίτες πειθαρχούν στους άρχοντες και οι άρχοντες στους νόμους».

[24]. Βλ. και *Ιωάννη Στοβαίο*, 46, 108, με αναφορά σε απόσπασμα από το έργο του *Ξενοφώντα* «Κύρου Παιδεία», (8, 1, 1), κατά το οποίο ο καλός άρχων δεν έχει καμία διαφορά από τον καλό πατέρα, που προνοεί να μη λείψει τίποτε καλό στα παιδιά του.

[25]. Πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο,* 46, 43, με απόφθεγμα του *Δημόκριτου*, κατά τον οποίο «Πρέπει να βοηθούμε κατά το δυνατόν τους αδικούμενους και να μην αδιαφορούμε».

59. Όταν ρωτήθηκε [ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Ανταλκίδας, †367 αι. π.Χ.] πώς θα μπορούσε κανείς με τον καλύτερο τρόπο να αρέσει στους ανθρώπους, απάντησε: «Αν συνδιαλεγόταν κανείς μαζί τους με τον πιο ευχάριστο τρόπο και τους συμπεριφερόταν με τον πιο ωφέλιμο τρόπο» [«εἰ ἥδιστα μέν αὐτοῖς διαλέγοιτο, ὠφελιμώτατα δέ προσφέροιτο»] (4-217 D).

60. Για τον στρατηγό, [ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] έλεγε ότι πρέπει να διακατέχεται από τόλμη απέναντι στους εχθρούς και ευνοϊκή διάθεση απέναντι σε όσους είναι υποταγμένοι στην εξουσία του, <καθώς και από σύνεση απέναντι στις περιστάσεις> [«Τόν στρατηγόν δεῖν πρός μέν τούς ἐναντίους τόλμαν, πρός δέ τούς ὑποτεταγμένους εὔνοιαν ἔχειν, <πρός δέ τούς καιρούς λογισμόν»] (66-213 C)[26].

61. Ο [βασιλιάς] Δημάρατος [που βασίλευσε περί τα έτη 515-491 π.Χ. και μετά καθαιρέθηκε και αυτοεξορίσθηκε στην Περσία], όταν ο [Πέρσης] Ορόντης του μίλησε (του συμπεριφέρθηκε) με ιδιαίτερη σκληρότητα, και κάποιος του είπε: «Σκληρά σε μεταχειρίζεται, Δημάρατε, ο Ορόντης», αυτός του απάντησε: «[Αντίθετα, ο Ορόντης] δεν διέπραξε κανένα αμάρτημα (σφάλμα) εις βάρος μου. Διότι βλάπτουν αυτοί που μιλούν προς ευχαρίστηση (για να είναι δημοφιλείς), [και] όχι αυτοί [που μιλούν] με εχθρότητα (εδώ: αυστηρότητα)» [«οἱ γάρ πρός χάριν ὁμιλοῦντες βλάπτουσιν, οὐχ οἱ μετ᾽ ἀπεχθείας»] (1-220 A)[27].

62. Πάντοτε, δε, συνήθιζε να λέγει [ο Αγησίλαος Β΄, -βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.], ότι προσήκει (αρμόζει) στον άρχοντα (κυβερνήτη) να υπερέχει

---

[26]. Πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 9, 27, από όπου και το αμφισβητούμενο απόσπασμα εντός τριγωνικών παρενθέσεων in fine του αποφθέγματος.

[27]. Πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 13, 45, με παραπομπή στον *Ευσέβιο*, κατά τον οποίο «Ο εχθρός που λέγει την αλήθεια είναι οπωσδήποτε προτιμότερος από τον προσποιούμενο τον φίλο που μίλησε προς ευχαρίστηση». Για τον Δημάρατο, βλ. και *Ηροδ.*, Ιστ., ιδίως 6, 61, 1 επ., καθώς και το εμπνευσμένο ποίημα του Κωνστ. Καβάφη: Ο Δημάρατος, όπως αυτό σχολιάζεται ιστορικά από τους *Ρένο, Ήρκο* και *Στάντη Αποστολίδη* στην έκδοση τους: Κ.Π. Καβάφης, Απαντα τα Δημοσιευμένα Ποιήματα, Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά, 2002, σ. 65 επ.

έναντι των ιδιωτών (απλών πολιτών) όχι στη μαλθακότητα και την τρυφηλότητα, αλλά στην καρτερικότητα (αντοχή) και την ανδρεία [«τόν ἄρχοντα οὐ μαλακίᾳ καί τρυφῇ, καρτερίᾳ δέ καί ἀνδρείᾳ δεῖν τῶν ἰδιωτῶν περιεῖναι»] (19-210 A) [πρβλ. *Ξενοφ.*, Αγησίλαος, 5,2].

63. Όταν πάλι κάποιος από τους πολίτες [της Σπάρτης] έλεγε ότι ο καλός βασιλιάς πρέπει να είναι με κάθε τρόπο και σε κάθε περίπτωση πράος, [ο βασιλιάς Κλεομένης Α΄ του Αναξανδρίδα, που βασίλευσε περί τα έτη 520-490 π.Χ.] απάντησε: «Ασφαλώς, όμως μέχρι του σημείου να μη γίνεται ευκαταφρόνητος» (10-223 E) [«οὐκοῦν ἄχρι τοῦ μή εὐκαταφρόνητον εἶναι»] (πρβλ. και απόφθεγμα 1 του Αρχιδαμίδα, 218 B, που θεωρεί ότι δεν μπορεί ο άρχοντας να είναι πράος απέναντι στους κακούς).

64. Ο Άγης [Δ΄], ο τελευταίος [με αυτό το όνομα] βασιλιάς των Λακεδαιμονίων [ο οποίος κατά την περίοδο της βασιλείας του (245-241 π.Χ.), είχε επιχειρήσει ανεπιτυχώς να εισαγάγει στη Σπάρτη επαναστατικές μεταρρυθμίσεις, όπως παραγραφή χρεών και αναδασμό της γης] συνελήφθη με ενέδρα και καταδικάσθηκε από τους εφόρους [σε θάνατο] χωρίς δίκη. Την ώρα που οδηγούνταν για να του περάσουν τον βρόχο (θηλιά) [της κρεμάλας], όταν είδε κάποιον από τους υπηρέτες (δημίους) να κλαίει, του είπε: «Πάψε να κλαις, άνθρωπέ μου, για μένα. Διότι, καθώς χάνομαι τόσο παράνομα και άδικα, είμαι ανώτερος από αυτούς που με θανατώνουν». Και αφού είπε αυτά, παρέδωσε εκούσια τον τράχηλό του για τον βρόχο (216 D) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγις, 19-20].

65. Και όταν κάποιος ρώτησε [τον βασιλιά Χάριλλο, που βασίλευσε περί τα έτη 775-750 π.Χ.] ποιο πολίτευμα νομίζει ότι είναι άριστο, απάντησε: «[Εκείνο το πολίτευμα], όπου οι πλείστοι πολίτες, συμμετέχοντας στη διακυβέρνηση, θέλουν να αγωνίζονται μεταξύ τους, χωρίς εξεγέρσεις, για την αρετή (αριστεία)» [«ἐν ᾗ (πολιτείᾳ) ἄν περί ἀρετῆς πλεῖστοι πολιτευόμενοι πρός ἀλλήλους ἄνευ στάσεως ἀγωνίζεσθαι θέλωσι»] (4-232 C).

ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΥΣ

66. Και οι νέοι [της Σπάρτης έπρεπε] όχι μόνον να αισθάνονται αιδώ (σέβας,

υπόληψη) για τους πατέρες τους και να είναι υπάκουοι σ᾽ αυτούς, αλλά [ακόμη] να ντρέπονται [και] όλους τους μεγαλύτερούς τους σε ηλικία, κάνοντας χώρο στους δρόμους [για να περάσουν εκείνοι] και εγειρόμενοι από το κάθισμά τους για να [τους] το δώσουν, αλλά και κάνοντας ησυχία όταν εκείνοι ήταν παρόντες. Ως εκ τούτου και ο καθένας [πατέρας] είχε εξουσία όχι [μόνο], όπως στις άλλες πόλεις, στα δικά του [παιδιά], [αλλά εξ ίσου] και σε εκείνα του διπλανού του, ώστε όσο το δυνατόν περισσότερο να έχουν [όλοι] μερίδιο κοινωνίας σε αυτά και να τα φροντίζουν σαν δικά τους (Παλαιά Επιτηδεύματα 10-237 D) [πρβλ. *Ηρόδ.*, Ιστ., 2, 80 και *Ξενοφώντος*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 6, 1-4].

67. Και όταν [ο βασιλιάς Τήλεκλος, που βασίλευσε περί τα έτη 760-740 π.Χ.] ρωτήθηκε γιατί υπάρχει σ᾽ αυτούς [στους Σπαρτιάτες] η συνήθεια, οι νεότεροι να σηκώνονται [από τη θέση τους] μπροστά στους μεγαλύτερους σε ηλικία, αυτός είπε: «Ώστε, έχοντας αυτή τη στάση τιμής σε μη συγγενείς, να τιμούν [ακόμη] περισσότερο τους γονείς [τους]» (3-230 B)[28].

68. Και καθώς [ο Λυκούργος] απέκλεισε τους άγαμους από τη θέαση (παρακολούθηση) [της εορτής] των γυμνοπαιδιών και επιπρόσθετα επέβαλε στέρηση των πολιτικών [τους] δικαιωμάτων, επέδειξε [έτσι] ιδιαίτερη πρόνοια για την παιδοποιία. Επίσης, [τους] στέρησε από την τιμή και την περιποίηση, τις οποίες οι νέοι παρείχαν στους μεγαλύτερούς τους σε ηλικία. Και κανείς δεν μέμφθηκε (κατέκρινε) αυτό που λέχθηκε προς τον Δερκυλλίδα, μολονότι ήταν ευδόκιμος (ένδοξος) στρατηγός. Όταν δηλ. αυτός πήγε κάπου, ένας από τους νεότερους [που κάθονταν] δεν του παραχώρησε τη θέση του, λέγοντας: «Διότι ούτε και συ γέννησες αυτόν που θα μου παραχωρήσει τη θέση του» (14-227 F) [«οὐδέ γάρ ἐμοί σύ τόν ὑπείξοντα ἐγέννησας»] [πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 15].

69. Ο βασιλιάς Τήλεκλος [βασίλευσε περί τα έτη 760-740 π.Χ.], προς εκείνον που του είπε ότι ο πατέρας του τον κακολογούσε, απάντησε: «Εάν δεν είχε λόγο να τα πει [αυτά], δεν θα τα έλεγε» [εἰ μή αὐτῷ λεκτόν ἦν, οὐκ ἄν ἔλεγεν»] (1-232 A).

---

28. Ως προς τον σεβασμό που επιδείκνυαν οι Σπαρτιάτες στους ηλικιωμένους, χαρακτηριστική είναι εδώ η επισήμανση του *Κικέρωνα*, ο οποίος στο έργο του «Περί Γήρατος» (De senectute, 18, 63), με αναφορά στον Λύσανδρο, αποκαλεί τη Σπάρτη ως το πιο τιμητικό κατοικητήριο του γήρατος.

70. Κάποτε που δύο αδέλφια είχαν διαφορές [και φιλονικούσαν] μεταξύ τους, [οι Σπαρτιάτες] επέβαλαν πρόστιμο στον πατέρα τους, διότι παρέβλεπε (ανεχόταν) τους γιους του να διχονοούν (Άσημοι Λάκωνες 32-233 F).

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΝΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΘΥΜΙΩΝ

71. Σ' εκείνους, δε, από τους πολίτες που ζητούσαν να μάθουν: «Πώς θα μπορούσαμε να αποκρούουμε έφοδο εχθρών;», [ο Λυκούργος] απάντησε: «Εάν μένετε φτωχοί και δεν ποθεί ο καθένας να είναι ανώτερος από τον άλλο» [«ἐάν πτωχοί ᾖτε καί μή μείζων ἄτερος θατέρου ἐρᾷ εἶναι»] (27-228 E) [πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 19].

72. Και όταν κάποιος ρώτησε [τον βασιλιά Τήλεκλο, που βασίλευσε περί τα έτη 760-740 π.Χ.] πόση περιουσία κατέχει, αυτός είπε: «Όχι περισσότερη από [αυτήν που είναι] αρκετή» [«οὐ πλείω τῆς ἱκανῆς»] (4-230 B).

73. Σε κάποιον επίσης, που έλεγε [στον βασιλιά Αλκαμένη, -βασίλευσε κατά τα έτη 740-700 π.Χ.] ότι ζει φειδωλά, μολονότι κατέχει αρκετά μεγάλη περιουσία, αυτός του απάντησε: «Είναι ωραίο πράγμα, ακόμη κι αυτός που έχει αποκτήσει πολλά, να ζει σύμφωνα με τη λογική και όχι σύμφωνα με τις επιθυμίες του» [«καλόν γάρ πολλά κεκτημένον ζῆν κατά λογισμόν καί μή κατά την επιθυμίαν»] (3-216 F).

74. Όταν ο βασιλιάς Λέοντας του Ευρυκρατίδα [βασίλευσε περί τα έτη 590-560 π.Χ.] ρωτήθηκε σε τι είδους πολιτεία αν κατοικούσε κανείς, θα ζούσε με ασφάλεια, αυτός απάντησε: «Εκεί όπου οι κάτοικοι δεν έχουν αποκτήσει ούτε περισσότερα ούτε και λιγότερα [από όσα χρειάζονται] και όπου το δίκαιο θα είναι ισχυρό, ενώ το άδικο θα είναι ασθενικό (αδύναμο) [«ὅπου μήτε πλείω μήτε ἐλάσσονα κεκτήσοναι οἱ ἐνοικοῦντες· καί ὅπου τό μέν δίκαιον ἰσχύσει, τό δ' ἄδικον ἀσθενές ἔσται»] (1-224 F).

75. Όταν δε κάποιος ρωτούσε [τον Λυκούργο], γιατί απαγόρευσε [στους Σπαρτιάτες] να σκυλεύουν (να αφαιρούν τα όπλα από) τους νεκρούς εχθρούς, αυτός είπε: «Για να μην παραμελούν [οι στρατιώτες] τη μάχη σκύβοντας να πάρουν τα λάφυρα, αλλά και για να διαφυλάττουν την πενία [τους] μαζί με τη θέση τους

στην παράταξη [της μάχης]» (31-228 F) [πρβλ. *Αιλιανού*, Ποικίλη Ιστορία, 6, 6].

ΙΣΟΤΗΤΑ ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Λακωνικός κρατήρας, δηλ. αγγείο στο οποίο αναμιγνυόταν το κρασί με το νερό.

76. Ο [βασιλιάς] Αγησίλαος [Β΄] ο Μέγας [βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.], όταν κάποτε σε ένα συμπόσιο κληρώθηκε να είναι συμποσίαρχος και ο οινοχόος τον ρώτησε πόσο κρασί πρέπει να προσφέρει στον καθένα, απάντησε: «Εάν υπάρχει έτοιμο (παρασκευασμένο) πολύ [κρασί], [σέρβιρε] όσο ζητάει ο καθένας. Εάν όμως [είναι] λίγο, μοίρασέ [το] εξ ίσου σε όλους» (2-208 B-C).

77. Υπήρχε συνήθεια να χρησιμοποιούν [οι Σπαρτιάτες] τους οικιακούς υπηρέτες του διπλανού τους σαν να ήταν δικοί τους, εάν τους χρειάζονταν σε κάτι, καθώς και τα σκυλιά και τους ίππους, εάν οι κύριοί τους δεν είχαν τη χρεία τους. Και στους αγρούς [επίσης], εάν κάποιος είχε ανάγκη σε κάτι που του έλειπε, αφού άνοιγε την αποθήκη και έπαιρνε όσα χρειαζόταν από εκείνον που είχε, [έπειτα] την άφηνε πάλι ασφαλισμένη με τα σημάδια της ιδιοκτησίας (Παλαιά Επιτηδεύματα 23-238 E)[29].

78. Έχοντας [ο Λυκούργος] διανοηθεί να επιτεθεί κατά της τρυφής (πολυτέλειας) και να αφαιρέσει τον ζήλο (συναγωνισμό για απόκτηση) του πλούτου, εισηγήθηκε το έθιμο των συσσιτίων (κοινών γευμάτων). Και σε αυτούς, λοιπόν, που ρωτούσαν να μάθουν γιατί προχώρησε στη σύστασή τους και διαίρεσε τους πολίτες μαζί με τα όπλα τους σε μικρές ομάδες, απαντούσε: «Για να είναι εντελώς έτοιμοι [οι πολίτες αυτοί] να δέχονται (να εκτελούν) όσα τους παραγγέλλονται και, αν κάπως στασιάζουν, να περιορισθεί το έγκλημα [αυτό] σε λίγους [μόνο]. [Επίσης, αυτό έγινε με τον σκοπό], να υπάρχει [για όλους] ίσο μερίδιο στα τρόφιμα και στα ποτά, και ούτε στα ποτά ή τα φαγητά, αλλά ούτε στο

[29]. Πρβλ. *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 6, 3-5, και *Αριστοτ.*, Πολιτ., Β΄ 5, 1263 a, 35-39, ο οποίος, με αφορμή αυτή τη συνήθεια των Σπαρτιατών, επικαλείται την παροιμία «κοινά τά φίλων» και καταλήγει σημειώνοντας ότι η ιδιοκτησία πρέπει μεν να είναι ιδιωτική, αλλά τα εισοδήματά της να χρησιμοποιούνται, κατά το λακωνικό παράδειγμα, για τις κοινές ανάγκες.

στρώμα ή στα σκεύη της επίπλωσης ή σε οτιδήποτε άλλο εν γένει, να έχει κάτι περισσότερο ο πλούσιος από τον πένητα (4-226 D-E) [πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 10].

ΑΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΔΙΩΞΗΣ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ

79. Ο [βασιλιάς] Αλκαμένης του Τήλεκλου [περίπου 779-742 π.Χ], όταν κάποιος ρώτησε πώς θα μπορούσε κανείς να διατηρήσει τη βασιλεία με τον καλύτερο τρόπο, απάντησε: «Αν δεν είχε περί πολλού το [δικό του] κέρδος» [«εἰ περί πλείονος τό κέρδος μή ποιοῖτο»] (1-210 E)[30].

80. Όταν ο Διονύσιος, ο τύραννος της Σικελίας, έστειλε στις θυγατέρες του [βασιλιά Αρχίδαμου Β΄, γιου του Ζευξίδαμου, 469-427 π.Χ.[31]] πολυτελή ιματισμό, αυτός δεν τον δέχθηκε, λέγοντας: «Φοβούμαι μήπως φορώντας [αυτά τα ρούχα] οι κόρες [μου], μού φανούν άσχημες» (9-218 E) (πρβλ. και το απόφθεγμα 1 του Λύσανδρου, 229 A, όπου όμως η εξέλιξη είναι διαφορετική, καθώς ο Λύσανδρος τελικά κράτησε τον ιματισμό).

81. Οι δε κάτοικοι της Θάσου, όταν [ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] διαπορευόταν (διερχόταν) από τη χώρα τους με το στράτευμά του, [του] έστειλαν άλευρα και χήνες και γλυκίσματα και πίτες από μέλι, καθώς και άλλα πολυτελή φαγώσιμα και ποτά κάθε είδους. Και αυτός, αφού δέχθηκε μόνο τα άλευρα, έδωσε εντολή σ' αυτούς που τα είχαν φέρει να πάρουν τα υπόλοιπα πίσω, καθώς δεν ήταν καθόλου χρήσιμα γι' αυτούς [τους στρατιώτες του]. Ενώ, λοιπόν, εκείνοι (οι Θάσιοι) τον εκλιπαρούσαν επίμονα και τον

---

30. Πρβλ. *Αιλιανό*, 14, 44, με αναφορά στην περίπτωση νεαρού Σπαρτιάτη, ο οποίος τιμωρήθηκε με πρόστιμο, διότι είχε αγοράσει ένα τεμάχιο γης σε πολύ καλή τιμή και ως εκ τούτου είχε θεωρηθεί ότι, αν και νέος, «τό κερδαίνειν ὀξύτατα ἑώρα», δηλ. είχε οξύτατο το βλέμμα για το κέρδος.

31. Φαίνεται να υπάρχει εδώ κάποια αναντιστοιχία στις χρονολογίες, καθώς οι δύο Διονύσιοι των Συρακουσών βασίλευσαν αργότερα από τον Αρχίδαμο Β΄, και συγκεκριμένα μετά το 405 π.Χ.

παρακαλούσαν παρά ταύτα να τα παραλάβει [όλα], αυτός έδωσε εντολή να τα διαμοιράσουν στους είλωτες. Και όταν αυτοί (οι Θάσιοι) ζήτησαν να μάθουν την αιτία, είπε: «Όσοι ασκούνται σε πράξεις ανδραγαθίας δεν αρμόζει να παίρνουν τέτοιες λιχουδιές. Διότι όσα δελεάζουν τα ανδράποδα (τους δούλους) είναι ξένα για ελεύθερους [ανθρώπους]» (24-210 C)[32].

82. Όταν κάποιοι [από τους στρατιώτες του, την επομένη της μάχης των Πλαταιών, τον Αύγουστο του 479 π.Χ.] θαύμαζαν ανάμεσα στα λάφυρα των βαρβάρων την πολυτέλεια των ενδυμάτων τους, [ο στρατηγός Παυσανίας του Κλεόμβροτου, περ. 515-470 π.Χ.] είπε: «Καλύτερα να είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι με αξία, παρά να έχουν στην κατοχή τους πράγματα αξίας» [«κρεῖσσον αὐτούς εἶναι πολλοῦ ἀξίους ἢ κεκτῆσθαι πολλοῦ ἄξια»] (5-230 E) (πρβλ. με παρόμοιο περιεχόμενο το απόφθεγμα 13 του Αγησίλαου, 209 C)[33].

83. Μετά τη νίκη που επιτεύχθηκε εναντίον των Μήδων στις Πλαταιές, [ο στρατηγός Παυσανίας του Κλεόμβροτου, περ. 515-470 π.Χ.] έδωσε εντολή να παρατεθεί στον ίδιο και την ακολουθία του το περσικό δείπνο που βρέθηκε [ήδη] προετοιμασμένο [για τον Πέρση στρατηγό Μαρδόνιο]. Και καθώς αυτό [το δείπνο] είχε θαυμαστή πολυτέλεια, [ο Παυσανίας] είπε: «Μα τους θεούς, ήταν πολύ λιχούδης ο Πέρσης όταν, έχοντας στη διάθεσή του τόσα πολλά, ήλθε να δοκιμάσει το δικό μας κριθαρένιο ψωμί» (6-230 E-F)[34].

---

[32]. Πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 36 in fine και *Cornelius Nepos*, Agesilaus, 8, 2-4 (όπου όμως αντί των Θασίων γίνεται λόγος για Αιγυπτίους), *Αθήναιος*, Δειπνοσοφ., 14, 657 B (με αναφορά στον ιστορικό συγγραφέα Θεόπομπο) και *Αιλιανού*, Ποικίλη Ιστορία, 3, 20, ο οποίος όμως συνδέει αυτό το περιστατικό με τον Λύσανδρο και τη μετάβασή του στην Ιωνία.

[33]. Βλ. επίσης *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 7, 1: «οὐ γάρ ἐσθῆτος πολυτελείᾳ ἀλλά σώματος εὐεξίᾳ κοσμοῦνται»' βλ. επίσης *Πλάτ.*, Νόμοι, Θ΄, 870 B επ., όπου ο πλούτος θεωρείται ως το τρίτο, κατά σειρά αξιολόγησης, αγαθό, καθώς αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του σώματος, το δε σώμα στην εξυπηρέτηση της ψυχής.

[34]. Πρβλ. *Ηρόδ.*, Ιστ., 9, 82.

ΔΙΑΒΙΩΣΗ ΧΩΡΙΣ ΕΓΩΙΣΜΟΥΣ ΚΑΙ ΕΠΑΡΣΗ

84. [Ο Παιδάρητος ή Πεδάριτος, [Σπαρτιάτης που ορίσθηκε αρμοστής, δηλ. διοικητής, στη Χίο περί το 412 π.Χ.], όταν δεν τον εγκρίνανε [να συμπεριληφθεί] στους τριακοσίους, που ήταν στην πόλη [της Σπάρτης] κατά σειρά τάξης μια πρωταρχική τιμή, απήλθε χαρούμενος και μειδιώντας. Και όταν τον κάλεσαν πίσω οι έφοροι και τον ρωτούσαν να μάθουν γιατί γελούσε, αυτός απάντησε: «Διότι χαίρομαι μαζί με την πόλη [μας], που έχει τριακόσιους πολίτες καλύτερούς μου» (3-231 Β)[35].

85. Όταν, δε, απέπλεε το πλοίο του από την Αίγυπτο [για την Ελλάδα], [ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.], όντας ετοιμοθάνατος, άφησε εντολή στους δικούς του [= στη συνοδεία του] να μη φτιαχτεί κάποια εικόνα του σώματός του ούτε σε άγαλμα, ούτε σε ζωγραφιά, ούτε με κάποια άλλη απομίμησή [της]. «Διότι [είπε], αν έχω κάνει κάποιο καλό (αξιόλογο) έργο, ας είναι αυτό το δικό μου μνημείο. Ει δε μη, [δεν θα ωφελήσουν] ούτε όλοι οι ανδριάντες, που είναι έργα από ανθρώπους χειρώνακτες και χωρίς καμία αξία» [«εἰ γάρ τι καλόν ἔργον πεποίηκα, τοῦτό μοι μνημεῖον ἔσται· εἰ δέ μή, οὐδ᾽ οἱ πάντες ἀνδριάντες, βαναύσων καί οὐδενός ἀξίων ἔργα ὄντες»] (79-215 Α) (πρβλ. και το απόφθεγμα 26 του Αγησιλάου, 210 D).

◄ Πολεμικό πλοίο έτοιμο για απόπλου, όπως απεικονίζεται σε ανάγλυφο πλακίδιο από ελεφαντοστούν (περ. β΄ ήμισυ 7ου αι.π.Χ.), που βρέθηκε στο Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδας και φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

35. Πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 25. Ως προς το Σώμα των τριακοσίων, που αποτελούνταν από επίλεκτους ιππείς για συνοδεία του βασιλιά στον πόλεμο, βλ. *Ηρόδ.*, Ιστ., 8, 124.

86. Όταν πάλι οι κάτοικοι της Θάσου, επειδή θεωρούσαν ότι είχαν ευεργετηθεί ιδιαίτερα [από τον Αγησίλαο Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π. Χ.], τον τίμησαν με ναούς και θεοποιήσεις και του απέστειλαν πρεσβεία για το θέμα αυτό (δηλ. για να του το αναγγείλουν), αυτός, μόλις ανέγνωσε [τα ψηφίσματα με] τις τιμές που του προσέφεραν οι πρέσβεις, [τους] ρώτησε εάν η πατρίδα τους είναι σε θέση να θεοποιεί ανθρώπους. Και όταν αυτοί απάντησαν καταφατικά, τους είπε: «Πηγαίνετε, κάνετε πρώτα τους εαυτούς σας θεούς και εάν το καταφέρετε αυτό, τότε θα σας πιστέψω ότι είσθε σε θέση να κάνετε θεό και εμένα» (25-210 D).

87. Όταν ο γιατρός Μενεκράτης [από τις Συρακούσες] είχε επιτύχει να θεραπεύσει κάποιους [ασθενείς] που βρίσκονταν σε απελπιστική κατάσταση, αποκλήθηκε [γι' αυτό] Δίας και χρησιμοποιούσε αυτή την προσωνυμία με χυδαία αλαζονεία. Μάλιστα τόλμησε να στείλει επιστολή στον βασιλιά Αγησίλαο [Β΄ - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] με τη φράση: «Ο Μενεκράτης-Δίας [εύχεται] στον Αγησίλαο να είναι καλά» [«χαίρειν!»]. [Ο Αγησίλαος], χωρίς να διαβάσει τα υπόλοιπα, του έγραψε σε απάντηση: «Ο βασιλιάς Αγησίλαος [εύχεται] στον Μενεκράτη να είναι καλά στα μυαλά του» [«ὑγιαίνειν!»] (59-213 A)[36].

88. Ο [βασιλιάς] Αρχίδαμος [Γ΄] του Αγησιλάου [βασίλευσε 360-339 π.Χ.], όταν ο Φίλιππος μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια του έγραψε μια ιδιαίτερα σκληρή επιστολή, αυτός του έγραψε σε απάντηση: «Αν μετρούσες τη σκιά σου, δεν θα την εύρισκες να έχει γίνει μεγαλύτερη απ' ό,τι προτού νικήσεις» [«εἰ μετρήσαις τήν σαὐτοῦ σκιάν, οὐκ ἄν εὕροις αὐτήν μείζονα γεγενημένην ἤ πρίν νικᾶν»] (1-218 E-F)[37].

---

[36]. Πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 21, *Αιλιανού*, Ποικίλη Ιστορία, 12, 51, όπου το απόφθεγμα αποδίδεται στον βασιλιά Φίλιππο τον Μακεδόνα, καθώς και *Αθήναιου*, Δειπνοσοφ., 289 Β επ., όπου γίνεται αναφορά στα επιτεύγματα και τη φήμη του Μενεκράτη.

[37]. Πάντως την εποχή εκείνη ο Αρχίδαμος βρισκόταν στην Ιταλία, πολεμώντας κατά των Μεσαπίων και πεθαίνοντας εκεί τον Αύγουστο του 338, τον ίδιο δηλ. μήνα με τη μάχη της Χαιρώνειας, οπότε αμφισβητείται εάν όντως ήταν αυτός που απάντησε στο Φίλιππο.

...ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΜΕ ΑΥΤΟΠΕΠΟΙΘΗΣΗ, ΧΩΡΙΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΥΧΗ

89. Ο [βασιλιάς] Λεωνίδας του Αναξανδρίδα, αδελφός του Κλεομένη, [βασίλευσε κατά τα έτη 490-480 π.Χ], όταν κάποιος του είπε ότι «εκτός από το ότι βασιλεύεις, δεν διαφέρεις σε τίποτε από εμάς», απάντησε: «Ωστόσο, δεν θα βασίλευα, αν δεν ήμουν καλύτερός σας» [«ἀλλ᾽ οὐκ ἄν, εἰ μή βελτίων ὑμών ἦμην, ἐβασίλευον»] (1-225 Α).

90. Όταν ο Πύρρος είχε τη στρατιά του στα όρια της Σπάρτης [περί το 272 π.Χ.], ο [Σπαρτιάτης] Δερκυλλίδας στάλθηκε σ᾽ αυτόν ως πρεσβευτής. Και καθώς ο Πύρρος τούς πρόσταζε (= τους Σπαρτιάτες) να δεχθούν [ως όρο ειρήνης να επιστρέψει] πίσω στην εξουσία ο εξόριστος διεκδικητής του θρόνου] Κλεώνυμος, διότι διαφορετικά θα μάθαιναν ότι δεν είναι πιο ανδρείοι από κανένα εκ των άλλων, αυτός [ο Δερκυλλίδας] διέκοψε για να πει: «Αν μεν είναι θεός, δεν τον φοβόμαστε, διότι δεν αδικούμε κανέναν. Αν, πάλι, είναι άνθρωπος, ασφαλώς δεν είναι καλύτερός μας (= πιο ανδρείος από εμάς)» (219 F)[38].

91. Και όταν [ο βασιλιάς Ευδαμίδας Α᾽, που βασίλευσε περί τα έτη 331-305 π.Χ.] ρωτήθηκε για ποιον λόγο πριν από ένα επικίνδυνο εγχείρημα σφαγιάζουν ζώα [ως θυσία] στις Μούσες [δηλ. τις θεότητες στα Γράμματα και τις Τέχνες], απάντησε: «Για να μπορούν οι πράξεις [μας] να τυγχάνουν εξύμνησης με επάξια λόγια»[39] (10-221 Α) [«ὅπως αἱ πράξεις λόγων ἀγαθῶν τυγχάνωσιν»] (πρβλ. απόφθεγμα 16 από τα Λακεδαιμονίων Επιτηδεύματα, 238 Β) [βλ. επίσης *Πλουτ.*, Λυκούργος, 21 in fine].

---

[38]. Για τον ενλόγω Δερκυλλίδα, που φαίνεται ότι ήταν μέλος της σπαρτιατικής Γερουσίας, πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 7, 60. Βλ. και *Πλουτ.*, Πύρρος, 26, όπου όμως το απόφθεγμα αποδίδεται σε κάποιον Μανδρικίδα.

[39]. Η σημασία που απέδιδαν οι Σπαρτιάτες στις Μούσες φαίνεται και από ένα απόσπασμα του ποιητή *Τέρπανδρου*, όπως καταγράφεται από τον *Πλούταρχο* στον βίο του Λυκούργου (21): «Εδώ [στη Σπάρτη] θάλλει (ακμάζει) η αιχμή [του δόρατος] των νέων και η γλυκύφωνη Μούσα και η Δικαιοσύνη με τους ευρύχωρους δρόμους [της]».

92. Όταν ακόμη [ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] ήταν αγόρι και γιορτάζονταν οι γυμνοπαιδιές [θρησκευτική εορτή με χορούς από γυμνά Σπαρτιατόπουλα προς τιμήν του Απόλλωνα[40]], ο υπεύθυνος του χορού τον τοποθέτησε σε θέση ασήμαντη. Αυτός, αν και είχε ήδη καταστεί γνωστό ότι θα γίνει βασιλιάς, πειθάρχησε και είπε: «Τόσο το καλύτερο. Διότι θα αποδείξω ότι δεν είναι οι θέσεις που αναδεικνύουν τους ανθρώπους, αλλά οι άνθρωποι τις θέσεις» [«εὖγε· δείξω γάρ ὅτι οὐχ οἱ τόποι τούς ἄνδρας ἐντίμους, ἀλλ᾽ οἱ ἄνδρες τούς τόπους ἐπιδεικνύουσι»] (6-208 E) (πρβλ. και το απόφθεγμα σχετικά με τον Δαμωνίδα, 219 E)[41].

93. Και σ᾽ εκείνον που ρωτούσε πώς θα μπορούσε κανείς να διαφυλάξει τα παρόντα αγαθά (την περιουσία του), [ο βασιλιάς Λεωτυχίδας Α΄, που βασίλευσε περί τα έτη 625-600 π.Χ.] απάντησε: «Αν δεν εμπιστεύεσαι τα πάντα στην τύχη» [«εἰ μή πάντα τῇ τύχῃ πιστεύοι»] (2-224 D).

94. Και όσοι [Σπαρτιάτες] μιλούν με παροιμίες, λέγουν επίσης [και το εξής]: «Να επικαλείσαι την τύχη [σου] προσφέροντας [για έργα] και το χέρι σου» [«τάν χεῖρα πότι φέροντα τάν τύχαν καλεῖν»], με την έννοια ότι πρέπει κανείς

---

40. Κάποια αναφορά για τον θεσμό των γυμνοπαιδιών γίνεται από τον *Ξενοφώντα* στα Ελληνικά, 6, 4, 16' αναλυτικότερα βλ. *Παυσανία*, Λακωνικά, 16, 9-10 και σχετικά σχόλια του *Νικ. Παπαχατζή*, στο έργο του: *Παυσανίου*, Ελλάδος Περιήγησις, τ. 2: Κορινθιακά και Λακωνικά, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976, υποσημ. στη σ. 340. Εικάζεται ότι οι γυμνοπαιδιές ελάμβαναν χώρα στο θέατρο της σπαρτιατικής ακρόπολης, ή και (κατά τον 2ο αι. μ.Χ.) στα νοτιοανατολικά του θεάτρου, σε πλάτωμα που ο *Παυσανίας* (αυτόθι) αποκαλεί «Χορό».

41. Βλ. επίσης *Διογένη Λαέρτιο*, 2,73, όπου παρόμοιο απόφθεγμα για την τιμητική τελευταία θέση αποδίδεται στον *Αρίστιππο*, μαθητή του Σωκράτη. Εξάλλου, στο έργο του «Βασιλέων αποφθέγματα και στρατηγών», ο *Πλούταρχος* παρουσιάζει τον αθηναίο στρατηγό Ιφικράτη (187 B) να απαντά σε κάποιον, που τον χλεύαζε για την ταπεινή του καταγωγή, ενώ ο υβριστής ήταν απόγονος από ένδοξη γενιά: «Η δική μου γενιά αρχίζει από εμένα, ενώ η δική σου τελειώνει με σένα». Να σημειωθεί, τέλος, ότι κατά παρόμοιο τρόπο είχαν απαντήσει, όταν ρωτήθηκαν για την καταγωγή τους, ο *Ναπολέων* («Η γενιά μου αρχίζει από μένα») και ο *Ελευθέριος Βενιζέλος* («Ο άντρας κάνει τη γενιά»).

να επικαλείται τους θεούς [για βοήθεια], αλλά [ταυτόχρονα] να προβαίνει [και ο ίδιος] σε εγχειρήματα και πράξεις, αλλιώς όχι (Παλαιά Επιτηδεύματα 29-239 Α)[42].

95. Ένας επαίτης ζήτησε ελεημοσύνη από κάποιον Λάκωνα. Και εκείνος του είπε: «Αλλά αν σου δώσω, θα ζητιανεύεις ακόμη περισσότερο, και γι' αυτή σου την ασχημοσύνη, υπαίτιος είναι αυτός που πρώτος σου έδωσε ελεημοσύνη, διότι σε έκανε να βρίσκεσαι σε κατάσταση αργίας (νωθρότητας)» (Άσημοι Λάκωνες 56-235 Ε).

ΑΣΚΗΣΗ ΣΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ, Ο ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ

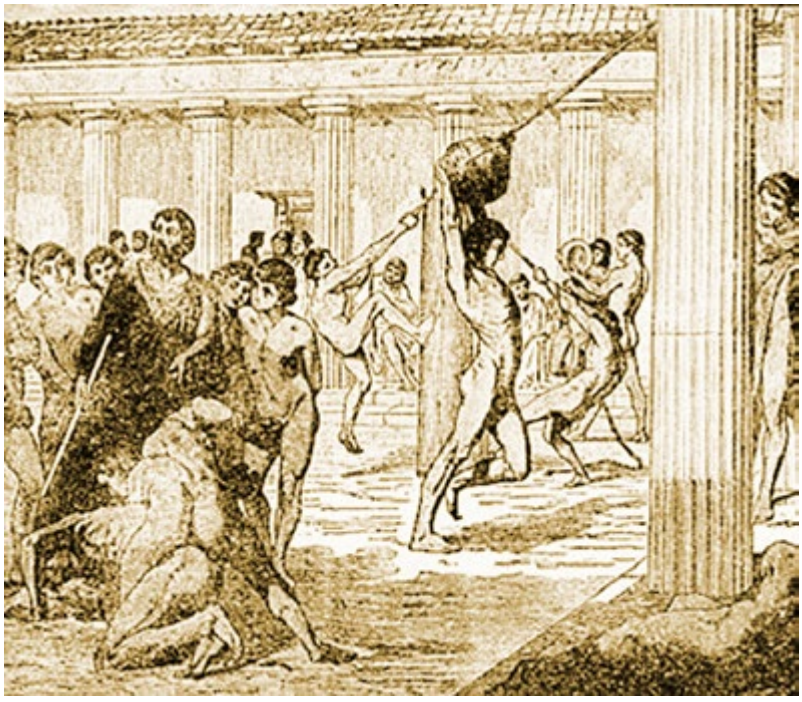

◄ Υποθετική παράσταση τού πώς γυμνάζονταν τα Σπαρτιατόπουλα

[42]. Αντίστοιχη είναι εδώ και η αρχαία γνωστή και στις μέρες μας παροιμία «Σύν Ἀθηνᾷ καί χεῖρα κίνει» (βλ. *Ζηνοβίου*, Επιτομή Παροιμιών, V. 93. Βλ. επίσης και τη γαλλική παροιμία: «Aide-toi et le Ciel t'aidera».

96. Ο Λυκούργος, ο νομοθέτης [ίσως περί τον 8ο αι. π.Χ.], θέλοντας να μεταστρέψει τους πολίτες από τον προϋπάρχοντα τρόπο διαβίωσης σε μια σωφρονέστερη τάξη βίου και να τους κάνει «καλούς κἀγαθούς» (άριστους στο κάλλος του σώματος και της ψυχής) –καθώς ήταν αβροδίαιτοι– ανέθρεψε δύο σκυλάκια που είχαν γεννηθεί από τον ίδιο πατέρα και την ίδια μάνα. Και το μεν ένα το συνήθισε στις λιχουδιές, αφήνοντάς το [να είναι] στο σπίτι, ενώ το άλλο το έπαιρνε μαζί του και το εξασκούσε στο κυνήγι. Επειτα, αφού τα έφερε μπροστά στην Εκκλησία του Δήμου, έβαλε [μπροστά τους] μερικά κόκαλα και λιχουδιές, ενώ [ταυτόχρονα] άφησε ελεύθερο και έναν λαγό. Και καθώς το καθένα από τα δύο σκυλάκια όρμησε προς αυτό που είχε συνηθίσει και [έτσι] το άλλο (το δεύτερο) έβαλε στο χέρι (έπιασε) τον λαγό, [ο Λυκούργος] είπε: «Βλέπετε, συμπολίτες μου, ότι ενώ και τα δύο [σκυλάκια] είναι από την ίδια γενιά, όμως, στον τρόπο ζωής τους απέβησαν πάρα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους και ότι η εξάσκηση πετυχαίνει να είναι πιο παραγωγική από τη φύση [στο να οδηγεί] προς το καλό; (1-225 Ε-226 Α)[43].

97. Μερικοί λένε ότι δεν παρουσίασε σκυλάκια που τύχαινε να έχουν γεννηθεί από τους ίδιους γονείς, αλλ᾽ ότι το ένα από τα σκυλιά ήταν από οικόσιτους γονείς και το άλλο από κυνηγετικούς· και ότι, έπειτα, αυτό από την κατώτερη γενιά το εξάσκησε στο κυνήγι και το άλλο, από την ανώτερη γενιά το συνήθισε μόνο στις λιχουδιές. Όταν, δε, εν συνεχεία [στην Εκκλησία του Δήμου] όρμησε το καθένα από τα δύο [σκυλάκια] σε ό,τι είχε συνηθίσει, [ο Λυκούργος], έχοντας κάνει φανερό πόσο συμβάλλει η αγωγή προς το καλύτερο ή το χειρότερο, είπε: «Λοιπόν, συμπολίτες μου, και για εμάς, η ευγενική μας γενιά, που θαυμάζεται από τον κόσμο, όπως και η καταγωγή μας από τον [ήρωα] Ηρακλή, δεν [μας] παρέχει κανένα όφελος, αν δεν κάνουμε αυτά για τα οποία εκείνος (ο Ηρακλής) αναδείχθηκε ο ενδοξότερος και ευγενέστερος [στην καταγωγή] από όλους τους ανθρώπους, με το να εξασκούμαστε [δηλ.] και να μαθαίνουμε σε όλη μας τη ζωή τα ωραία πράγματα (1-226 Α-Β).

---

[43]. Να σημειωθεί εδώ ότι ένα άλλο ενδιαφέρον πείραμα, που αφηγείται ο *Ηρόδοτος* (2, 2, 1), είχαν διενεργήσει και οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, προκειμένου αυτή τη φορά να διαπιστώσουν εάν ήταν αυτοί οι αρχαιότερος λαός, με κριτήριο τη γλώσσα την οποία χρησιμοποιεί ένα παιδί, όταν ομιλεί για πρώτη φορά, χωρίς προηγουμένως να του έχει μιλήσει κάποιος άλλος. Τα αποφθέγματα 96 και 97 κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθούν και ανωτέρω ως αποφθέγματα 46 και 47, διότι, όπως εξηγήθηκε στην Εισαγωγή (υποσημ. 16), το περιεχόμενο τους ταιριάζει και στις δύο θεματικές όπου έχουν ενταχθεί.

98. Καθώς επιδοκιμαζόταν ιδιαίτερα από αυτούς [τους Σπαρτιάτες] ο λεγόμενος μέλανας ζωμός[44], σε βαθμό ώστε οι πιο ηλικιωμένοι να μη χρειάζονται ούτε κομματάκι κρέας, αλλά να το παραχωρούν στους νεανίες (στα παλληκαράκια), λέγεται ότι ο Διονύσιος, ο τύραννος της Σικελίας, αγόρασε γι᾽ αυτόν τον σκοπό [= προκειμένου δηλ. να γνωρίσει αυτή τη γεύση], έναν Λάκωνα μάγειρα και του έδωσε εντολή να τον παρασκευάσει χωρίς να φείδεται (τσιγκουνεύεται) κανένα έξοδο [για αγορά των υλικών]. Και έπειτα, αφού γεύθηκε [ο τύραννος τον ζωμό] και αηδιασμένος τον έφτυσε, ο μάγειρας [του] είπε: «Βασιλιά, αυτόν τον ζωμό πρέπει να τον φας αφού [πρώτα] γυμνασθείς κατά τον τρόπο των Λακώνων και αφού θα έχεις [πρώτα] λουσθεί στον Ευρώτα [ποταμό της Σπάρτης]» [«ὦ βασιλεῦ, τοῦτον δεῖ τόν ζωμόν γυμνασάμενον Λακωνικῶς <ἐν> τῷ Ευρώτᾳ λελουμένον ἐποψᾶσθαι»] (Παλαιά Επιτηδεύματα 2-236 F) [πρβλ. *Ιωάννη Στοβαίο*, 29, 100 και *Πλουτ.*, Λυκ., 12, όπου όμως αντί για τον τύραννο Διονύσιο το περιστατικό συνδέεται με κάποιον βασιλέα του Πόντου].

99. Ένα από τα ωραία και ευλογημένα πράγματα που φαίνεται ότι είχε εξασφαλίσει στους πολίτες [της Σπάρτης] ο Λυκούργος, ήταν η αφθονία της σχόλης (του ελεύθερου χρόνου). Διότι δεν επιτρεπόταν καθόλου να εμπλέκονται με βάναυσες (χειρωνακτικές) τεχνικές εργασίες [πρβλ. *Ισοκρ.*, Παναθ., 46]. Και ως προς την απόκτηση χρημάτων, πράγμα που θα συνεπαγόταν κοπιώδη συγκέντρωση αγαθών, καθώς και ως προς τη διενέργεια οτιδήποτε συναλλαγών, αυτά δεν χρειάζονταν καθόλου, διότι [ο Λυκούργος] είχε καταστήσει τον πλούτο να μην είναι καθόλου αξιοζήλευτος και έντιμος. Οι δε είλωτες εργάζονταν στην καλλιέργεια της γης γι᾽ αυτούς [τους Σπαρτιάτες], καταβάλλοντας [σ᾽ αυτούς] το αντίτιμο που είχε προσδιορισθεί εξαρχής [πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 24 και *Ξενοφ.*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 7, 1-6]. Και ήταν επάρατο (εδώ: απαγορευμένο) να μισθώνει [ένας Σπαρτιάτης τη γη του] με αντίτιμο επιπλέον του κανονικού [δηλ. του ημίσεος της έγγειας προσόδου[45]]. Κατ᾽ αυτό τον τρόπο, και εκείνοι

---

44. Επρόκειτο μάλλον για σούπα από χοιρινό κρέας βρασμένο στο αίμα του, με ξύδι και αλάτι.

45. Βλ. το σχετικό απόσπασα του *Τυρταίου*, όπως αναφέρεται από τον περιηγητή *Παυσανία* στα «Μεσσηνιακά» του (4, 14, 5). Πρβλ. Fr. 5, 1-3 στην έκδ. των *E. Diehl / R. Beutler:* Anthologia lyrica Greca, Leipzig, 1949-1952 (γ΄ έκδ.).

Ο ποταμός Ευρώτας, όπως φαίνεται από τη νεότερη γέφυρα στη βόρεια έξοδο της Σπάρτης, με κατεύθυνση προς Τρίπολη. Κοντά στο σημείο αυτό υπήρχε και η παλιά λιθόκτιστη γέφυρα του Ευρώτα, όπου, όπως φαίνεται, βρέθηκε και ο γάλλος συγγραφέας και δημοσιογράφος Εντμόν Αμπού (Edmond About), όταν επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1854. Τις εντυπώσεις του κατέγραψε ως εξής: «Ο δρόμος που μας πήγαινε στη Σπάρτη μας έρριξε δίχως προετοιμασία, στο πιο όμορφο μέρος του Ευρώτα. Η κοίτη του μπορεί να έχει εκεί δεκαπέντε μέτρα πλάτος, το νερό είναι πολύ διάφανο, πολύ γρήγορο, κυλάει σε μια κοίτη από λεπτή άμμο, ανάμεσα σε δύο άνδηρα, πίσω από τα οποία υψώνονται ωραίοι βράχοι, μεγάλοι, κοφτοί, με ένα χρώμα πότε κοκκινωπό, πότε χρυσωμένο. Το γεφύρι είναι μονότοξο, πολύ τολμηρό. Είναι φτιαγμένο από τους Βενετσιάνους…» *(Εντμ. Αμπού*, Η Ελλάδα του Όθωνος, μτφρ. Α. Σπήλιου, Αθήνα: εκδ. Τολίδη, χ.χ. [1961;] (α΄ γαλλ. έκδ. 1855: La Grèce contemporaine), κεφ. 6, σ. 46).

▲

[οι είλωτες] υπηρετούσαν [τους Σπαρτιάτες] με ευχαρίστηση, έχοντας το κέρδος τους, αλλά και οι ίδιοι [οι Σπαρτιάτες] δεν επιζητούσαν πλεονεκτικά οφέλη (Παλαιά Επιτηδεύματα 41-239 D-E)[46].

---

[46]. Πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 24 και 8, καθώς και *Αθήναιου*, Δειπνοσοφ., 14, 657 Ε, με αναφορά στον ρητοροδιδάσκαλο Μύρωνα της Πριήνης. Σημειώνεται, πάντως, ότι οι Σπαρτιάτες απαγορευόταν να αναλαμβάνουν χειρωνακτικές ή άλλες συναφείς εργασίες (π.χ. να είναι κήρυκες, αυλητές, γιατροί), εφόσον από αυτές απεκόμιζαν κέρδος, όχι όμως και εάν τούτο γινόταν χωρίς τέτοιο σκοπό, παράλληλα με τα στρατιωτικά τους καθήκοντα –βλ. *Douglas M. MacDowell,* Σπαρτιατικό Δίκαιο (μτφρ. Νικ. Κονομή), Αθήνα: εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988 (α΄ αγγλ. έκδ. 1986), κεφ. VI, σ. 171.

Πιο απαισιόδοξη είναι λίγο αργότερα (1882) η περιγραφή του ίδιου σημείου από τον Έλληνα λογοτέχνη *Μιχαήλ Μητσάκη*, ο οποίος συνδέει το τότε με το τώρα: «Κυλίει βραδύς και μελαγχολικός [ο Ευρώτας] το ρεύμα του μεταξύ των φλυάρων καλαμώνων των οχθών του, ωσεί αναπολών περασμένα μεγαλεία και νομίζεις ότι ο γλυκύς των κυμάτων του φλοίσβος είνε θρήνος του τεθλιμμένου ποταμού. Sic transit ... [δηλ., ούτω παρέρχεται η δόξα του κόσμου]» (ανταπόκριση του *Μιχ. Μητσάκη* στην εφημ. «Μη χάνεσαι», Σεπτ. 1882, προσβάσιμη στο διαδίκτυο).

▲ Το παλαιό βενετσιάνικο γεφύρι του Ευρώτα, από το οποίο ελάχιστα μόνο λείψανα σώζονται σήμερα.

100. Όταν πάλι [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] άκουσε κάποτε ότι οι σύμμαχοι [της Σπάρτης] δυσανασχετούσαν για τις συνεχείς εκστρατείες, διότι όντας πολλοί αυτοί, ακολουθούσαν τους Λακεδαιμόνιους που ήταν λίγοι, θέλησε να αποδείξει πόσο ήταν το πλήθος τους (= των Λακεδαιμονίων)· διέταξε [λοιπόν] να καθίσουν όλοι οι σύμμαχοι ανάμεικτα μεταξύ τους [από το ένα μέρος] και μόνοι τους οι Λακεδαιμόνιοι [από το άλλο μέρος]. Έπειτα έδωσε εντολή με κήρυκα να σηκωθούν πρώτοι οι κεραμοποιοί, και μόλις σηκώθηκαν αυτοί, διέταξε να σηκωθούν δεύτεροι οι χαλκουργοί, στη συνέχεια οι κτίστες και κατόπιν οι οικοδόμοι και ο καθένας που ασκούσε καθεμία από τις υπόλοιπες τέχνες. Είχαν, λοιπόν, σηκωθεί σχεδόν όλοι οι σύμμαχοι, αλλά από τους Λακεδαιμονίους ούτε ένας· διότι τους ήταν απαγορευμένο να ασκούν και να μαθαίνουν χειρωνακτική τέχνη. Έτσι, γελώντας ο Αγησίλαος είπε: «Βλέπετε, άνδρες, πόσους περισσότερους στρατιώτες στέλνουμε εμείς [στον πόλεμο] από ό,τι εσείς;» (72-214 A) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 26 και *Πολύαινου*, Στρατηγήματα, 2, 1, 7].

101. Και όταν κάποιος ρώτησε [τον βασιλιά Αναξανδρίδα Β΄, περίπου 560-520 π.Χ.] γιατί παραδίδουν [οι Σπαρτιάτες, για καλλιέργεια] τους αγρούς στα χέρια των ειλώτων και δεν τους φροντίζουν οι ίδιοι, απάντησε: «Επειδή αποκτήσαμε [αυτούς τους αγρούς] όχι φροντίζοντάς τους, αλλά [φροντίζοντας, δηλ. ενδυναμώνοντας] τους εαυτούς μας» [«ὅτι οὐ τούτων ἐπιμελούμενοι ἀλλ᾽ αὐτῶν αὐτούς ἐκτησάμεθα»] (3-216 F-217 A).

Σπαρτιάτες οπλίτες προχωρούν με τα γυμνασμένα σώματά τους, έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τον εχθρό με αποφασιστικότητα. Η συνεχής εκγύμναση και ο πόλεμος ήταν επί αιώνες η αποκλειστική τους ενασχόληση.

Η απεικόνιση βρίσκεται σε πήλινη μετόπη που εικάζεται ότι προέρχεται από ταφικό κτίσμα ή μικρό ναό (περί το 570 π.Χ.) (Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης). Για τη χρονολόγηση αυτή βλ. και *G. Steinhauer*, στο Annuario della Scuola Archeologica di Atene (ASAA), XLIV (1982), 329-341

ΣΚΩΠΤΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΕ ΡΗΤΟΡΕΙΕΣ, ΦΛΥΑΡΙΕΣ ΚΑΙ ΜΙΜΗΣΕΙΣ

102. Όταν κάποιος υπερηφανευόταν για τη ρητορική του τέχνη, ένας Λάκωνας [τού] είπε: «Ωστόσο, μα τους δυο μας θεούς [= τους Διόσκουρους, δηλ. τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη], τέχνη που δεν άπτεται της αλήθειας, ούτε υπάρχει, ούτε θα γίνει [ποτέ]» [«ἀλλά νή τώ σιώ τέχνη ἄνευ τοῦ ἀληθείας ᾖφθαι οὔτε ἐστίν οὔτε μήποτε γένηται»] (απόφθεγμα 19 Ασήμων Λακώνων, 233 Β)[47].

◄ Οι Διόσκουροι, αδελφοί της Ωραίας Ελένης, λατρεύονταν κυρίως στη Σπάρτη, αλλά και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, όχι τόσον ως ήρωες, όσον ως θεοί, εξ ου και η αναφώνηση – επίκληση του Σπαρτιάτη: «Μα τους δυο μας Θεούς» («νή τώ σιώ»). Ειδικότερα, κατά τον *Jean Richepin* στο έργο του: Ελληνική Μυθολογία (τ. Β΄, Αθήναι: εκδ. Περγαμηνή, 1953, α' γαλλ. έκδ. 1920, σ. 459), οι Διόσκουροι ήταν προστάτες και σωτήρες κυρίως για όσους επρόκειτο να διεξαγάγουν μάχη (πρβλ. *Ηροδ.*, Ιστ., 5, 75), ή μετείχαν σε αθλητικούς αγώνες (πρβλ. *Πινδ.*, Νεμ., 10, 49 επ.), ή κινδύνευαν ταξιδεύοντας στη θάλασσα. Χαρακτηριστική είναι, στην τελευταία περίπτωση, η επίκληση των Διοσκούρων από τον χορό στην τραγωδία του Ευριπίδη «Ελένη», ώστε να έλθουν «στο γλαυκό κύμα» και να στείλουν στους ναύτες «άνεμους ευνοϊκούς» (1501 και 1505). Στο ανάγλυφο αριστερά από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης, οι Διόσκουροι απεικονίζονται με δόρατα.

47. Το απόφθεγμα αυτό έχει ληφθεί από το έργο *Πλάτ.*, Φαίδρος, 260 Ε. Όπως παρατηρήθηκε εύστοχα εδώ από τον *Γιώργο Ράπτη* στα σχόλιά του στον τόμο «Οι Σπαρτιάτες», Α΄ τόμ. (περιέχονται: μετάφραση, εισαγωγή και σχολιασμός από τον *Γ. Ράπτη* των έργων: *Ξενοφώντος*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, και *Πλουτάρχου*, Λακωνικά Αποφθέγματα), εκδ. Ζήτρος, 2007), σ. 440: «Ενώ για τους Αθηναίους η ρητορική τέχνη είναι *"πειθοῦς δημιουργός"*, για τους Σπαρτιάτες είναι η τέχνη του λόγου που παραποιεί την αλήθεια…».

103. Όταν κάποιος σοφιστής είπε ότι ο λόγος είναι το σημαντικότερο απ᾽ όλα, [ο βασιλιάς Άγης Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.] του απάντησε: «Επομένως, εάν εσύ σιωπάς, δεν έχεις [πλέον] καμία αξία» [«οὐκοῦν σύ ἐάν σιωπᾷς οὐδενός ἄξιος εἶ»] (7-215 D).

104. Όταν, δε, κάποιος επαινούσε ένα ρήτορα για το ταλέντο του να μεγαλοποιεί τα μικρά (ασήμαντα) πράγματα, [ο Αγησίλαος Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] είπε: «Ούτε και έναν τσαγκάρη θεωρώ ότι είναι σπουδαίος που βάζει μεγάλα παπούτσια (κατ᾽ ακρίβεια: σανδάλια) σε μικρό πόδι» [«οὐδέ σκυτοτόμον ἡγοῦμαι σπουδαῖον, ὅς μικρῷ ποδί ὑποδήματα μεγάλα περιτίθησι»] (3-208 C)[48].

105. Στους δε πρέσβεις από τη Σάμο, που καλούσαν [τον βασιλιά Κλεομένη Α΄ του Αναξανδρίδα, - βασίλευσε περί τα έτη 520-490 π.Χ.] να πολεμήσει εναντίον του τυράννου Πολυκράτη και για τον λόγο αυτό μακρηγορούσαν, αυτός είπε: «Από όσα είπατε, τα πρώτα δεν τα θυμάμαι και γι᾽ αυτό τα ενδιάμεσα δεν τα κατανοώ· όσο για τα τελευταία [που είπατε], δεν τα επιδοκιμάζω» [«ὧν εἰρήκατε, τά μέν ἐξ ἀρχῆς οὐ μέμνημαι, διά τοῦτο δέ καί τά μέσα οὐ συνίημι· τά δ᾽ ἐπί πᾶσιν οὐ δοκιμάζω»] (7-223 C-D) (πρβλ. το απόφθεγμα 1 Ασήμων Λακώνων, 232 D) [για το περιστατικό αυτό βλ. *Ηρόδ.*, Ιστ. 3, 46. Σημειώνεται ότι τελικά οι Σπαρτιάτες ανέλαβαν ναυτικές επιχειρήσεις κατά του Πολυκράτη περί το 525 π.Χ., αλλά το εγχείρημά τους δεν είχε επιτυχή έκβαση].

106. Όταν ένας [ξένος] ρήτορας μακρηγορούσε και ζητούσε τις απαντήσεις [των Σπαρτιατών], για να τις αναγγείλει στους συμπολίτες του, [οι Σπαρτιάτες] του είπαν: «Να [τους] αναγγείλεις, λοιπόν, ότι εσύ μεν μόλις και μετά βίας έπαυσες να μιλάς, εμείς, δε, μόλις και μετά βίας σε ακούγαμε» [«ἀπάγελλε τοίνυν ὅτι μόλις μέν σύ ἐπαύσω λέγων, μόλις δέ ἡμεῖς ἀκούοντες»] (Άσημοι Λάκωνες 2-232 E).

---

48. Η έκφραση «Να έχει κανείς παπούτσι που να ταιριάζει στο πόδι του» ήταν παροιμιακή στην αρχαιότητα και εχρησιμοποιείτο αναλογικά σε περιπτώσεις αμετροέπειας ενός ρήτορα, όπως στην παρούσα περίπτωση –πρβλ. *Λουκιανού*, Υπέρ των εικόνων, 10: «μηδέ ὑπέρ τόν πόδα ἔστω τό ὑπόδημα».

107. Ο [βασιλιάς] Λαβώτας [ή Λεωβότας, περ. 870-840 αι. π.Χ.], σε κάποιον που μακρολογούσε, είπε: «Γιατί, παρακαλώ, κάνεις τόσο μεγάλα προοίμια για μικρά (ασήμαντα) θέματα; Όσο, λοιπόν, είναι το θέμα [σε σημασία], τόσα πρέπει να είναι και τα λόγια [σε έκταση] [που χρησιμοποιείς]» [«ὅσον γάρ ἦν πρᾶγμα, τοσοῦτος καί ὁ λόγος, ᾧ χρῆσαι»] (224 C) (πρβλ. με το ίδιο νόημα και το Απόφθεγμα 39 από τα Επιτηδεύματα Λακεδαιμονίων, 239 C).

108. Όταν κάποιος συνδιαλεγόταν για θέματα καθόλου άχρηστα, αλλά σε χρόνο ακατάλληλο, [ο βασιλιάς Λέοντας του Ευρυκρατίδα, - βασίλευσε περ. 590-560 π.Χ.] του είπε: «Φίλε, μιλάς όταν δεν πρέπει, γι' αυτά που πρέπει» [«οὐκ ἐν δέοντι χρῇ τῷ δέοντι»] (3-224 F) (ίδιο είναι και το απόφθεγμα 2 του Αναξανδρίδα, [216 F], αλλά με αναφορά στη μεγάλη διάρκεια της ομιλίας και όχι –όπως εδώ- στην ακαταλληλότητα του χρόνου).

Η καταλληλότητα ή όχι του χρόνου κατά τον οποίο έλεγε κάποιος κάτι και, γενικότερα, η αίσθηση του ορθού χρόνου και της ευνοϊκής στιγμής ή ευκαιρίας, που συνήθως αποδίδεται σήμερα στα αγγλικά ως «timing», αποτελούσε για τους Σπαρτιάτες σημαντικό στοιχείο του λόγου τους. Άλλωστε, οι Έλληνες είχαν θεοποιήσει τον «Καιρό», ο δε φημισμένος γλύπτης Λύσιππος είχε φιλοτεχνήσει χάλκινο άγαλμά του, από το οποίο διασώθηκε ρωμαϊκό αντίγραφο (δεξιά), που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Τορίνο, στην Ιταλία. Σημειώνεται ότι η επιλογή του ορθού χρόνου αποτελούσε, γενικότερα, κεντρικό σημείο και για την άσκηση εξωτερικής πολιτικής στην αρχαία Σπάρτη. Όπως σημειώνει και τεκμηριώνει ο *Anton Powell* στη μελέτη του «Η υπερσύγχρονη διάνοια της Σπάρτης», στο ένθετο «Ιστορικά» της εφημ. «Ελευθεροτυπία», 14.6.2001, με αφιέρωμα στην Αρχαία Σπάρτη (τχ. ΙΙ), σ. 36-39: 37-38, «κάθε φορά που η Αθήνα [κατά τον 5ο αι. π.Χ.] είχε μια αδυναμία κατάλληλη για εκμετάλλευση σε εποχή ειρήνης, η Σπάρτη εκμεταλλευόταν την ευκαιρία και προσπαθούσε ν' ανοίξει πόλεμο. (…) Οι Σπαρτιάτες ποτέ δεν επιτέθηκαν απλώς επειδή ήταν θυμωμένοι, αλλά ως εκπαιδευμένοι ειδικοί, πάντοτε περίμεναν συστηματικά την ευκαιρία».

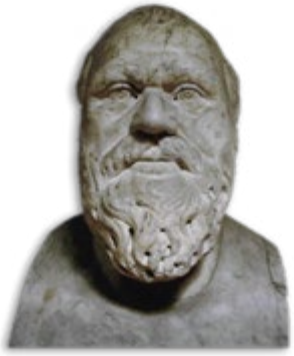

▲

Σωζόμενη προτομή του βασιλιά Αρχίδαμου Β΄.

109. Σε κάποιον, δε, που επαινούσε έναν κιθαρωδό και θαύμαζε τη δεξιοτεχνία του, [ο βασιλιάς Αρχίδαμος Β΄ – βασίλευσε κατά τα έτη 469-427 π.Χ.] του είπε: «Αγαπητέ μου, ποιο θα είναι [τότε] το έπαθλο από εσένα προς τους άξιους άνδρες, όταν επαινείς έναν [απλό] κιθαρωδό τόσο πολύ;» (2-218 C).

110. Κατά την επίσκεψή του στη Σπάρτη, ένας [ξένος] που στεκόταν επί πολλή ώρα όρθιος στο ένα του πόδι, είπε σε έναν Λάκωνα: «Δεν νομίζω, Λάκωνα, ότι θα μπορούσες να στέκεσαι τόση πολλή ώρα στο ένα σου πόδι όση εγώ». Και εκείνος, αντιστρέφοντας την κουβέντα, είπε: «Εγώ, σίγουρα, όχι. Όμως από τις χήνες, δεν υπάρχει ούτε μία [που να μην το μπορεί]» (Άσημοι Λάκωνες 18-233 B).

111. Και όταν κάλεσαν [τον Αγησίλαο Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] να ακούσει εκείνον που εμιμείτο τη φωνή του αηδονιού, αυτός αρνήθηκε την πρόσκληση και είπε: «Έχω ακούσει πολλές φορές το ίδιο το αηδόνι» (58-212 F · πρβλ. το παρεμφερές απόφθεγμα 3 του Πλείσταρχου, 231 C) [βλ. επίσης *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 21 και συναφώς *Πλουτ.*, Λυκ. 20].

ΣΗΜΑΣΙΑ ΕΧΕΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΙΟΣ ΛΕΓΕΙ ΚΑΤΙ

112. Κάθε φορά που [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] άκουγε κάποιους να διατυπώνουν ψόγους (κατηγορίες) ή επαίνους, θεωρούσε ότι έπρεπε να ερευνά το ποιόν αυτών που μιλούσαν εξίσου με το ποιόν εκείνων για τους οποίους αυτοί μιλούσαν [«οὐχ ἧττον δεῖν καταμανθάνειν τούς τῶν λεγόντων τρόπους ἢ περί ὧν λέγοιεν»] (5-208 D) [πρβλ. *Ξενοφ.*, Αγησ., 11,4, σχεδόν με την ίδια διατύπωση· βλ. επίσης *Ιωάννη Στοβαίο*, 46, 15, με παραπομπή σε αντίστοιχη γνώμη του αλεξανδρινού ιστορικού *Απολλόδωρου*].

113. Όταν κάποιος σοφιστής μιλούσε επί πολύ περί ανδρείας, [ο βασιλιάς Κλεομένης Α΄ του Αναξανδρίδα, - βασίλευσε περί τα έτη 520-490 π.Χ.] γέλασε. Και όταν εκείνος του είπε «τι γελάς Κλεομένη, όταν με ακούς να μιλώ για την ανδρεία, και μάλιστα ενώ είσαι βασιλιάς;», αυτός του απάντησε: «Διότι, φίλε, και ένα χελιδόνι εάν μιλούσε γι' αυτήν, θα είχα κάνει ακριβώς το ίδιο. Αν όμως μιλούσε αετός [που έχει εμπειρία σε μάχες], θα τον άκουγα με πολλή ηρεμία» (12-223 F).

114. Όταν ένας μοχθηρός (κακός) άνθρωπος εξέφερε μια άριστη γνώμη, [οι Σπαρτιάτες] την αποδέχθηκαν μεν, αλλά αφαίρεσαν [την πατρότητα της γνώμης] από αυτόν και απέδωσαν [τη γνώμη] σε άλλον άνδρα με καλό τρόπο διαβίωσης (Άσημοι Λάκωνες 31-239 F)[49].

ΤΟ ΑΝΤΙΔΟΤΟ ΣΤΗ ΦΛΥΑΡΙΑ: ΟΙ ΑΠΟΣΤΟΜΩΤΙΚΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

115. Σε κάποιον που πρόβαλε την αξίωση να εγκατασταθεί στην πόλη [της Σπάρτης] δημοκρατία, ο Λυκούργος είπε: «Φτιάξε (καθιέρωσε) εσύ πρώτος στο δικό σου σπίτι τη δημοκρατία» [«σύ πρῶτος ἐν τῇ οικίᾳ σου ποίησον δημοκρατίαν»] (21-228 D).

116. Όταν στάλθηκε διαταγή από τον Αλέξανδρο [τον Μέγα] να τον ανακηρύξουν με ψήφισμα θεό [περί το 324 π.Χ., δηλ. μετά τις νίκες του επί των Περσών], ο [Σπαρτιάτης] Δάμης, απάντησε: «Συγχωρείται στον Αλέξανδρο, εάν θέλει, να αποκαλείται θεός» [«συγχωρῶμεν Ἀλεξάνδρῳ, ἐάν θέλῃ, θεός καλεῖσθαι»] (219 E)[50].

---

[49]. Πρβλ. *Αισχίνη*, Κατά Τιμάρχου, 180-181, όπου το περιστατικό αυτό εκτίθεται με περισσότερες λεπτομέρειες. Επίσης, το περιστατικό αναφέρει και ο *Jean-Jacques Rousseau* στο έργο του «Το Κοινωνικό Συμβόλαιο» (1762), 4,7, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Τι τιμή για τον ένα και τι ντροπή για τον άλλο, χωρίς όμως να δώσουν [οι Σπαρτιάτες] ούτε έπαινο, ούτε μομφή σε κανέναν από τους δύο»].

[50]. Πρβλ. *Αιλιανού*, Ποικίλη Ιστορία, 2, 19, κατά τον οποίο η απάντηση των Σπαρτιατών στον Αλέξανδρο ήταν κάπως διαφοροποιημένη: «Επειδή Ἀλέξανδρος βούλεται θεόν εἶναι, ἔστω θεός». Αξίζει εδώ να αναφερθεί και μια παρεμφερής περίπτωση, που μεταφέρει επίσης ο *Αιλιανός* (2, 14): Όταν δηλ. οι έφοροι της Σπάρτης βρήκαν τον χώρο όπου συνεδρίαζαν να έχει λερωθεί με καπνιά και ερευνώντας έμαθαν ότι αυτό είχε γίνει από επισκέπτες προερχόμενους από την πόλη Κλαζομενές της Μικράς Ασίας, δεν φάνηκαν ενοχλημένοι, απλώς φώναξαν τον κήρυκα και του είπαν να ανακοινώσει στην πόλη ότι επιτρέπεται στους Κλαζομένιους να ασχημονούν: «Ἐξέστω Κλαζομενίοις ἀσχημονεῖν» - πρβλ. και το απόφθεγμα 13 των Ασήμων Λακώνων, που αναφέρεται αντίστοιχα σε κατοίκους από τη Χίο.

117. Όταν κάποιοι συναντήθηκαν τυχαία με Λάκωνες καθ' οδόν, τους είπαν: «Είσθε τυχεροί, διότι πριν από λίγο έφυγαν από εδώ ληστές». Και εκείνοι [απάντησαν]: «Όχι [εμείς], μα τον Ενυάλιο [Άρη], [αλλά] εκείνοι [ήταν τυχεροί], που δεν συνάντησαν εμάς» (Άσημοι Λάκωνες 36-234 Α-Β).

Αγαλμάτιο Λάκωνα πολεμιστή, σε πλήρη εξάρτυση, με κράνος, μεταλλικό θώρακα, περικνημίδες και τα χέρια σε θέση ώστε να κρατεί ασπίδα και ξίφος. Εύλογα, η πάνοπλη εμφάνισή του και το καλογυμνασμένο σώμα του ήταν σε θέση να προκαλούν δέος και να δικαιολογούν ώς ένα βαθμό τον υπερήφανο τρόπο, σχεδόν αλαζονικό, με τον οποίο ο Σπαρτιάτες αντιμετώπιζαν τους αντιπάλους τους. Το αγαλμάτιο βρέθηκε στον Άγιο Κοσμά Κυνουρίας και φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Δεξιά, σύγχρονη απόδοση Σπαρτιάτη οπλίτη.

118. Όταν κάποιος άλλος στρατιώτης [πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.] είπε ότι είναι κοντά μας [οι εχθροί], [ο βασιλιάς Λεωνίδας] απάντησε: «Επομένως, και εμείς [είμαστε] κοντά τους» [«οὐκοῦν, καί ἡμεῖς αὐτῶν ἐγγύς»] (7-225 B).

119. Σε έναν πάλι πονηρό (πανούργο) άνθρωπο, που πολλές φορές ρωτούσε ποιος είναι ο άριστος Σπαρτιάτης, [ο βασιλιάς Άγης Γ΄ ο Νεότερος, - βασίλευσε κατά τα έτη 338-331 π.Χ.] [του] απάντησε: «Αυτός που είναι ο πιο ανόμοιος σε σχέση με σένα» [« ὁ σοί ἀνομοιότατος»] (2-216 C· πρβλ. το απόφθεγμα 5 του Αρχίδαμου, γιου του Ζευξίδαμου, 218 C) [βλ. επίσης *Πλουτ.*, Λυκ., 20, όπου το περιστατικό συνδέεται με τον βασιλιά Δημάρατο].

120. Σε κάποιον που υφίστατο κολασμό (τιμωρία) και έλεγε [για να δικαιολογηθεί] ότι «άθελά μου διέπραξα το αμάρτημα (σφάλμα)», κάποιος του είπε: «Συνεπώς άθελά σου δέξου και τον κολασμό» [«ἄκων τοίνυν καί κολάζου»] (Άσημοι Λάκωνες 11-232 F).

121. Όταν ένας γιατρός επισκέφθηκε [τον βασιλιά Παυσανία Β΄ του Πλειστώνακτα, - βασίλευσε κατά τα έτη 409-395 π.Χ.] και του είπε: «Δεν έχεις τίποτε κακό» [ως προς την υγεία σου], αυτός απάντησε: «Όντως, διότι δεν χρησιμοποιώ εσένα για γιατρό μου» (4-230 F).

122. Όταν ο [Σπαρτιάτης ναύαρχος] Ανταλκίδας [†367 αι. π.Χ.], [ευρισκόμενος] στη Σαμοθράκη, κατηχείτο [ίσως περί το 387 π.Χ.] στα [Καβείρεια] μυστήρια και ρωτήθηκε από τον ιερέα τι ήταν το πιο φοβερό πράγμα που είχε κάνει στη ζωή του [καθώς στα μυστήρια απαγορευόταν να μυηθούν οι κακοποιοί], απάντησε: «Αν έχω κάνει κάτι τέτοιο, θα το γνωρίζουν οι θεοί από μόνοι τους» [εἰ τί μοι πέπρακται τοιοῦτον, εἴσονται αὐτοί οἱ θεοί» (1-217 C-D) (πρβλ. επίσης, με την ίδια θεματική, το απόφθεγμα 10 του Λύσανδρου, 229 D και το απόφθεγμα 68 των Ασήμων Λακώνων, 236 D).

123. Και όταν κάποιος [πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.] τον ρώτησε: «Είσαι εδώ παρών, Λεωνίδα, για να ριψοκινδυνεύσεις τόσο πολύ με τόσους λίγους [δικούς σου] απέναντι σε τόσους πολλούς [εχθρούς];», αυτός απάντησε: «Αν νομίζετε ότι [πρόκειται να πολεμήσω] διά του πλήθους [των στρατι-

ωτών], [τότε] δεν επαρκεί ούτε ολόκληρη η Ελλάδα, η οποία είναι μικρό [μόνο] μέρος σε σχέση με το πλήθος εκείνων (= των εχθρών). Αν όμως [πρόκειται να πολεμήσω] διά της πολεμικής αρετής (ανδρείας), [τότε] και αυτός ο αριθμός [των στρατιωτών μου] είναι αρκετός» (8-225 B-C) [πρβλ. *Διόδωρο Σικελιώτη*, 11, 4, 3-4, καθώς και αυτόθι, 19, 11, 3-4].

▼

Πάνω μέρος (προτομή) από μαρμάρινο άγαλμα οπλίτη, το οποίο θεωρήθηκε «μία από τις μεγαλύτερες πραγματοποίησεις της λακωνικής πλαστικής» και αποτελεί, όντως, ένα από τα σημαντικότερα αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σπάρτης (*Χρ. Χρήστου*, Από το Μουσείο της Σπάρτης και μερικά μνημεία του παρελθόντος, στο ειδικό αφιέρωμα της επιθεώρησης «Ηώς» για τη Λακωνία, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, ανατύπωση 1998, (1963[1]), σ. 55-60:57). Η προτομή βρέθηκε κατά τις ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1924 στο κοίλο του αρχαίου θεάτρου στην ακρόπολη της Σπάρτης και, όπως αφηγείται με γλαφυρότητα ο *Νίκος Β. Γεωργιάδης* στο έργο του: Περί Σπάρτης. Από την ανίδρυση της πόλεως έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Σπάρτη: Ιδιομορφή, 2014, σ. 163-164), «οι εργάτες που το αποκαλύπτουν, αναφωνούν αυθόρμητα "Ο Λεωνίδας". Έτσι το γλυπτό αυτό αναφέρεται έκτοτε στα αρχαιολογικά έντυπα του κόσμου ως "Πολεμιστής, ο λεγόμενος Λεωνίδας"».

Στο δεξί χέρι ο πολεμιστής θα είχε ανυψωμένο το δόρυ και στο αριστερό θα κρατούσε την ασπίδα. Στο διασωζόμενο πρόσωπο, που είναι σε φυσικό μέγεθος, διακρίνεται ένα μειδίαμα που φαίνεται να υποδηλώνει ταυτόχρονα ότι ο άνδρας χαίρεται τη ζωή, αλλά και ότι είναι έτοιμος να την αψηφήσει με αποφασιστικότητα μπροστά στο καθήκον. Το μουστάκι είναι ξυρισμένο κατ' επιταγή της λυκούργειας νομοθεσίας, ίσως και για να μπορούν έτσι να διακρίνονται από οπτική άποψη οι «Όμοιοι» Σπαρτιάτες, αυτοί δηλ. που είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, από τους υπομείονες και τους περίοικους. Μια επανασύσταση αυτού του αγάλματος στο σύνολό του παρατίθεται ανωτέρω (στο πλαίσιο του αποφθέγματος υπ' αρ. 20).

124. Και όταν κάποιος άλλος [πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, 480 π.Χ.] έλεγε τα ίδια, [ο βασιλιάς Λεωνίδας] του απάντησε: «Και όμως, [στην πραγματικότητα] οδηγώ πολλούς, εφόσον είναι για να πεθάνουμε» [«καί μήν, πολλούς ἐπάγομαι ὡς ἀποθανουμένους»] (9-225 C).

125. Σε μια συμπλοκή μεταξύ παλαιστών, ενώ ο ένας είχε πιάσει τον αντίπαλό του [έναν Σπαρτιάτη] από τον τράχηλο με ματαιόδοξο ζήλο και τον τράβαγε κατά γης, ο τελευταίος, έχοντας πέσει κάτω και επειδή υπολειπόταν σε σωματική δύναμη, του δάγκωσε τον βραχίονα. Και ο άλλος [του] είπε: «Δαγκώνεις, Λάκωνα, όπως οι γυναίκες». «Καθόλου», είπε ο άλλος, «αλλά όπως τα λεοντάρια» (Άσημοι Λάκωνες 44-234 E) [πρβλ. όμως *Πλουτ.*, Αλκιβιάδης, 2, και *Πλουτ.*, Βασιλέων αποφθέγματα και στρατηγών, 186 D, όπου το περιστατικό αποδίδεται στον Αθηναίο πολιτικό Αλκιβιάδη].

126. Και όταν [ο βασιλιάς Αγης Γ΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 338-331 π.Χ.] πήγε ως πρεσβευτής μόνος αυτός στον Φίλιππο [τον Μακεδόνα] και εκείνος του είπε: «Γιατί αυτό; Μόνος σου έρχεσαι;», ο Άγης τού απάντησε: «Ναι, διότι για έναν [μόνο έχω έλθει]» [«καί γάρ πρός ἕνα»] (16-216 B) (πρβλ. απόφθεγμα 30 των Ασήμων Λακώνων, 233 F).

► Ο βασιλιάς Φίλιππος Β΄ ο Μακεδών, σε μινιατούρα ελεφαντοστέινης κεφαλής (3,2 εκ.) που βρέθηκε από τον κορυφαίο αρχαιολόγο Μανόλη Ανδρόνικο στους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας. Διακρίνεται στο δεξί φρύδι μία ουλή από τραύμα που είχε δεχθεί ο Φίλιππος κατά τη μάχη της Μεθώνης (355/4 π.Χ.) και που τον είχε καταστήσει τυφλό στο δεξί μάτι (βλ. *Μαν. Ανδρόνικου*, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984, σ. 124 και 126).

127. Προς τον Φίλιππο, ιεροτελεστή των ορφικών μυστηρίων[51], που ήταν πάμπτωχος, αλλά έλεγε ότι όσοι είχαν μυηθεί απ' αυτόν [στα μυστήρια], ευδαιμονούν μετά το τέλος της ζωής τους, [ο Λεωτυχίδας Α΄ του Αρίστωνα, - βασίλευσε περ. 625-600 π.Χ.] είπε: «Γιατί λοιπόν, ανόητε, δεν πεθαίνεις όσο πιο γρήγορα [γίνεται], ώστε να παύσεις [έτσι] να κλαίγεσαι για την κακοδαιμονία και την πενία σου;» (3-224 Ε). Πρβλ. *Διογένη Λαέρτιο,* 6, 4, όπου το απόφθεγμα αποδίδεται στον κυνικό φιλόσοφο *Αντισθένη*.

128. Όταν κάποτε ένας Αργείος είπε: «Υπάρχουν πολλοί τάφοι Σπαρτιατών στα μέρη μας», κάποιος Λάκωνας απάντησε: «Ωστόσο σε μας δεν υπάρχει ούτε ένας [τάφος] Αργείων», υπονοώντας ότι οι μεν Σπαρτιάτες είχαν πολλές φορές πατήσει πόδι στο Άργος, ενώ οι Αργείοι στη Σπάρτη ουδέποτε (Άσημοι Λάκωνες 20-233 C) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 31].

129. Ο [βασιλιάς] Αγησίπολης του Κλεόμβροτου, όταν είπε κάποιος ότι ο Φίλιππος [ο Μακεδών] μέσα σε λίγες ημέρες ανέσκαψε εκ θεμελίων (ισοπέδωσε) την [πόλη] Όλυνθο [αυτό συνέβη το 348 π.Χ.], είπε: «Μα τους θεούς, άλλη [πόλη] όπως αυτήν, ούτε σε πολλαπλάσιο χρόνο δεν θα οικοδομήσει» (1-215 Β)[52].

130. Επειδή το περσικό νόμισμα είχε επάνω του χαραγμένο [από τη μια μεριά] έναν τοξότη [με τη μορφή του βασιλιά Δαρείου], [ο Αγησίλαος, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.], διαλύοντας το στρατόπεδο [στην Περσία για να επιστρέψει στη Σπάρτη], είπε ότι τον έδιωχνε από την Ασία ο [Πέρσης] βασιλιάς με τριάντα χιλιάδες τοξότες. Διότι τόσοι ήταν οι χρυσοί «δαρεικοί», που μεταφέρθηκαν μέσω του Τιμοκράτη στην Αθήνα και στη Θήβα και μοιρά-

---

51. Τα μυστήρια αυτά βασίζονταν στα ιερά βιβλία του Μουσαίου και του Ορφέα και υποτίθεται πως μπορούσαν να εξιλεώσουν τους ανθρώπους από τα αμαρτήματά τους, όταν θα έφθανε η στιγμή να μεταβούν στον Άδη. Για τις διδασκαλίες του Μουσαίου βλ. και *Πλάτ.* Πολιτεία, Α' 363 D επ.

52. Ωστόσο, επειδή ο Αγησίπολης Β΄ του Κλεόμβροτου, έστω και αν είχε πολιορκήσει και αυτός την Όλυνθο, όπου και σκοτώθηκε, όμως βασίλευσε περί τα έτη 371-370 π.Χ., το περιστατικό πρέπει να αναφέρεται σε άλλο πρόσωπο.

στηκαν στους πολιτικούς αρχηγούς, με αποτέλεσμα να υποκινηθούν οι πολίτες [τους] σε πόλεμο κατά των Σπαρτιατών [και να αναγκασθεί έτσι ο Αγησίλαος να επιστρέψει από την Περσία στην Ελλάδα] (40-211 B)[53].

ΠΩΣ ΑΠΑΝΤΟΥΣΑΝ ΣΕ ΟΣΟΥΣ ΤΟΥΣ ΚΑΚΟΛΟΓΟΥΣΑΝ

131. Ο [βασιλιάς] Λεωτυχίδας [Β΄] του Αρίστωνα [που βασίλευσε κατά τα έτη 491-469 π.Χ.], σ' εκείνον που είπε ότι οι γιοι του Δημάρατου τον κακολογούν, απάντησε: «Μα τους θεούς, δεν εκπλήσσομαι, αφού κανείς απ' αυτούς δεν θα μπορούσε να πει μια καλή κουβέντα» (1-224 E) [πρβλ. με παρόμοιο πνεύμα τα όσα φέρεται να είπε για τέτοιες κακολογίες ο *Σωκράτης* (σε: *Διογένη Λαέρτιο*, 2,35)].

132. Όταν κάποιος είπε [στον βασιλιά Πλείσταρχο, γιο του Λεωνίδα των Θερμοπυλών, - βασίλευσε κατά τα έτη 480-459 π.Χ.] ότι ένας άνθρωπος κακολόγος τον επαινούσε, εκείνος απάντησε: «Απορώ μήπως κάποιος του είπε ότι πέθανα· διότι αυτός, για κάποιον που είναι ζωντανός, δεν υπάρχει περίπτωση να πει καλή κουβέντα» (4-231 D).

133. Όταν κάποιος φαύλος τον κακολογούσε, [ο Κλεομένης Α΄ του Αναξανδρίδα, - βασίλευσε περί τα έτη 520-490 π.Χ.] του απάντησε: «Άραγε, γι' αυτό εσύ κακολογείς τους πάντες, δηλ. για να μην ευκαιρούμε, απολογούμενοι, να μιλούμε για τη δική σου κακία;» (9-223 E).

134. Και σ' εκείνους που έλεγαν [στον βασιλιά Άγη Β΄, που βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.] ότι τον φθονούν κάποιοι από τον άλλο βασιλικό οίκο [δηλ. των Αγιαδών], [αυτός] απάντησε: «Επομένως, θα έχουν να λυπούνται για τις δικές τους κακοτυχίες, αλλά επί πλέον και για τις καλοτυχίες τις δικές μου και των φίλων μου» [«οὐκοῦν τά ἴδι' αὐτούς κακά λυπήσει, καί πρός τούτοις τά τ' ἐμά καί τά τῶν ἐμῶν φίλων ἀγαθά»] (11-215 F).

---

53. Πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 15 και Αρταξέρξης, 20, όπου όμως ο Τιμοκράτης αναφέρεται ως Ερμοκράτης· βλ. επίσης *Ξενοφ.*, Ελληνικά, 3, 5, 1 και 4, 2, 1 επ.

135. Σε κάποιον που λοιδορούσε (κακολογούσε) [τον Σπαρτιάτη ναύαρχο Λύσανδρο, †395 π.Χ.], αυτός είπε: «Λέγε κι άλλα, αλλοδαπό ανθρωπάκι, λέγε χωρίς να παραλείπεις τίποτε, αν μπορείς [έτσι] να εκκενώσεις την ψυχή σου από τα κακά (τις αισχρότητες), που φαίνεται ότι είσαι γεμάτος» (13-229 E).

ΤΑ ΚΑΥΣΤΙΚΑ «ΛΑΚΩΝΙΚΑ» ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΘΗΝΑΙΟΥΣ

136. Επειδή ο Πίνδαρος έγραψε ότι «η Αθήνα είναι το έρεισμα (στήριγμα) της Ελλάδας» [απόσπ. 76 στην έκδ. Christ], ένας Λάκωνας είπε: «Θα έπεφτε κάτω η Ελλάδα, αν στηριζόταν σε τέτοιο έρεισμα» [«καταπεσεῖν ἄν τήν Ἑλλαδα ὀχουμένην ἐρείσματι τοιούτῳ»] (Άσημοι Λάκωνες 8-232 E).

137. Και όταν κάποιος είδε σε ζωγραφικό πίνακα Λάκωνες να σφαγιάζονται από Αθηναίους και έλεγε ότι οι Αθηναίοι είναι στ᾽ αλήθεια ανδρείοι, ένας Λάκωνας που έτυχε να παρευρίσκεται, είπε: «Στον πίνακα [όμως]!» [«ἐν τῷ πίνακι»] (Άσημοι Λάκωνες, 9-232 F).

138. Κι όταν κάποιος άλλος Αθηναίος είπε [στον Σπαρτιάτη ναύαρχο Ανταλκίδα, †367 αι. π.Χ.]: «Ωστόσο εμείς σας διώξαμε πολλές φορές από τον Κηφισό [ποταμό, στην Αθήνα], αυτός απάντησε: «Εμείς όμως [δεν χρειάσθηκε] ποτέ [να σας διώξουμε] από τον Ευρώτα [ποταμό, στη Σπάρτη]» (3-217 D) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 31].

139. Όταν, δε, κάποιος από τους Αθηναίους είπε [στον βασιλιά Νίκανδρο, - βασίλευσε περί τα έτη 750-720 π.Χ.]: «Νίκανδρε, [εσείς οι Σπαρτιάτες] επιμένετε ιδιαίτερα στην ιδέα τού να είσθε αργόσχολοι», αυτός απάντησε: «Αληθεύει! Όμως όχι για να ασχολούμαστε με ό,τι τύχει, όπως κάνετε εσείς» [«ἀληθίζει, ἀλλ᾽ οὐχ᾽ ὥσπερ ὑμεῖς ὅπως <ὅτι ἄν> τύχῃ σπουδάζωμεν»] (3-230 B) [πρβλ. *Πλάτωνα, Ζ΄*, Νόμοι, 803 C, κατά τον οποίο πρέπει να ασχολούμαστε σοβαρά με ό,τι είναι σοβαρό και όχι με τα επουσιώδη].

140. Σε κάποιον Αθηναίο που αποκαλούσε τους Λακεδαιμόνιους αμαθείς, [ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Ανταλκίδας, †367 αι. π.Χ.] είπε: «Εν πάση περιπτώσει, μόνον εμείς δεν μάθαμε από σας κάτι κακό» [«μόνοι γοῦν ἡμεῖς οὐδέν μεμαθή-

καμεν παρ᾽ ὑμών κακόν»] (2-217 D· πρβλ. το συναφές απόφθεγμα του Πλειστώνακτα, 231 D).

ΕΥΦΥΕΙΣ ΤΡΟΠΟΙ ΓΙΑ ΕΝΘΑΡΡΥΝΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

141. Και όταν κάποτε, είχαν αποστατήσει οι Κορίνθιοι [από τη συμμαχία των Λακεδαιμονίων, ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύσανδρος, †395 π.Χ.] διερχόταν κατά μήκος των τειχών τους και έβλεπε ότι οι Λακεδαιμόνιοι επιδείκνυαν οκνηρία να επιτεθούν. Όμως, [ξαφνικά] φάνηκε ένας λαγός να πηδάει πάνω από την οχυρωματική τάφρο. Και τότε [ο Λύσανδρος] είπε στους στρατιώτες του: «Δεν αισχύνεσθε, εσείς οι Σπαρτιάτες, να φοβάστε τέτοιους εχθρούς, λόγω της απραξίας των οποίων, οι λαγοί τους κοιμούνται [ήσυχα] μέσα στα τείχη [της πόλης τους];» (9-229 D) (πρβλ. και το απόφθεγμα 7 για τον Αρχίδαμο του Ζευξίδαμου, 218 D) [βλ. επίσης, *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 22].

142. Ο [στρατηγός] Βρασίδας [έφορος το 431/430 π.Χ.], όταν μέσα από [καλάθι με] ξερά σύκα έπιασε ένα ποντίκι που τον δάγκωσε, το άφησε [ελεύθερο]. Έπειτα, είπε στους παρόντες: «Κανένα πλάσμα δεν είναι τόσο μικρό, που να μη [μπορεί να] σώζει τη ζωή του όταν τολμά να αμύνεται σε όσους επιχειρούν (βάζουν χέρι) [εναντίον του]» [«οὐδέν οὕτως μικρόν ἐστιν, ὅ οὐ σῴζεται τολμῶν ἀμύνεσθαι τούς ἐπιχειροῦντας»] (1-219 C) [πρβλ. παρόμοιο περιστατικό στο απόφθεγμα 9 για τον Αγησίλαο, 208 F).

143. Όταν οι Αργείοι, μετά την ήττα [τους], αντιπαρατάσσονταν πάλι εναντίον του με μεγαλύτερο θάρρος, [ο βασιλιάς Άγης Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.], επειδή έβλεπε τους συμμάχους του ταραγμένους, είπε: «Έχετε θάρρος, άνδρες· διότι αν εμείς οι νικητές ορρωδούμε (ζαρώνουμε από τον φόβο μας), τι νομίζετε ότι κάνουν εκείνοι που νικήθηκαν από εμάς;» [«θαρρείτε ὦ ἄνδρες· ὅπου γάρ ἡμεῖς οἱ νικῶντες ὀρρωδοῦμεν, τί δοκεῖτε ποιεῖν τούς ὑφ᾽ ἡμῶν νενικημένους;»] (8-215 D) [Να σημειωθεί ότι όντως οι Σπαρτιάτες κατατρόπωσαν εν συνεχεία τους Αργείους στη μάχη της Μαντίνειας το 418 π.Χ.].

144. [Και ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.], επειδή έβλεπε ότι όσοι [στρατιώτες] επρόκειτο να σταθούν δίπλα του [στη μάχη] φοβούνταν για τον επικείμενο κίνδυνο [που τους απειλούσε] εξαιτίας του πλήθους των εχθρών –διότι ήταν διακόσιες χιλιάδες– και του μικρού αριθμού των δικών του [στρατιωτών], προτού παραταχθεί το στράτευμά του [για τη μάχη] όρισε

να προσφέρει θυσία. Και χωρίς να το αντιληφθούν οι άλλοι, έγραψε στο χέρι του με γράμματα στραμμένα προς τα αριστερά [= για να διαβάζονται και ανάποδα] τη λέξη «Νίκη». Και αφού πήρε από τον μάντη το συκώτι [του θυσιασμένου ζώου], το τοποθέτησε στο χέρι όπου υπήρχε η [κρυμμένη] γραφή. Και κρατώντας το έτσι για αρκετή ώρα, υποκρινόταν δισταγμό και προσποιείτο ότι έχει απορημένο ύφος, μέχρι που οι χαρακτήρες των γραμμάτων [στο χέρι του] αλείφθηκαν μαζί με το συκώτι και αποτυπώθηκαν επάνω σ' αυτό. Και τότε το επεδείκνυε σε αυτούς που επρόκειτο να αγωνισθούν μαζί του, λέγοντας ότι οι θεοί με τα γράμματα αυτά [«Νίκη»] τους είχαν αποκαλύψει ότι θα νικήσουν. Θεωρώντας, λοιπόν, οι στρατιώτες του πως διαθέτουν ένα ασφαλές τεκμήριο ότι θα επικρατήσουν, οπλίσθηκαν με θάρρος για τη μάχη (77-214 E-F) [ένα παρόμοιο τέχνασμα ιστορείται από τον *Frontinus*, Strategemata, 1, 11, 14, ότι χρησιμοποίησε σε ανάλογη περίσταση και ο Μέγας Αλέξανδρος].

ΠΡΟΣΦΥΗ ΠΟΛΕΜΙΚΑ ΤΕΧΝΑΣΜΑΤΑ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗ ΝΙΚΗ

145. Ο [Σπαρτιάτης ναύαρχος] Λύσανδρος [†395 π.Χ.], που έγινε δεινός σοφιστής (εδώ: στρεψόδικος) και διάνθιζε ποικιλοτρόπως τις περισσότερες ενέργειές του με απάτες, θεωρώντας δίκαιο μόνο ό,τι είναι λυσιτελές (επωφελές) και καλό ό,τι είναι συμφέρον, έλεγε: «Το αληθές είναι καλύτερο από το ψεύδος, όμως η αξία και η τιμή του καθενός από τα δύο καθορίζεται από την ωφέλεια [την οποία μπορεί το καθένα να προσφέρει]» [«τό ἀληθές τοῦ ψευδοῦς κρεῖττον εἶναι, ἑκατέρου δέ τῇ χρείᾳ τήν ἀξίαν καί τήν τιμήν ὁρίζεσθαι»] (2-229 A-B)[54].

---

[54]. Πρβλ. *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 7. Με το απόφθεγμα αυτό υπονοούνται εδώ οι αντιλήψεις ορισμένων σοφιστών για το «δίκαιο του ισχυροτέρου», που διατυπώθηκαν ιδίως από τον *Θρασύμαχο* (*Πλάτ.*, Πολιτεία, Α΄ 338 C επ.) και τον *Καλλικλή* (*Πλάτ.*, Γοργίας, 39, 483 D επ.). Υπενθυμίζεται ότι ανάλογη αίσθηση επιβολής της ισχύος επάνω στο δίκαιο αποπνέει και ο συγκλονιστικός διάλογος Αθηναίων και Μηλίων, όπως αποτυπώνεται από τον *Θουκυδίδη* στο 5ο βιβλίο της Ιστορίας του, 84 επ. Κυρίως εντυπωσιάζει εδώ η ωμότητα των Αθηναίων, όταν επισημαίνουν στους κατοίκους της Μήλου –κατά την ωραία μετάφραση του Ελευθερίου Βενιζέλου, έκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας με επιμ. *Στέφ. Στεφάνου και Κωνστ. Στεργιόπουλου*, χ.χ. (διαθέσιμο και στο διαδίκτυο), σ. 294- «ότι: κατά την συζήτησιν των ανθρωπίνων πραγμάτων το επιχείρημα του δικαίου αξίαν έχει, όπου ίση υπάρχει δύναμις προς επιβολήν αυτού, ότι όμως ο ισχυρός επιβάλλει ό,τι του επιτρέπει η δύναμίς του και ο ασθενής παραχωρεί ό,τι του επιβάλλει η αδυναμία του» (5, 89). Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση αυτών των απόψεων επιχειρείται από τον *Ευ. Παπανούτσο* στο έργο του: Το Δίκαιο της Πυγμής, Αθήνα: Δωδώνη 1975, σ. 11 επ. , όπου προβάλλονται σημαντικά επιχειρήματα περί του οτι το "δίκαιο του ισχυροτέρου" "ούτε ηθικό είναι, αλλά ούτε και φυσικό προνόμιο" (σ. 19).

146. Προς εκείνους που τον έψεγαν (κατέκριναν) ότι, επειδή κάνει σχεδόν τα πάντα με απάτη, είναι ανάξιος [του γένους] του Ηρακλή, και ότι κατορθώνει [όσα σχεδιάζει] με δόλο, χωρίς [δηλ.] ευθείες ενέργειες [αλλά πλάγιες], [ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύσανδρος, †395 π.Χ.] έλεγε γελώντας ότι «Όπου η λεοντή (το τομάρι του λεονταριού) δεν επαρκεί, πρέπει κανείς να ράβει επάνω της [και] την αλωπεκή (το τομάρι της αλεπούς)» [«ὅπου μή ἐφικνεῖται ἡ λεοντῆ, προσραπτέον εἶναι τήν ἀλωπεκῆν»] (3-229 Β)[55].

147. Σε άλλους που μέμφονταν [τον Λύσανδρο, †395 π.Χ.] για παράβαση των όρκων που είχε κάνει στη Μίλητο, αυτός έλεγε ότι «τα μεν παιδιά πρέπει κανείς να τα εξαπατά με αστραγάλους (δηλ. με το παιχνίδι που λέγεται «κότσια», κάτι σαν τα σύγχρονα ζάρια), ενώ τους άνδρες με όρκους» [«τούς μέν παῖδας τοῖς ἀστραγάλοις δεῖ ἐξαπατᾶν, τούς δέ ἄνδρας τοῖς ὅρκοις»] (4-229 Β) [πρβλ. *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 8, *Διόδωρο Σικελιώτη*, 10, 9, 1, και *Πολύαινου*, Στρατηγήματα, 1, 45, 3, ενώ ο *Αιλιανός* (7, 12) λέγει ότι άλλοι αποδίδουν το απόφθεγμα στον *Λύσανδρο* και άλλοι στον *Φίλιππο τον Μακεδόνα*].

148. Λέγεται ότι ο βασιλιάς Σόος [περ. 11ος αι. π.Χ.], πολιορκούμενος σε μέρος δύσβατο και άνυδρο από τους Κλειτόριους [στην αρχαία Αρκαδία], συνομολόγησε μαζί τους να [τους] αφήσει τα εδάφη που είχε κατακτήσει με το δόρυ (=με τα όπλα), εάν [αυτός και] όλοι οι στρατιώτες του έπιναν νερό από την κοντινή πηγή, την οποία φρουρούσαν οι εχθροί. Και αφού ανταλλάγησαν

---

55. Πρβλ. *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 7 in fine. Πρόκειται για κλασικό αξίωμα προς υπερνίκηση των αντιπάλων, όταν δεν επαρκεί η στρατιωτική ισχύς και επιστρατεύεται έτσι η πονηριά. Εκτός από τον Λύσανδρο, το αξίωμα φαίνεται ότι διατυπώθηκε την ίδια περίπου εποχή και από τον Σπαρτιάτη στρατηγό *Κλεανδρίδα* (5ος αι. π. Χ.) (*Πολύαινου*, Στρατηγήματα, 2, 10, 5), ενώ αργότερα, το υιοθέτησαν επίσης, μεταξύ άλλων, ο βυζαντινός αυτοκράτορας *Λέων Στ΄ ο Σοφός* στα «Τακτικά» του (Κ-Διάταξη, 162) και ο Πρώσος βασιλιάς *Φρειδερίκος Β΄* στο έργο του «Εκπαίδευσις» (κεφ. XI). Επίσης, με παρόμοιο πνεύμα ο *Νικολό Μακιαβέλλι* στο έργο του «Διατριβές πάνω στην πρώτη Δεκάδα [Βιβλίων] του Τίτου Λίβιου» (1512-1517), σημειώνει στο τέλος σχετικού κεφαλαίου (Δεύτερο βιβλίο, XIII): «Η απάτη είναι πάντοτε απαραίτητη σ' όποιον, ξεκινώντας από χαμηλά, θέλει να φτάσει στο πιο ψηλό σκαλί, κι είναι και λιγότερο αξιοκατάκριτη άμα είναι και κομμάτι σκεπασμένη [= κάπως συγκαλυμμένη], όπως των Ρωμαίων» (μτφρ. Τάκη Κονδύλη στις εκδ. Κάλβος, τ. 1 των Έργων του Μακιαβέλλι, 1984, σ. 421).

οι όρκοι, [ο Σόος] συγκέντρωσε τους στρατιώτες του και τους είπε ότι θα έδινε τη βασιλεία σε όποιον δεν θα έπινε [νερό]. Καθώς όμως κανείς [από τους στρατιώτες] δεν έδειξε καρτερικότητα (αντοχή) και [αντιθέτως] ήπιαν όλοι, αυτός κατέβηκε μετά από όλους [στην πηγή] και [απλώς] ραντίστηκε ολόγυρα, ενώ οι εχθροί ήταν ακόμη παρόντες. Έπειτα, απήλθε και έθεσε τη χώρα υπό την κατοχή του, με το σκεπτικό ότι ο ίδιος δεν είχε πιει [νερό] (232 Α) [πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 2].

149. [Ο βασιλιάς Κλεομένης Α΄ του Αναξανδρίδα, που βασίλευσε περί τα έτη 520-490 π.Χ.] έκανε ανακωχή με τους Αργείους για επτά ημέρες. Όμως, την τρίτη νύχτα, ενώ εκείνοι κοιμούνταν [ήσυχοι] επειδή είχαν πιστεύσει στις σπονδές (στην ανακωχή), τους παραφύλαξε και επιτέθηκε. Και ορισμένους μεν τους σκότωσε, τους δε άλλους τους πήρε αιχμαλώτους [πρβλ. *Ηροδ.*, Ιστ., 6, 77 επ., ο οποίος όμως αναφέρεται σε άλλο τέχνασμα του Κλεομένη]. Και επειδή τον ονείδιζαν (= τον χλεύαζαν) για παράβαση των όρκων, έλεγε ότι δεν είχε συμπεριλάβει στον όρκο του μαζί με τις ημέρες και τις νύχτες (!) [βλ. αντίστοιχα τεχνάσματα στον *Πολύαινο*, 7, 43]. Άλλωστε [πρόσθεσε], οτιδήποτε κακό και αν κάνει κάποιος στους εχθρούς, τούτο και οι θεοί και οι άνθρωποι το νομίζουν ως κάτι το οποίο υπερβαίνει το πλαίσιο αντιμετώπισής του από τη σκοπιά του δικαίου [«ἄλλως τε καί, ὅτι ἄν κακόν τις ποιῇ τούς πολεμίους, τοῦτο καί παρά θεοῖς καί παρ᾽ ἀνθρώποις δίκης ὑπέρτερον νομίζεσθαι»] (2-223 Α-Β και με το ίδιο πνεύμα: *Ευριπ.*, Ηλέκτρα, 584: «… εἰ τἄδικ᾽ ἔσται τῆς δίκης ὑπέρτερα») (πρβλ. με παρόμοιο νόημα και το απόσπασμα 11 του Αγησίλαου, 209 Α-Β)[56].

ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ, ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΙΣΧΥ

150. Προς τους Αργείους, οι οποίοι έθεταν υπό αμφισβήτηση σε σχέση με τους Λακεδαιμόνιους τα σύνορα [των μεταξύ τους κρατών] και έλεγαν ότι οι ίδιοι μιλούν με δικαιότερα επιχειρήματα από αυτούς, [ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύ-

---

56. Βλ. επίσης *Ξενοφ.*, Αγησίλαος, 11, 5: «καί τό μέν ἀπιστοῦντας ἐξαπατᾶν σοφόν ἔκρινε», *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 9 και Λύσανδρος, 22, καθώς και *Κικέρωνος* (Cicero), De Officiis, 1, 10, 33.

σανδρος, †395 π.Χ.], σύροντας από τη θήκη το σπαθί [του], είπε: «Εκείνος που κρατάει αυτό [το σπαθί], συνδιαλέγεται για τα σύνορα της χώρας [του] με τον καλύτερο τρόπο» [«ὁ ταύτης (= μαχαίρας) κρατῶν βέλτιστα περί γῆς ὅρων διαλέγεται»] (6-229 C) [πρβλ. *Πλουτ.*, Λύσανδρος, 22].

151. Όταν ένας άνδρας από τα Μέγαρα σε γενική συνέλευση [των ελληνικών πόλεων] μίλησε με παρρησία (ελευθεροστομία) προς αυτόν [τον Σπαρτιάτη ναύαρχο Λύσανδρο, †395 π.Χ.], εκείνος του απάντησε: «Τα λόγια σου, φίλε, απαιτούν και πόλη [να τα υποστηρίζει με στρατιωτική ισχύ]» [«οἱ λόγοι σου, ὦ ξένε, πόλεως δέονται»] (8-229 C) [πρβλ. το απόφθεγμα 56 του Αγησίλαου, 212 E].

152. Σε κάποιους Θηβαίους που αντιλέγαν (διατύπωναν αντιρρήσεις) για κάποιο θέμα, [οι Σπαρτιάτες] είπαν: «Πρέπει να είσθε είτε λιγότερο μεγαλόφρονες, είτε περισσότερο δυνατοί» [«ἢ φρονεῖν δεῖ ἔλασσον ἢ δύνασθαι μεῖζον»] (Άσημοι Λάκωνες 3-232 E – πρβλ. και το απόφθεγμα 10 του Αρχίδαμου προς τον γιο του Αγη, 218 E).

153. Όταν πάλι κάποιος, σχετικά με την ελευθερία των Ελλήνων, παρουσίαζε σχέδια όχι μεν ανάρμοστα, αλλά δύσκολα να επιτελεσθούν, [ο βασιλιάς Άγης Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.] είπε: «Φίλε, τα λόγια σου χρειάζονται επιπλέον [στρατιωτική] δύναμη και χρήματα» [«προσδέονταί σου, ὦ ξένε, οἱ λόγοι δυνάμεως καί χρημάτων»] (13-216 A) (πρβλ. και το απόφθεγμα 56 του Αγησίλαου, 212 E).

154. Ο Αντίοχος, όταν ήταν έφορος [περί το 338-337 π.Χ.] και άκουσε ότι ο Φίλιππος είχε δώσει στους Μεσσηνίους την περιοχή [που διεκδικούσαν], ρώτησε εάν αυτός τους είχε παράσχει και [στρατιωτική] δύναμη, ώστε να [μπορούν να] μάχονται γι᾽ αυτήν και να την κρατήσουν (217 F).

155. Όταν κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο [πρόκειται εδώ για τον πόλεμο στην Πελοπόννησο κατά τα έτη 371-362 π.Χ.] οι σύμμαχοι [της Σπάρτης] ζητούσαν να μάθουν πόσα χρήματα θα ήταν αρκετά [για τη διεξαγωγή του] και αξίωναν να τεθεί ένα όριο στους φόρους [που θα πλήρωναν], [ο βασιλιάς Αρχίδαμος Γ΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 360-339 π.Χ.] απάντησε: «Ο πόλεμος

δεν ζητεί (εδώ: δεν αρκείται σε) συγκεκριμένες δόσεις χρημάτων» [«ὁ πόλεμος οὐ τεταγμένα ζητεῖ»] (7-219 A).

156. Ο [Σπαρτιάτης έφορος (;)] Ναμέρτης, όταν στάλθηκε [κάπου] πρεσβευτής και κάποιος από εκεί τον μακάριζε (καλοτύχιζε) διότι είχε πολλούς φίλους, ρώτησε [αυτόν τον άνθρωπο] μήπως έχει κάποιο κριτήριο για τον τρόπο με τον οποίο αναγνωρίζεται αυτός που έχει [όντως] πολλούς φίλους. Και καθώς εκείνος [μη μπορώντας να απαντήσει] ζητούσε να το μάθει [από τον Ναμέρτη, αυτός] του είπε: «Με την ατυχία» [= την ώρα της ανάγκης]» [«ἀτυχίᾳ»] (230 B)[57].

ΠΡΟΤΙΜΟΤΕΡΗ ΟΜΩΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΧΥ Η ΝΙΚΗ ΛΟΓΩ ΕΥΣΤΡΟΦΙΑΣ

157. Σ' εκείνους που τον επαινούσαν όταν νίκησε [το 346 π.Χ.] στην [«άδακρυ»] μάχη [κοντά στη Μιδέα] κατά των Αρκάδων, [ο βασιλιάς Αρχίδαμος Γ΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 360-339 π.Χ.] είπε: «Θα ήταν καλύτερο, αν είχαμε νικήσει περισσότερο με τη φρόνησή μας (την ευστροφία μας), παρά με την ισχύ [των όπλων] [«βέλτιον ἄν ἦν, εἰ τῇ φρονήσει αὐτούς ἐνικῶμεν μᾶλλον ἤ τῇ ἰσχύι»] (5-218 F) [για τη μάχη αυτή πρβλ. *Ξενοφ.*, Ελληνικά, 7, 1, 28-32].

158. Όταν [οι Σπαρτιάτες] νικήσουν τους εχθρούς με στρατήγημα, θυσιάζουν στον Άρη ένα βόδι, ενώ όταν [νικήσουν] σε ανοιχτή μάχη, [θυσιάζουν] πετεινό· έτσι συνηθίζουν τους ηγέτες τους να μην είναι μόνον επιδέξιοι στον πόλεμο, αλλά και ικανοί στα στρατηγικά τεχνάσματα (Παλαιά Επιτηδεύματα 25-238 F).

159. Όταν κάποτε [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] ρωτήθηκε ποια από τις δύο αρετές είναι καλύτερη (εδώ: προτιμότερη), δηλ. η

---

57. Πρόκειται για τη γνωστή ρήση από την αρχαιότητα: «πιστόν φίλον ἐν κινδύνοις γιγνώσκεις», η οποία επιβιώνει και σήμερα στην παροιμία «ο καλός ο φίλος στην ανάγκη φαίνεται». Η αντίστοιχη παροιμία υπάρχει βέβαια και σε άλλες χώρες, όπως π.χ. στο Ηνωμένο Βασίλειο: «A friend in need, is a friend indeed» και στην Κύπρο: «Ο φίλος εις την περίστασιν φαίνεται» (βλ. *Ιωάννης Κρητιώτης*, Κυπριακές Παροιμίες και Ρήσεις, Λευκωσία: εκδ. Επιφανίου, 2009, σ. 185).

ανδρεία ή η δικαιοσύνη, απάντησε ότι δεν ωφελεί σε τίποτε η ανδρεία, αν δεν συνοδεύεται από δικαιοσύνη. Και ότι αν όλοι οι άνθρωποι γίνονταν δίκαιοι, δεν θα χρειάζονταν [πλέον] καθόλου την ανδρεία [«οὐδέν ὄφελος ἀνδρείας εἶναι μή παρούσης δικαιοσύνης· εἰ δέ δίκαιοι πάντες γένοιντο, μηδέν᾽ ἀνδρείας δεηθήσεσθαι»] (62-213 C) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 23 και *Ιωάννης Στοβαίος*, 7, 72].

ΕΥΕΛΙΞΙΑ
ΣΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΜΙΑΣ ΓΝΩΜΗΣ

160. Επειδή [ο βασιλιάς Κλεομένης Α΄ του Αναξανδρίδα, -βασίλευσε περί τα έτη 520-490 π.Χ.] άρχισε να υποφέρει από μακροχρόνια νόσο και να δίνει σημασία σε ανθρώπους που γνώριζαν από καθαρμούς (εξαγνισμούς) και σε μάντεις, ενώ πρώτα δεν έδινε σημασία, όταν κάποιος του εξέφρασε την έκπληξή του, αυτός είπε: «Γιατί εκπλήσσεσαι; Δεν είμαι ο ίδιος τώρα και τότε· και καθώς δεν είμαι ο ίδιος, δεν επιδοκιμάζω [πλέον] τα ίδια πράγματα» [«οὐ γάρ εἰμι ὁ αὐτός νῦν καί τότε· οὐκ ὤν δέ ὁ αὐτός οὐδέ τά αὐτά δοκιμάζω»] (11-223 E)[58].

161. Ο [βασιλιάς] Λεωτυχίδας ο πρώτος [βασίλευσε περί τα έτη 625-600 π.Χ.], όταν του είπε κάποιος ότι είναι ευμετάβολος [στις απόψεις του], απάντησε: «Λόγω των συγκυριών και όχι, όπως εσείς, λόγω της κακίας σας (=της κακής ποιότητας του χαρακτήρα σας)» [«διά τούς καιρούς, οὐχ ὡς ὑμεῖς διά τήν αὐτῶν κακίαν»] (1-224 D).

162. Όταν κάποιος άλλος προέτρεπε [τον Αγησίλαο Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] να χαλαρώνει [από την επαγρύπνηση] και έλεγε ότι εξαιτίας της άδηλης τύχης δεν πρέπει να περιμένει κανείς μήπως υπάρξει κάποτε η κατάλληλη ευκαιρία γι᾽ αυτό [για τη χαλάρωση], αυτός απάντησε: «Αλλά εγώ συνηθίζω τον εαυτό μου να εξασκείται, λέγοντάς του να επιζητεί τη μεταβολή [και την ευχαρίστηση] και εκεί όπου δεν υπάρχει μεταβολή» [«ἀλλ᾽ ἐγώ ἐμαυτόν ἐθίζω λέγων ὥστ᾽ ἐν μηδεμιᾷ μεταβολῇ μεταβολήν ζητεῖν»] (22-210 B).

---

58. Πρβλ. ανάλογα περιστατικά για μεταβολή γνώμης περί αποτροπής του κακού με χρήση «φυλακτών» από τον Αθηναίο πολιτικό Περικλή και τον κυνικό φιλόσοφο Βίωνα, αντίστοιχα, σε: *Πλουτ.*, Περικλής, 38, και *Διογένη Λαέρτιο*, 4, 54.

163. Όταν, δε, κάποιος είπε κάποτε [στον Αγησίλαο Β΄, -βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.]: «΄Έχεις συνομολογήσει (συμφωνήσει)» και πολλές φορές τού το έλεγε, εκείνος του είπε: «Ναι, μα τον Δία, αν πρόκειται για κάτι δίκαιο. Ει δε μη, [απλώς] είπα μεν, αλλά δεν το συνομολόγησα». Και όταν ο άλλος πρόσθεσε ότι «οι βασιλείς πρέπει να πραγματοποιούν ακόμη και αυτό για το οποίο συγκατάνευσαν με [απλό] νεύμα (γνέψιμο) της κεφαλής» [εδώ ο συνομιλητής υπαινίσσεται χωρίο της Ιλιάδας, Α΄ 527, όπου ο θεός Δίας διαβεβαιώνει: «Θα γίνει ό,τι κι αν τάξω εγώ κουνώντας το κεφάλι»], ο Αγησίλαος είπε: «Ναι, αλλά πολύ περισσότερο πρέπει και όσοι προσφεύγουν στους βασιλείς να υποβάλλουν δίκαια αιτήματα και να λένε δίκαια πράγματα, στοχαζόμενοι τον χρόνο κατά τον οποίο ενδείκνυται να τα ζητήσουν και το τι αρμόζει να πράττουν οι βασιλείς» (4-208 D).

ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΡΙΣΕΩΝ

164. Όσους του εναντιώνονταν συγκαλυμμένα, [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] δεν τους ενοχλούσε στα φανερά. Φρόντιζε όμως να στέλνονται πάντοτε [κάπου] ορισμένοι απ᾽ αυτούς ως στρατηγοί ή αξιωματούχοι (διοικητές περιοχών) και στη συνέχεια τους απεδείκνυε ότι κατά την άσκηση της εξουσίας είχαν γίνει ανάξιοι και πλεονέκτες. Έπειτα, όταν εκείνοι λογοδοτούσαν, αυτός αλλάζοντας στάση τούς βοηθούσε και αγωνιζόταν να τους στηρίζει. Κι έτσι, τους έκανε δικούς του και τους έστρεφε προς το μέρος του, ώστε κανένας να μην είναι αντίπαλός του (53-212 D) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 20].

165. Κατά τη μάχη κοντά στα Λεύκτρα [το 371 π.Χ.], επειδή πολλοί Λακεδαιμόνιοι τράπηκαν σε φυγή και θα έπρεπε [συνεπώς] να υποστούν τις συνέπειες του νόμου για τις οποίες ευθύνονταν, οι έφοροι, βλέποντας την πόλη έρημη από άνδρες ενώ είχε ανάγκη από στρατιώτες, θέλησαν [λόγω του πλήθους και της ισχύος όσων είχαν επιδείξει τέτοια δειλία] να μην εφαρμόσουν την αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων [που προέβλεπαν οι νόμοι], αλλά και να τηρηθούν [ταυτόχρονα] οι νόμοι. Εκλέγουν, λοιπόν, [ad hoc] νομοθέτη τον Αγησίλαο Β᾽ [βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.]. Και εκείνος προσήλθε στη δημόσια συνέλευση και είπε: «Νομοθέτης άλλων (=νέων) νόμων δεν θα μπορούσα να γίνω, καθώς στους παρόντες [ισχύοντες] νόμους ούτε θα πρόσθετα, ούτε θα

αφαιρούσα, ούτε και θα μετέβαλλα κάτι. Καλώς έχει, λοιπόν, οι παρόντες νόμοι μας να είναι σε πλήρη ισχύ, [αλλά] από αύριο»[!] (73-214 B-C) [πρβλ. *Πλουτ.*, Αγησίλαος, 30].

166. Όταν δύο πολίτες πήραν [τον βασιλιά Αρχίδαμο Β΄ του Ζευξιδάμου, 469-427 π.Χ.] για διαιτητή [σε κάποια διαφορά τους], [αυτός] αφού τους οδήγησε στο τέμενος της Χαλκιοίκου [Αθηνάς], τους έβαλε να ορκισθούν ότι θα παραμείνουν πιστοί στην [όποια] κρίση του. Και αφού εκείνοι ορκίσθηκαν, είπε: «Κρίνω (αποφασίζω) να μην απέλθετε από το τέμενος, προτού επιλύσετε τη μεταξύ σας διαφορά» (8-218 D)[59].

ΚΑΝΟΝΑΣ Η ΗΠΙΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΗΤΤΗΜΕΝΩΝ

167. [Ο Λυκούργος] εξέδωσε παράγγελμα, να καταδιώκουν κατά τους πολέμους [οι στρατιώτες] όσους [εχθρούς] έχουν τρέψει σε φυγή και νικήσει, μέχρις ότου επιβεβαιωθεί (διασφαλισθεί) η νίκη, έπειτα [όμως] να αποχωρούν αμέσως, και έλεγε πως ούτε ήταν γενναίο, ούτε αντάξιο με τα ελληνικά ήθη να φονεύουν [οι στρατιώτες] όσους έχουν υποχωρήσει. Και ότι τούτο δεν είναι μόνο καλό (ευγενές) και μεγαλόψυχο, αλλά και χρήσιμο. Διότι, όταν εκείνοι που μάχονται εναντίον αυτών [= των Σπαρτιατών] γνωρίζουν ότι [οι τελευταίοι] φείδονται (ευσπλαχνίζονται) όσους ενδίδουν και ότι εξοντώνουν όσους αντιστέκονται, θα θεωρούν ωφελιμότερο να τρέπονται σε φυγή από το να παραμένουν στις θέσεις τους (30-228 F)[60].

---

59. Για τον ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, πρβλ. ανωτ., στο πλαίσιο της § 19 της παρούσας Εισαγωγής.

60. Πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 22, *Θουκυδ.*, Ιστ., 5, 73 in fine, *Πολύαινου*, Στρατηγήματα, 1, 16, 3 και *Κικέρωνος* (Cicero), De Officiis, 1,24. Επίσης, όπως παρατηρεί ο *Γεώργιος Στάινχαουερ* στο έργο του: Ο Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2001, σ. 84, σ' ένα γενικότερο επίπεδο οι μάχες στην αρχαία Ελλάδα δεν συνεπάγονταν πολλούς νεκρούς (το πολύ 14% για τους ηττημένους) και αυτό οφειλόταν –πλην των άλλων λόγων- στην αδυναμία καταδίωξης των ηττημένων από τους βαριά οπλισμένους οπλίτες, πράγμα που για τους Σπαρτιάτες αποτελούσε τον κανόνα.

168. Όταν [ο Αγησίλαος Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 399-360 π.Χ.] πολεμούσε συνεχώς εναντίον των Θηβαίων και τραυματίσθηκε στη μάχη, λένε ότι ο [Σπαρτιάτης ναύαρχος] Ανταλκίδας του είπε [ειρωνικά]: «Ωραία είναι τα δίδακτρα που λαμβάνεις από τους Θηβαίους, αφού, ενώ ούτε το ήθελαν, ούτε γνώριζαν καλά να μάχονται, εσύ τους το δίδαξες». Πράγματι, λέγεται ότι οι Θηβαίοι τότε είχαν γίνει τόσο δεινοί στον πόλεμο, όσο ποτέ πριν, [και αυτό] εξ αιτίας των πολλών εκστρατειών των Λακεδαιμονίων εναντίον τους. Γι' αυτό και ο παλαιός [νομοθέτης των Σπαρτιατών] Λυκούργος στις αποκαλούμενες Ρήτρες (του) [έτσι ονομάζονταν στους Δωριείς οι νόμοι], [τους] είχε απαγορεύσει να εκστρατεύουν πολλές φορές εναντίον των ιδίων [εχθρών], για να μη μαθαίνουν [οι εχθροί] να πολεμούν (71-213 F) (πρβλ. το απόφθεγμα 11 του Λυκούργου, 227 D, σε συνδ. με *Πλουτ.*, Λυκ, 13· βλ. ακόμη το απόφθεγμα 17 του Κλεομένη του Αναξανδρίδα, 224 B, καθώς και τα αποφθέγματα 25 και 26 των Ασήμων Λακώνων, 233 D, όπου όμως η μη πλήρης εξόντωση των εχθρών αιτιολογείται και με το υπεροπτικό σκεπτικό ότι έτσι δεν θα έχαναν οι νεαροί Σπαρτιάτες ένα μέσο για να εξασκούνται στην πολεμική τέχνη)[61].

169. Όταν κάποιος συμβούλευε [τον βασιλιά Άγη Β΄, - βασίλευσε κατά τα έτη 427-399 π.Χ.] ότι πρέπει σε όσους [εχθρούς] τρέπονται σε φυγή να δίδεται δίοδος [διαφυγής], αυτός είπε: «Πώς, τότε, αν δεν μαχόμαστε κατά εκείνων που το βάζουν στα πόδια από δειλία, θα δώσουμε μάχη κατ' αυτών που παραμένουν από ανδρεία [στη θέση τους];» (12-215 F) [πρβλ. για παρόμοια τακτική του Αγησίλαου: *Πολύαινου*, Στρατηγήματα, 2, 1, 4].

ΛΙΓΟΣΤΟΙ ΟΙ ΝΟΜΟΙ, ΑΛΛΑ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗ Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥΣ

170. Όταν ο [βασιλιάς] Χάριλλος [βασίλευσε περί τα έτη 775-750 π.Χ.] ρωτήθηκε, γιατί ο Λυκούργος είχε θεσπίσει τόσο λίγους νόμους, απάντησε: «Διότι για

---

61. Βλ. επίσης *Πλουτ.*, Αγησίλαος , 26, και Πελοπίδας, 15, καθώς επίσης *Πολύαινου*, Στρατηγήματα, 1, 16, 2. Ακόμη, *Ονάσανδρου*, Στρατηγικός [περί το 50 μ.Χ], 35.β, 4 (να μη σκοτώνονται οι αιχμάλωτοι εχθροί)· πρβλ., *Νέστορα Κουράκη*, Διαχρονικές αρχές βυζαντινής στρατηγικής και τακτικής, Αθήνα: εκδ. Ποιότητα, 2012, παρ. 108, σ. 101.

όσους λένε λίγα, λίγοι είναι και οι νόμοι που τους χρειάζονται» [«ὅτι τοῖς ὀλίγα λέγουσιν ὀλίγων καί νόμων ἐστί χρεία»] (1-232 C).

171. Ο Ζευξίδαμος [που πέθανε το 476 π.Χ. και ήταν γιος του βασιλιά Λεωτυχίδα Β΄, αλλά δεν πρόλαβε ο ίδιος να γίνει βασιλιάς], όταν κάποιος ρώτησε γιατί διατηρούν [οι Σπαρτιάτες] άγραφους τους νόμους σχετικά με την ανδρεία τους, αντί να τους καταγράφουν και να τους δίνουν [μετά] στους νέους για μελέτη, απάντησε: «Διότι πρέπει να συνηθίζουν [οι νέοι] να προσέχουν (να δίνουν σημασία) πιο πολύ στις πράξεις της ανδραγαθίας, παρά στα γραπτά [κείμενα περί αυτών]» [«ὅτι συνεθίζεσθαι δεῖ ταῖς ἀνδραγαθίαις κρεῖττον ἤ ταῖς γραφαῖς προσέχειν»] (1-221 C).

172. Και όταν [ο Λυκούργος] ρωτήθηκε για ποιαν αιτία δεν έκανε χρήση γραπτών νόμων, εκείνος απάντησε: «Διότι αυτοί που έχουν εκπαιδευθεί και έχουν πάρει την προσήκουσα αγωγή [είναι σε θέση να] κρίνουν το τι είναι χρήσιμο σε κάθε περίσταση» [«οἱ πεπαιδευμένοι καί ἀχθέντες τῇ προσηκούσῃ ἀγωγῇ τό τοῦ καιροῦ χρήσιμον δοκιμάζουσι»] (8-227 B) [πρβλ. *Πλουτ.*, Λυκ., 13].

173. Όταν κάποτε στην Ακαδημία οι φιλόσοφοι συνδιαλέγονταν για πολλά και σπουδαία θέματα, στο τέλος, δε, ρωτούσαν τον [Σπαρτιάτη στρατηγό] Πανθοίδα [†377 π.Χ.] πώς του φαίνονταν αυτοί οι λόγοι τους, εκείνος απάντησε: «Τι άλλο από σπουδαίοι. Όμως δεν υπάρχει κανένα όφελος, αν εσείς δεν θέτετε σε εφαρμογή αυτά που λέτε» [«τί δ’ ἄλλο ἤ σπουδαῖοι (λόγοι); ὄφελος δ’ οὐδέν μή χρωμένων ὑμών αὐτοῖς»](2-230 C).

174. Ο [βασιλιάς] Ευδαμίδας [βασίλευσε περί τα έτη 330-300 π.Χ], γιος του Αρχίδαμου και αδελφός του Άγη, όταν είδε στην Ακαδημία τον Ξενοκράτη [μαθητή του Πλάτωνα], ευρισκόμενο ήδη σε μεγάλη ηλικία, να φιλοσοφεί με τους επιφανείς πολίτες, ρώτησε να μάθει ποιος είναι ο ηλικιωμένος. Και όταν κάποιος του είπε ότι είναι σοφός άνθρωπος και από εκείνους που αναζητούν την αρετή, [ο Ευδαμίδας] είπε: «Και πότε θα την εφαρμόσει, εάν [τη] ζητάει να τη βρει ακόμη [και τώρα];» [«καί πότε χρήσεται αὐτῇ, ἐάν ἔτι ζητῇ;»] (1-220 D).

175. Ένας ηλικιωμένος στην Ολυμπία, ενώ τελούνταν [εκεί] οι αγώνες, είχε

την επιθυμία να δει το θέαμα, αλλά δεν έβρισκε κάθισμα. Καθώς πορευόταν λοιπόν από ’δω κι από ‘κεί, τον έβριζαν και του απηύθυναν σκώμματα (κοροϊδίες) και κανείς δεν του έδινε θέση. Όταν όμως έφθασε προς το μέρος που ήταν οι Λακεδαιμόνιοι [θεατές], σηκώθηκαν όλοι οι νέοι και πολλοί από τους άνδρες, για να του παραχωρήσουν τη θέση τους. Καθώς, δε, οι Έλληνες από όλα τα μέρη επιδοκίμασαν με χειροκροτήματα τη συνήθεια και τους υπερεπαινούσαν, ο ηλικιωμένος, κουνώντας «το λευκό κεφάλι και τα λευκά του γένια» [παρόμοια έκφραση και στον Όμηρο: Ιλ. Χ 74 και Ω 516], με δάκρυα στα μάτια είπε: «Αλίμονο, τι συμφορά! Διότι όλοι οι Έλληνες γνωρίζουν καλά τι είναι σωστό, αλλά μόνον οι Λακεδαιμόνιοι το εφαρμόζουν» [«οἴμοι τῶν κακῶν, ὡς ἅπαντες μέν οἱ Ἕλληνες ἐπίστανται τά καλά, χρῶνται δ’ αὐτοῖς μόνοι Λακεδαιμόνιοι»] (Άσημοι Λάκωνες 55-235 C-D) (το κείμενο συνεχίζει με δεύτερο, παρεμφερές περιστατικό που ιστορείται ότι συνέβη με ηλικιωμένο στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της εορτής των Παναθηναίων) .

176. Εάν κάποιος ανακαλυπτόταν επ’ αυτοφώρω να διαπράττει αμάρτημα (σφάλμα), αυτός έπρεπε να κάνει κύκλους γύρω από ένα βωμό στην πόλη, τραγουδώντας ένα τραγούδι που θα είχε φτιάξει ο ίδιος με ψόγους εις βάρος του εαυτού του· πράγμα το οποίο δεν ήταν (δεν σήμαινε) τίποτε άλλο, παρά το να επιπλήττει τον ίδιο του τον εαυτό (Παλαιά Επιτηδεύματα 9-237 C).

▲

Ο Λεωνίδας πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών (πίνακας του γάλλου ζωγράφου Νταβίντ, 1814, Μουσείο Λούβρου).

Πορτοκαλιές στη Σπάρτη

Ο αποκαλούμενος Βωμός του Ευρώτα ή Λυκούργου κοντά στο Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδας, όπως φαίνεται στο βάθος, σε εποχή άνοιξης, πίσω από τις πορτοκαλιές που ανθίζουν στην περιοχή. Οι πορτοκαλιές, με τις μεθυστικές μυρωδιές και την εορταστική εικόνα των λευκών λουλουδιών τους την άνοιξη, είναι άλλωστε ένα «σήμα κατατεθέν» για την κοιλάδα του Ευρώτα και έχουν υμνηθεί κατά καιρούς από σημαντικούς λογοτέχνες μας, όπως ο Νικηφόρος Βρεττάκος και η Κική Δημουλά:

Ο *Νικηφόρος Βρεττάκος*, στο ποιημά του «Πορτοκαλιές στη Σπάρτη» (1957), το οποίο μάλιστα μελοποιήθηκε, συνδέει το δένδρο αυτό με έναν ανείπωτο ερωτισμό, λέγοντας ότι «Της Σπάρτης οι πορτοκαλιές, χιόνι, λουλούδια του έρωτα/ άσπρισαν απ᾽ τα λόγια σου, γείρανε τα κλαδιά τους/ γιόμισα το μικρό μου κόρφο, πήγα και στη μάνα μου…».

Από την πλευρά της η *Κική Δημουλά*, στο ποιημά της «Χρονικό καρπών και ακάρπων» (1981), παίρνοντας αφορμή από τη μεταμόρφωση των άγουρων καρπών της πορτοκαλιάς (στη Σπάρτη, αλλά και αλλού) σε ώριμους καρπούς, περιγράφει με εμπνευσμένο και συμβολικό τρόπο αυτή τη μετάβαση προς την ωριμότητα: «Στη Σπάρτη,/ τα πορτοκάλια πάνω που φεύγαν απ᾽ το άγουρο./ Για να γλυκάνουν./ (…) Το πηγαινέλα του χυμού/ στον επαμφοτερίζοντα καρπό,/ στην έτσι κι έτσι φλούδα,/ ζητούσε μια απευκταία ολοκλήρωση»…

ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΕ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ*

(οι απλοί αριθμοί παραπέμπουν στα αντίστοιχα αποφθέγματα και οι αριθμοί με παραγράφους στο εισαγωγικό κείμενο, συμπεριλαμβανομένων και των υποσημειώσεων)

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, Εισαγ. §11, 81, 87, 99
Αιλιανός, Ποικίλη Ιστορία, Εισαγ.§11, 75, 79, 81, 87, 116, 147
Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 114
Αριστοτέλης, Ηθικα Νικομάχεια, Εισαγ.§27
Αριστοτέλης, Πολιτικά, Εισαγ.§4, §11, §23, §24, §26, 41, 77
Αριστοτέλης, Ρητορική, Εισαγ.§2
Δημοσθένης, Περί Στεφάνου 8
Διογένης Λαέρτιος, Βίος Φιλοσόφων, 51, 52, 92, 104, 127, 131, 160
Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 123, 147
Ευριπίδης, Ηλέκτρα, 149
Ηρόδοτος, Ιστορίαι, Εισαγ. §11, §13, §16, §25, 5, 19, 26, 46, 49, 61, 66, 83, 84, 96, 105, 149
Θουκυδίδης, Ιστορίαι, Εισαγ. §3, §11, §14, §17, §19, §24, 37, 145, 167
Ισοκράτης, Βούσιρις, Εισαγ. §4
Ισοκράτης, Παναθηναϊκός, 99
Ισοκράτης, Πανηγυρικός, Εισαγ.§19

* Πολύτιμη βοήθεια στη μελέτη αρχαίων κειμένων μαζί με μετάφραση, προσφέρει η «Μνημοσύνη», Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, δωρεάν προσβάσιμη στο διαδίκτυο: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=8

Λέων Στ΄ ο Σοφός, Τακτικά, 146
Λουκιανός, Ανάχαρσις ή Περί γυμνασίων, 68
Λουκιανός, Υπέρ των εικόνων, 104
Ξενοφών, Αγησίλαος, 42, 62, 112, 149
Ξενοφών, Ελληνικά, 14, 37, 68, 92, 130, 157
Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Εισαγ. §4, §11, §21, §22, §23, 8, 32, 66, 77, 82, 99
Όμηρος, Ιλιάς, 163, 175
Όμηρος, Οδύσσεια, 57
Ονάσανδρος, Στρατηγικός, 168
Παυσανίας, Ελλάδος Περιήγησις: Λακωνικά, 68, 92, 99, 166
Παυσανίας, Ελλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά 99
Πίνδαρος, απόσπ. 76, 136
Πλάτων, Γοργίας, 52, 145
Πλάτων, Ιππίας Μείζων, Εισαγ.§19
Πλάτων, Κρίτων, 52
Πλάτων, Μενέξενος, 10
Πλάτων, Νόμοι, Εισαγ. §4, §17, §20, §23, 37, 41, 54, 82, 139
Πλάτων, Πολιτεία, Εισαγ. §4, 52, 127, 145
Πλάτων, Πρωταγόρας, Εισαγ. §2
Πλάτων, Φαίδρος, 102
Πλούταρχος, Αγησίλαος, Εισαγ. §6, 17, 22, 42, 62, 81, 87, 100,111, 128, 130, 138, 149, 159, 164, 165, 168
Πλούταρχος, Αγις, 64
Πλούταρχος, Αλκιβιάδης, 125
Πλούταρχος, Αρταξέρξης, 130
Πλούταρχος, Λυκούργος, Εισαγ. §2,§14, §11, §14,§17, §18, §19, §27, 19, 28, 32, 37, 42, 68, 71, 78, 84, 91, 98, 99, 111, 119, 148, 167, 168, 172
Πλούταρχος, Λύσανδρος, Εισαγ. §6, §11, §13, §14, 141, 145, 146,

147, 150 (και Σύγκρισις Λυσάνδρου – Σύλλα, 34)
Πλούταρχος, Πελοπίδας, 13,168
Πλούταρχος, Περικλής, 160
Πλούταρχος, Πύρρος, 90
Πλούταρχος, Βασιλέων αποφθέγματα και στρατηγών, 125
Πλούταρχος, Περί αδολεσχίας, Εισαγ. §27
Πλούταρχος, Πολιτικά Παραγγέλματα, Εισαγ.§27, 41, 92
Πολύαινος, Στρατηγήματα, 100, 146, 147, 149, 167, 168, 169
Πολύβιος, Ιστορίαι, Εισαγ. §4, §23, §24, 166
Στοβαίος Ιωάννης, Ανθολόγιον, Εισαγ. §2, §11, §14, §27, 3, 5, 16, 26, 38, 41, 43, 49, 55, 57, 58, 60, 61, 90, 98, 112, 131, 159

Cicero, De Officiis, 13, 149, 167
Cicero, De senectute, 67
Frontinus, Strategemata, 2, 144
Cornelius Nepos, De viris illustribus, 22, 81, 166

▲

Χάρτης της αρχαίας και νεότερης Λακωνίας, όπου μάλιστα απεικονίζεται και η διαδρομή που ακολούθησε σ' αυτήν ο περιηγητής Παυσανίας (110-180 μ.Χ.), όπως την περιέγραψε στο 3ο βιβλίο του, με τίτλο «Λακωνικά» (από τη σχολιασμένη έκδοση Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλία 2 και 3 [Κορινθιακά και Λακωνικά] με επιμ. *Νικ. Παπαχατζή*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976, σ. 309).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΝΕΣΤΟΡΑ ΚΟΥΡΑΚΗ «ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ, ΜΙΚΡΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΠΟ "ΤΑ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ" ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ», ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟ ΧΟΥΠΟΥΡΙΔΗ. ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο
ΝΕΣΤΩΡ ΚΟΥΡΑΚΗΣ
email: nestor-courakis@jurisconsultus.gr,
ΕΝΩ ΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΕΙΧΕ Ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΑΔΗΣ.

Ο **Νέστωρ Κουράκης** (http://courakis.gr/) είναι Καθηγητής Πανεπιστημίου και βασικό του έργο αποτελεί το βιβλίο «Κλασικά Ιδεώδη για μια Σύγχρονη Παιδεία», με πρόλογο του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου (εκδ. Ροές, 2009). Είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών και έχει τιμηθεί με βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών.

Ας μου επιτραπεί, κλείνοντας αυτό το προλογικό σημείωμα, μια προσωπική αναφορά, που αφορά το έντονο ενδιαφέρον μου για την αρχαία Σπάρτη: Η διδακτορική μου διατριβή είχε ως θέμα τη ρωμαϊκή Σπάρτη, ο πρώτος διορισμός μου ως αρχαιολόγου έγινε στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Λακωνίας- Αρκαδίας, ενώ επί 9 έτη μου ανατέθηκε να έχω και τη διεύθυνση αυτής της Εφορείας. Στο πλαίσιο, δε, αυτής της θητείας, αλλά και αργότερα, είχα την ευκαιρία να μελετήσω δεκάδες δημοσιεύματα για την αρχαία Σπάρτη και να εκπονήσω αντίστοιχες μελέτες για το Μουσείο της Αρχαίας Σπάρτης, την τοπογραφία και τις αρχαιότητές της.

Με βάση, λοιπόν, αυτό το απόθεμα γνώσεων αλλά και τη συσσωρευμένη αρχαιολογική εμπειρία μου για την αρχαία Σπάρτη, θεωρώ ότι το παρόν βιβλίο είναι από τα πλέον ενημερωμένα, τεκμηριωμένα και έγκυρα έργα που μπορούν να φέρουν ένα σύγχρονο αναγνώστη σε επαφή με αυτό που ο συγγραφέας του ονομάζει «Το Πνεύμα της Αρχαίας Σπάρτης».

Από τον Πρόλογο του Αρχαιολόγου
κ. Γεωργίου Σταϊνχάουερ

Λακωνικός Κρατήρας από το Μουσείο του Λούβρου